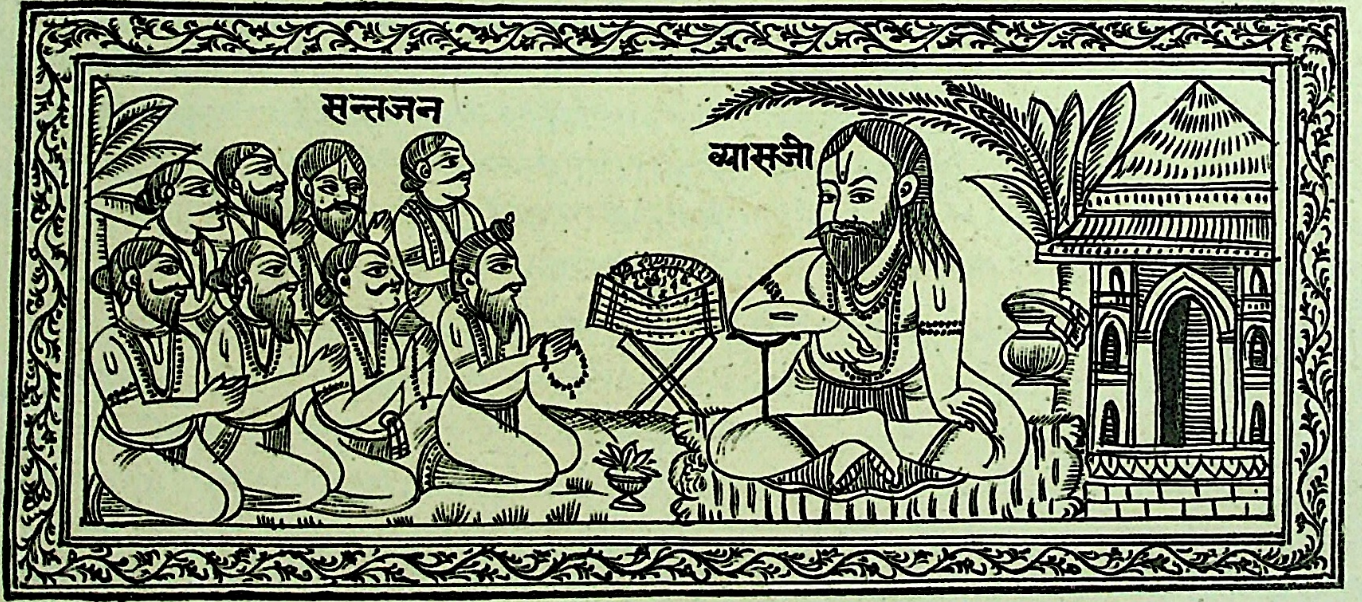
अथश्रीभागवतेप्रथमस्कन्धः प्रारभ्यते

भा०प्र० ॥श्रीगणेशायनमः॥ नमःपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय वागी-
१ शायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि यस्यास्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे १ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षित
म् श्रीकृष्णाख्यंपरंधामजगद्धामनमामतत् २ माधवोमाधवावीशौसर्वसिद्धिविधायिनौ वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुति
प्रियौ ३ संप्रदायानुरोधेनपौर्वापर्य्यानुसारतः श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयंप्रतन्यते ४ क्वाहंमंदमतिः क्वेदंमंथनंक्षीरवा
रिधेः किंतत्रपरमाणुर्वैयत्रमज्जतिमंदरः ५ मूकंकरोतिवाचालंपंगुंलंघयतेगिरिम् यत्कृपातमहंवंदेपरमानंदमाधव
म् ६ श्रीमद्भागवताभिधःसुरतरुस्तारांकुरःसज्जनिः स्कंधैर्द्वादशभिस्ततःप्रविलसद्भक्त्यालवालोदयः द्वात्रिंशत्त्रिश
तंचयस्यविलसच्छाखाःसहस्राण्यलम् पर्णान्यष्टदशेष्टदोऽतिसुलभोवर्वर्त्तिसर्वोपरि ७ अथनानापुराणशास्त्रप्रबं-
धैश्चित्तप्रशान्तिमलभमानस्तत्रतत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतः श्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानंभागवतशास्त्रंप्रारिप्सुर्वेदव्या
सस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवताऽनुस्मरणलक्षणंमंगलमाचरति जन्मादीति परंपरमेश्वरम् धीमहीतिध्यायतेर्लिङिछांदसं
ध्यायेमेत्यर्थः बहुवचनंशिष्याभिप्रायम् तमेवस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्रस्वरूपलक्षणंसत्यमिति।
सत्यत्वेहेतुः यत्रयस्मिन्त्रयाणांमायागुणानांतमोरजःसत्त्वानांसर्गोभूतेंद्रियदेवतारूपः अमृषासत्यः यत्सत्यतयामि-
थ्यासर्गोऽपिसत्यवत्प्रतीयतेतंपरंसत्यमित्यर्थः अत्रदृष्टान्तः तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोव्यत्ययः अन्यस्मिन्नन्यावभा
सः सयथाऽधिष्ठानसत्तयातद्वत्प्रतीयतइत्यर्थः तत्रतेजसिवारिबुद्धिःमरीचितोयेनप्रसिद्धामृदिकाचादौवारिबुद्धिरि
त्यादियथायथमूह्यम् यद्वा तस्यैवपरमार्थसत्यत्वप्रतिपादनायतदितरस्यमिथ्यात्वमुक्तम् यत्रमृषैवायंत्रिसर्गोनवस्तु-
तः सन्निति यत्रेत्यनेनप्रतीतमुपाधिसंबंधंवारयति स्वेनैवधाम्नामहसानिरस्तंकुहकंकपटंयस्मिंस्तम् तटस्थलक्षण रामः
माह जन्मादीति अस्यविश्वस्यजन्मस्थितिभंगायतोभवंतितंधीमहीति तत्रहेतुःअन्वयादितरतश्चार्थेषुकार्येषुपर १

सन्तजन
व्यासजी

मेश्वरस्यतद्रूपेणान्वयादकार्येभ्यश्चखपुष्पादिभ्यस्तद्व्यतिरेकात् यद्वाअन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरशब्देनव्यावृत्तिः अनुवृत्तत्वात्स
द्रूपंब्रह्मकारणंमृत्सुवर्णादिवत् व्यावृत्तत्वाद्विश्वंकार्यंघटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वासावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यांयदस्यज
न्मादितद्यतोभवतीतिसंबंधः यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याःश्रुतयःस्मृतय
श्चयतःसर्वाणिभूतानिभवंत्यादियुगागमे यस्मिंश्चप्रलयंयातिपुनरेवयुगक्षयइत्याद्याः तर्हिकिंप्रधानंजगत्कारणत्वात्ध्येयम
भिप्रेतंनेत्याह अभिज्ञोयःतमसरैक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमाँल्लोकान्सृजतेतिश्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमितिन्यायाच्च तर्हिजीवः
स्यान्नेत्याह स्वराट् स्वेनैवराजतेयःतंस्वतःसिद्धज्ञानवानित्यर्थः तर्हिकिंब्रह्माहिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेक
आसीदितिश्रुतेःनेत्याहतेनइति आदिकवयेब्रह्मणेऽपि ब्रह्मवेदंयःतेनेप्रकाशितवान् योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्च

जन्माद्यस्ययतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट्तेनेब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियत्सूरयः ॥

प्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतेः ननुब्रह्मणोऽन्यतोवेदाध्ययनमप्रसिद्धंसत्यं
तत्तुहृदामनसैवतेनेअनेनबुद्धिवृत्तिप्रवर्तकत्वेनगायत्र्यर्थोदर्शितःवक्ष्यतिहि प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽज
स्यसतींस्मृतिहृदिस्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतःसमेऋषीणामृषभःप्रसीदतामिति ननुब्रह्मास्वयमेवसुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन
वेदमुपलभतांनेत्याह यद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोऽपिमुह्यंतीति तस्माद्ब्रह्मणोपिपराधीनज्ञानत्वात्स्वतःसिद्धज्ञानःपरमेश्वरए
वजगत्कारणंअतएवसत्यःअसतःसत्ताप्रदत्वाच्चपरमार्थसत्यःसर्वज्ञत्वेनचनिरस्तकुहकःतंधीमहीतिगायत्र्याप्रारंभे
णचगायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेतत्पुराणमितिदर्शितंयथोक्तंमत्स्यपुराणेपुराणदानप्रस्तावे यत्राधिकृत्यगायत्रींव

१
भा॰प्र॰ ण्यते धर्म्मविस्तरः वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां
२ स याति परमं पदम् अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम् पुराणान्तरे च ग्रंथोऽष्टादशसहस्रो द्वादशस्कंधसंमितः हयग्री
वब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा गायत्र्या च समारंभस्तद्वै भागवतं विदुः पद्मपुराणे अंबरीषं प्रति गौतमोक्तिः अंबरीषशुकप्रो
क्तं नित्यं भागवतं शृणु पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयमिति अत एवेदं भागवतं नामान्यदित्यपि न शंकनीयम्
॥ १ ॥ इदानीं श्रोतृप्रवर्त्तनाय श्रीभागवतस्य कांडत्रयविषयेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शयति धर्म्म इति अत्र श्रीमति सुंदरे भागवते
परमो धर्मो निरूप्यते परमत्वे हेतुः प्रकर्षेण उज्झितं कैतवं फलाभिसंधिलक्षणं कपटं यस्मिन्सः छलशब्देन मोक्षाभिसंधि

तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं
धीमहि १ धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिव
दं तापत्रयोन्मूलनम् ॥

रपि निरस्तः केवलमीश्वराराधनलक्षणो धर्मो निरूप्यत इति अधिकारितोऽपि धर्म
स्य परमत्वमाह निर्मत्सराणां परोत्कर्षासहनं मत्सरः तद्रहितानां सतां भूतानुकंपिनाम् एवं कर्मकांडविषयेभ्यः शास्त्रेभ्यः
श्रैष्ठ्यमुक्तम् ज्ञानकांडविषयेभ्योऽपि श्रैष्ठ्यमाह वेद्यमिति वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यम् न तु वैशेषिकाणामिव द्रव्यगुणा
दिरूपम् यद्वा वास्तवशब्देन वस्तुनोंऽशो जीवः वस्तुनः शक्तिर्माया वस्तुनः कार्यं जगच्च तत्सर्वं वस्त्वेव न ततः पृथगिति वे
द्यम् अयत्नेनैव ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ततः किमत आह शिवदं परमसुखदम् किंच आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनं च अ
नेन ज्ञानकांडविषयेभ्यः श्रैष्ठ्यं दर्शितम् कर्त्तृतोऽपि श्रैष्ठ्यमाह महामुनिः श्रीनारायणः तेन प्रथमं संक्षेपतः कृते देवताकांडवि
षयगतं श्रैष्ठ्यमाह परैः शास्त्रैः तदुक्तसाधनैर्वा ईश्वरो हृदि किं सद्य एवावरुध्यते स्थिरीक्रियते वा शब्दः कटाक्षे किंतु विलंबेनक २

अत्रतुशुश्रूषुभिः श्रोतुमिच्छद्भिरेवतत्क्षणादेवावरुध्यते इदमेवतर्हिकिमितिसर्वेनशृण्वंतितत्राह कृतिभिरिति श्रवणे-
च्छातुपुण्यैर्विनानोत्पद्यतइत्यर्थः तस्मात्त्रकांडत्रयार्थस्यापियथावत्प्रतिपादनादिदमेवसर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठम् अतोनित्यमे
तदेवश्रोतव्यमितिभावः २ इदानींतुनकेवलंसर्वशास्त्रेभ्यः श्रेष्ठत्वादस्यश्रवणंविधीयते अपितुसर्वशास्त्रफलरूपमिदमतः
परमादरेणसेव्यमित्याह निगमेति निगमोवेदः सएवकल्पतरुः सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् तस्यफलमिदंभागवतंनाम तच्चवै-
कुंठगतंनारदेनानीयमह्यंदत्तम् मयाचशुकस्यमुखेनिहितम् तच्चतन्मुखाद्भुविगलितम् शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरंप
रयाशनैरखण्डमेवावतीर्णम् नतूच्चपातेनस्फुटितमित्यर्थः एतच्चभविष्यदपिभूतवन्निर्दिष्टम् अनागताख्यानेनैवास्यशा

श्रीमद्भागवतेमहामुनिकृतेकिंवापरैरीश्वरः सद्योहृद्यवरुध्यतेऽत्रकृतिभिः शुश्रूषुभिस्त
त्क्षणात् २ निगमकल्पतरोर्गलितंफलंशुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ॥ ९ ॥ रामकृष

स्त्रस्यप्रवृत्तेः अतएवामृतरूपेणद्रवेणसंयुतम् लोकेहिशुकमुखस्पृष्टंफलममृतमिवस्वादुभवतीतिप्रसिद्धम् अत्र
शुकोमुनिः अमृतंपरमानंदः सएवद्रवोरसः रसोवैसः रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रुतेः अतोरसिकाः हेरसज्ञाः तत्रा
पिभावुकाः हेरसविशेषभावनाचतुराः अहोभुविगलितमित्यलभ्यलाभोक्तिः इदंभागवतंनामफलंमुहुःपिबत ननुस्वग-
स्थ्यादिकंविहायफलाद्रसःपीयते कथंफलमेवपातव्यंतत्राह रसंरसरूपम् अतस्त्वगस्थ्यादेर्हेयांशस्याभावात्फलमेवकृत्स्नं
पिबत अत्रचरसतादात्म्यविवक्षयारसवत्त्वस्याविवक्षितत्वादगुणवचनेऽपिरसशब्देमतुपः प्राप्त्यभावात्तेनविनैवरसंफले
मितिसामानाधिकरण्यम् तत्रफलमित्युक्तेपानासंभवोहेयांशप्रसक्तिश्चभवेदितितन्निवृत्त्यर्थंरसमित्युक्तम् रसमित्युक्ते
ऽपिगलितस्यरसस्यपातुमशक्यत्वात्फलमितिद्रष्टव्यम् नचभागवतामृतपानंमोक्षेऽपित्याज्यमित्याह ॥ ६ ॥ ९ ॥

आलयंलयोमोक्षः अभिविधावाकारः लयमभिव्याप्य नहीदंस्वर्गादिसुखवन्मुक्तैरुपेक्ष्यते किंतुसेव्यतएव वक्ष्यतिहि। आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रन्थाअप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणोहरिरिति ३॥ तदेवमनेनश्लोकत्रयेणविशिष्टेष्टदेवतानुस्मरणपूर्वकं प्रारीप्सितस्यशास्त्रस्यविषयप्रयोजनादिवैशिष्ट्येनसुखसेव्यत्वेनचश्रोतॄनभिमुखीकृत्यशास्त्रमारभते नैमिषइति ब्रह्मणाविसृष्टस्यमनोमयस्यचक्रस्यनेमिःशीर्य्यते कुंठीभवतियत्रतन्नैमिशम् नैमिशमेवनैमिशम् तथाचवायवीये एतन्मनोमयंचक्रंमयासृष्टंविसृज्यते यत्रास्यशीर्य्यतेनेमिः सदेशस्तपसःशुभः इत्युक्त्वासूर्यसंकाशंचक्रंसृष्ट्वामनोमयम् प्रणिपत्यमहादेवंविससर्ज्जपितामहः तेऽपिहृष्टतमाविप्राःप्रणम्यजगतांप्रभुम् प्रययु

पिबतभागवतंरसमालयंमुहुरहोरसिकाभुविभावुकाः ३ नैमिशेऽनिमिषक्षेत्रेऋषयः शौनकादयः सत्रंस्वर्गायलोकायसहस्रसममासत ४ तएकदातुमुनयःप्रातर्हुतहुताग्नयः सत्कृतंसूतमासीनंपप्रच्छुरिदमादरात् ५॥

ससयचक्रस्ययत्रनेमिर्व्यशीर्य्यत तद्वनंतेनविख्यातं नैमिशंमुनिपूजितमिति नैमिषइतिपाठेवाराहपुराणोक्तंद्रष्टव्यम् तथाहि गौरमुखमृषिंप्रतिभगवद्वाक्यम् एवंकृत्वाततोदेवामुनिंगौरमुखंतदा उवाचनिमिषेणेदंनिहतंदानवंबलम् अरण्येस्मिंस्ततस्त्वेतन्नैमिषारण्यसंज्ञितम् भविष्यतितथाऽर्थंवैब्राह्मणानांविशेषकमिति अनिमिषःश्रीविष्णुःअलुप्तदृष्टित्वात् तस्यक्षेत्रेतथाचात्रैवशौनकादिवचनम् क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवेवयमिति स्वस्सर्गेगीयतइतिस्वर्गीयोहरिः सएवलोकः भक्तानांनिवासस्थानंतस्मै तत्प्राप्तयइत्यर्थः सहस्रंसमाःसंवत्सराःअनुष्ठानकालोयस्यतत् सत्रंसत्रसंज्ञकंकर्मोद्दिश्यआसतउपविविशुःयद्वा आसतअकुर्वतेत्यर्थःआलभंतनिर्वपतिउपयंतीत्यादिवत् प्रत्ययोच्चारणमात्रार्थत्वेन आसतेर्धात्वर्थस्याविवक्षितत्वात् ४ प्रातःकालेहुताएवहुताअ

विविदिषितानर्थान्प्रष्टुं सूतस्य सर्वशास्त्रज्ञाना निश्चयमाहुः त्वयेति त्रिभिः श्लोकैः इतिहासो महाभारतादिस्तत्सहितानि।
न केवलमधीतानि अपितु आख्यातान्यपि व्याख्यातानि च उत अपि यानि धर्मशास्त्राणि तान्यपि ६ किंच यानीत्यादि विदांवि
दुषां मध्ये श्रेष्ठो व्यासः यानि वेद परावरे सगुणनिर्गुणे ब्रह्मणी विदंतीति तथा ७ वेत्थ जानासि सौम्य हे साधो तेषामनुग्रहात्

ऋषय ऊचुः त्वया खलु पुराणानि सेतिहासानि चानघ आख्यातान्यप्यधीतानि धर्म।
शास्त्राणि यान्युत ६ यानि वेदविदां श्रेष्ठो भगवान्बादरायणः अन्ये च मुनयः सूत परा।
वरविदो विदुः ७ वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं तत्त्वतस्तदनुग्रहात् ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुर
वो गुह्यमप्युत ८ तत्र तत्रांजसाऽऽयुष्मन्भवता यद्विनिश्चितम् पुंसामेकांततः श्रेयस्त
न्नः शंसितुमर्हसि ९ प्रायेणाल्पायुषः सभ्य कलावस्मिन्युगे जनाः मंदाः सुमंदमतयो
मंदभाग्या ह्युपद्रुताः १० भूरीणि भूरिकर्माणि श्रोतव्यानि विभागशः अतः साधोऽत्र यत्
सारं समुद्धृत्य मनीषया ब्रूहि नः श्रद्दधानानां येनात्मा संप्रसीदति ११ ॥ ८ नत्वतो ज्ञाने हेतुमाह।
ब्रूयुरिति स्निग्धस्य प्रेमवतः उत एव रहस्यमपि ब्रूयुरेव ८ अंजसा ग्रंथार्जवेन एकांततः श्रेयः अव्यभिचारि श्रेयः सा
धनम् ९ अन्येपि बहुना कालेन बहुशास्त्रश्रवणादिभिर्विचिन्वंतु नेत्याहुः प्रायेणेति हे सभ्य साधो अस्मिन्युगे कलौ
अल्पायुषो जनाः तत्रापि मंदाः अलसाः तत्रापि सुमंदमतयः तत्रापि मंदभाग्याः तत्राप्युपद्रुताः रोगादिभिः १० न च बहु
शास्त्रश्रवणेऽपि तावतैव फलसिद्धिरित्याहुः भूरीणि कर्माण्यनुष्ठेयानि येषु तानि समुद्धृत्य यथावदुद्धृत्य येन उद्धृतवचनेन

प्रश्नांतरं सूतजानासीति पंचभिः भद्रंतइत्यौत्सुक्येनाशीर्वादः भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणः सात्वतां सच्छब्देन सत्वमू
र्त्तिर्भगवान् स उपास्यतया विद्यते येषामिति सात्वता भक्ताः स्वार्थे अण् राक्षसवायसादिवत् तस्य चाश्रवणमार्षम् तदेव सात्व
तइतिभवति तेषांपतिः पालकः यस्यार्थविशेषस्य चिकीर्षया वसुदेवस्य भार्यायां देवक्यां जातः १२ अंग हे सूत तन्नो वर्ण
यितुमर्हसि सामान्यतः तावत् यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय पालनाय भवाय समृद्धये १३ तत्प्रभावमनुवर्णयंस्तद्यशः श्र

सूतजानासिभद्रंतेभगवान्सात्वतांपतिः देवक्यांवसुदेवस्यजातोयस्यचिकीर्षया १२ त
न्नःशुश्रूषमाणानामर्हस्यंगानुवर्णितुम् यस्यावतारोभूतानांक्षेमायचभवायच १३ आ
पन्नःसंसृतिंघोरांयन्नामविवशोगृणन् ततःसद्योविमुच्येतयद्बिभेतिस्वयंभयम् १४ य
त्पादसंश्रयाःसूतमुनयःप्रशमायनाः सद्यःपुनंत्युपस्पृष्टाःस्वर्धुन्यापोऽनुसेवया १५ को
वाभगवतस्तस्यपुण्यश्लोकेड्यकर्मणः शुद्धिकामोनशृणुयाद्यशःकलिमलापहम् १६ तस्य
कर्माण्युदाराणिपरिगीतानिसूरिभिः ब्रूहिनःश्रद्दधानानांलीलयादधतःकलाः १७ ॥ ॥ वर्णोत्सु

क्यमाविष्कुर्वंति आपन्नइतित्रिभिः संसृतिमापन्नः प्राप्तः विवशोऽपि ततः संसृतेः तत्र हेतुः यद्यतो नाम्नः भयमपि अविद्या
लक्षणं तमः स्वयमेव बिभेति १४ किंच यस्य पादः संश्रयो येषां अतएव प्रशमोऽयनं वर्त्म श्रयो वा येषां ते मुनयः उपस्पृष्टाः स
न्निधिमात्रेण सेविताः सद्यः पुनंति स्वर्धुनी गंगा तस्या आपस्तु तत्पादान्निःसृताः न तु तत्रैव तिष्ठंति अतस्तत्संबंधेनैव पुनंत्यो ऽप्य
नुसेवया पुनंति न तु सद्य इति मुनीनामुत्कर्षोक्तिः १५ पुण्यश्लोकैरीड्यानि स्तव्यानि कर्माणि यस्य तस्य यशः १६ प्रश्नांतरं तस्येति।

अथेति प्रश्नांतरे अवतारकथाः स्थित्यर्थमेव तत्तदवसरे ये मत्स्याद्यवताराः तदीयाः कथाः स्वैरं लीलाः कुर्वतः श्रीकृष्णाव
ताराः तदीयाः कथाः स्वैरं लीलाः कुर्वतः श्रीकृष्णावतारप्रयोजनप्रश्नेनैव तच्चरितप्रश्नोऽपि जातएव १८ अत्रोत्तरं केनपुनरा
पि तच्चरितान्येव श्रोतुमिच्छंतस्तत्रात्मनस्तत्स्यभावमावेदयंति वयंत्विति योगयागादिषु तृप्ताः स्म उद्गच्छतितमोयस्मात्
स उत्तमः तथाभूतः श्लोको यशो यस्य तस्य विक्रमे तु विशेषेण न तृप्यामः अलमितिन मन्यामहे तत्र हेतुः यच्छृण्वतां
म् यद्वा अन्येतृप्यंतु नाम वयंतु नेतितु शब्दस्यान्वयः अयमर्थः त्रेधाह्यलंबुद्धिर्भवति उदरादिभरणेनवा रसाज्ञानेनवा स्वादु

अथाख्याहि हरेर्धीमन्नवतारकथाः शुभाः लीला विदधतः स्वैरमीश्वरस्यात्ममायया १८

वयंतु न वितृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे यच्छृण्वतां रसज्ञानां स्वादुस्वादु पदेपदे १९ कृ

तवान्किल वीर्य्याणि सह रामेन केशवः अतिमर्त्यानि भगवान्गूढः कपटमानुषः २० क

लिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयम् आसीना दीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः २१

विशेषाभावाद्वा तत्र शृण्वतामित्यनेन श्रोत्रस्याकाशत्वाद् भरणमित्युक्तम् रसज्ञानामित्यनेन चाज्ञानतः पशुवत्तृप्तिर्निरा
कृता इक्षुभक्षणवत् रसांतराभावेन तृप्तिं निराकरोति पदेपदे प्रतिक्षणं स्वादुतोऽपि स्वादु १९ अतः श्रीकृष्णाचरितानि क
थयेत्याशयेनाहुः कृतवानिति अतिमर्त्यानि मर्त्यानतिक्रांतानि गोवर्द्धनोद्धरणादीनि मनुष्येष्वसंभावितानीत्यर्थः २० ननु
याजनाध्यापनादिव्यग्राणां कुतएतच्छ्रवणावकाशः स्यादत आहुः कलिमागतं ज्ञात्वा तद्भया विष्णुपदं गंतुकामाः दीर्घसत्रे
ण निमित्तेनात्रासीनाः हरेः कथायां सक्षणाः लब्धावसराः २१ ॥ २१ ॥ ॐ ॥ श्रीकृष्णपरब्रह्मणेनमः ॥

अस्मिंश्चसमयेत्वद्दर्शनमीश्वरेणसंपादितमित्यभिनंदंति त्वमिति कलिंनिस्तर्त्तुमिच्छतामर्णवंतितीर्षतांकर्णधारोना
विकइव २२ पुनःप्रश्नांतरंब्रूहीति धर्मस्यवर्मणिकवचवद्रक्षके स्वांकाष्ठंमर्यादांस्वरूपमित्यर्थः अस्यचोत्तरंकृष्णेस्वधा
मोपगतेधर्मज्ञानादिभिःसहेत्यंश्लोकः २३ ॥ इतिश्रीप्रथमेटीकायांप्रथमोऽध्यायः १ ॥ नन्वेवंप्रथमेध्यायेषट्प्रश्नामुनि
भिःकृताः द्वितीयेतूत्तरंसूतश्चतुर्णामाहतेषथ १ विप्राणामिति एवंभूतैःसम्यक्प्रश्नैःसम्यक्तुष्टोरोमहर्षणस्यपुत्रउ
ग्रश्रवाः तेषांवचःप्रतिपूज्यसत्कृत्यप्रवक्तुमुपचक्रमे उपक्रांतवान् १ प्रवचनस्योपक्रमोनामगुरुदेवतानमस्कारइ

त्वन्नःसंदर्शितोधाताद्दुस्तरंनिस्तितीर्षताम् कलिंसत्वहरंपुंसांकर्णधारइवार्णवम् २२॥
ब्रूहियोगेश्वरेकृष्णेब्रह्मण्येधर्मवर्मणि स्वांकाष्ठामधुनोपेतेधर्मःकंशरणंगतः २३ ॥इ
तिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कन्धेनैमिषेयोपाख्यानेप्रथमोऽध्यायः १ ॥ व्यासउवाच
॥इतिसंप्रश्नसंहृष्टोविप्राणांरौमहर्षणिः प्रतिपूज्यवचस्तेषांप्रवक्तुमुपचक्रमे १ सूत
उवाच यंप्रव्रजंतमनुपेतमपेतकृत्यंद्वैपायनोविरहकातर आजुहाव ॥ त्याह तमाह त्रिभिः य

मिति तत्रस्वगुरोःशुकस्यैश्वर्यंतच्चरितेनैवद्योतयन्नाह यंप्रव्रजंतंसन्यस्यगच्छंतं अनुपेतंमासुपनयस्वेत्युपनय
नार्थमनुपसन्नम् यद्वा केनाप्यनुपेतमननुगतमेकाकिनमित्यर्थः तत्रहेतुः अपेतकृत्यंकृत्यशून्यम् कर्ममार्गेअप्रव
र्तमानम् नैष्ठिकत्वात् द्वैपायनोव्यासः विरहात्कातरोभीतःपुत्र३ इतिप्लुतेनाजुहाव आहूतवान् दूराद्धानेप्लुतेसत्य
पिसंधिरार्षः तदातन्मयतयाशुकरूपतयातरवोऽभिनेदुः प्रत्युत्तरमुक्तवन्तःपितुःस्नेहानुबंधपरिहारायययोवृक्षरूपेणो

तंमुनिमानतोऽस्मि तन्मयत्वोपपादनायविशेषणम् सर्वभूतानांहृन्मनः अयन्तेयोगबलेनप्रविश तीतिसर्वभूत-
हृदयःतम् २ तत्कृपालुतांदर्शयन्नाह यद्वति अंधंगाढंतमः संसाराख्यमतितर्त्तुमिच्छतांपुराणानांमध्येगुह्यङ्गोप्य
म् तत्रहेतुत्वेनचत्वारिविशेषणानिस्वः निजः असाधारणः अनुभावः प्रभावोयस्यतत्स्वानुभावम् अखिलश्रुतीनांसा
रम् एकमद्वितीयं अनुपममित्यर्थः आत्मानंकार्य्यकारणसंघातमधिकृत्यवर्त्तमानमात्मतत्त्वमध्यात्मंतस्यदीपंसाक्षात्प्र
काशकम् उपयामिशरणंव्रजामि ३ जयंत्यनेनसंसारमितिजयोग्रन्थः तमुदीरयेदितिस्वयंतथोदीरयन् अन्यान्पौरा-

पुत्रेतितन्मयतयातरवोऽभिनेदुस्तंसर्वभूतहृदयंमुनिमानतोऽस्मि २ यःस्वानुभाव-
मखिलश्रुतिसारमेकमध्यात्मदीपमतितितीर्षतांतमोऽधम् संसारिणांकरुणयाऽऽह-
पुराणगुह्यंतंव्याससूनुमुपयामिगुरुंमुनीनाम् ३ नारायणन्नमस्कृत्यनरंचैवनरोत्त
मम् देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ४ मुनयःसाधुपृष्टोऽहंभवद्भिर्लोकमंगलम्
यत्कृतःकृष्णसंप्रश्नोयेनात्मासुप्रसीदति ५ सवैपुंसांपरोधर्मोयतोभक्तिरधोक्षजे ॥ ६

णिकानुपशिक्षयति ४ तेषांवचःप्रतिपूज्येतियदुक्तंतत्प्रतिपूजनंकरोति हेमुनयःसाधुयथाभवतितथाऽहंपृष्टः
यतोलोकानांमङ्गलमेतत् यद्यतःकृष्णविषयःसंप्रश्नःकृतःसर्वशास्त्रार्थसारोद्धारप्रश्नस्यापिकृष्णेपर्य्यवसानादेव
मुक्तम् ५ तत्रयत्प्रथमंपृष्टंसर्वशास्त्रसारमैकांतिकंश्रेयोब्रूहीतितत्रोत्तरम् सवैपुंसामिति अयमर्थःधर्मोद्विविधः
प्रवृत्तिलक्षणोनिवृत्तिलक्षणश्च तत्रयःस्वर्गाद्यर्थःप्रवृत्तिलक्षणःसोऽपरः यतस्तुधर्मात् श्रवणादरादिलक्षणाभक्तिर्भ-

सपरो धर्म्मः स एवैकांतिकं श्रेय इति कथंभूता अहैतुकी हेतुः फलानुसंधानं तद्रहिता अप्रतिहता विघ्नैरनभिभूता ६ ॥९॥३॥५॥६॥१॥२॥
ननु तमेनमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादि श्रुतिभ्यो धर्मस्य ज्ञानो-
त्वं प्रसिद्धम् तत्कुतो भक्तिहेतुत्वमुच्यते सत्यम् तत्तु भक्तिद्वारेणेत्याह वासुदेव इति अहेतुकं शुष्कतर्काद्यगोचरमौप-
निषदमित्यर्थः ७ व्यतिरेकमाह धर्म इति यो धर्म इति प्रसिद्धः स यदि विष्वक्सेनस्य कथासु रतिं नोत्पादयेत् तर्हि
स्वनुष्ठितोऽपि सन्नयं श्रम एव ज्ञेयः ननु मोक्षार्थस्यापि धर्मस्य श्रमत्वमस्त्येवात आह केवलं विफलश्रम इत्यर्थः नन्वस्ति

अहैतुक्यप्रतिहता यया त्मा संप्रसीदति ६ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ज-
नयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ७ धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विष्वक्सेनकथासु यः ॥
नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ८ धर्मस्य ह्यापवर्गस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते ना-
र्थस्य धर्मैकांतस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ९ ॥

तत्रापि स्वर्गादि फलमित्याशंक्य एवकारेण निराक-
रोति क्षयिष्णुत्वान्न तत्फलमित्यर्थः नन्वक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादि श्रुतेर्न तत्फलस्य क्ष-
यिष्णुत्वमित्याशंक्य हि शब्देन साधयति तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति
तर्कानुगृहीतया श्रुत्या क्षयिष्णुत्वस्य प्रतिपादनात् ८ तदेवं हरिभक्तिद्वारा तदितरवैराग्यात्मज्ञानपर्यन्तः परो धर्म इ-
त्युक्तम् अन्ये तु मन्यंते धर्मस्यार्थः फलम् तस्य च कामः फलम् तस्य चेन्द्रियप्रीतिः तत्प्रीतेश्च पुनरपि धर्मार्थादि परंपरे-
ति यथाहुः धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यत इत्यादि तन्निराकरोति धर्मस्येति द्वाभ्याम् अपवर्गस्य उक्तंन्यायेना

कामस्यचविषयभोगस्येंद्रियप्रीतिर्लाभः फलंनभवति किंतु यावताजीवेततावानेव कामस्यलाभःजीवनपर्याप्तएवका
मःसेव्यइत्यर्थःजीवस्यजीवनस्यचपुनः कर्मानुष्ठानद्वाराकर्मभिर्यइहप्रसिद्धःसोऽर्थोनभवति किंतुतत्वजिज्ञासैवेति १०
ननुचतत्त्वजिज्ञासानामधर्मजिज्ञासैव धर्मएवहितत्त्वमितिकेचित्तत्राह तत्वविदस्तुतदेवतत्त्वंवदंति किंतत् यत्ज्ञानं
नाम अद्वयमिति क्षणिकविज्ञानपक्षंव्यावर्त्तयति ननुतत्वविदोऽपिविगीतवचनाएवमेवम् तस्यैवतत्वस्यनामांतरैर
भिधानादित्याह औपनिषदैर्ब्रह्मेति हैरण्यगर्भैःपरमात्मेति सात्वतैर्भगवानित्यभिधीयते ११ तच्चतत्वंपरिकरयाभक्त्यैव

कामस्यनेंद्रियप्रीतिर्लाभोजीवेतयावता जीवस्यतत्वजिज्ञासानार्थोयश्चेहकर्मभिः १०॥
वदंतितत्तत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयम् ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यते ११ त
च्छ्रद्दधानामुनयोज्ञानवैराग्ययुक्तया पश्यंत्यात्मनिचात्मानंभक्त्याश्रुतगृहीतया १२॥
अतःपुंभिर्द्विजश्रेष्ठावर्णाश्रमविभागशः स्वनुष्ठितस्यधर्मस्यसंसिद्धिर्हरितोषणम् १३॥
तस्मादेकेनमनसाभगवान्सात्वतांपतिः श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चध्येयःपूज्यश्चनित्यदा १४

प्राप्यतइत्याह तच्छ्रेत्यन्वयःज्ञानवैराग्ययुक्तयेत्यत्रज्ञानंपरोक्षम् तच्चतत्वमात्मनिक्षेत्रज्ञेपश्यंतिकिंतत् आत्मानंप
रमात्मानंश्रुतेनवेदांतादिश्रवणेनगृहीतयाप्राप्तयेतिभक्तेर्दार्ढ्यमुक्तम् १२ धर्मस्यफलंभक्तिःनार्थकामादिकमिती
ममर्थमुपपाद्योपसंहरति अतइति हेद्विज श्रेष्ठाः हरितोषणंहरेराराधनंसंसिद्धिःफलम् १३ यस्माद्भक्तिहीनोधर्मः।
केवलंश्रमएवधर्मोऽनुष्ठेयइत्याह तस्मादिति एकेनएकाग्रेणमनसा १४ ॥ १५ ॥ ॥ श्रीसीतारामचंद्रः

भक्तिरहितोधर्मः केवलंश्रमएवेतिप्रपंचितम् इदानीतुभक्तेर्मुक्तिफलत्वंप्रपंचयति यदिति यस्यानुध्याऽनुध्यानंसैवअ सिःखड्गस्तेनयुक्ताविवेकिनः ग्रंथिमहंकारंनिबध्नातियत्कर्मतत् छिंदंति तस्यकथायांरतिंकोनकुर्यात् १५ ननुसत्यमेव कर्मनिर्मूलनीहरिकथारतिस्तथाऽपितस्यांरुचिर्नोत्पद्यतेकिंकुर्मस्तत्राह शुश्रूषोरिति पुण्यतीर्थनिषेवणादिभिर्निष्पापस्य महत्सेवास्यात् तथाचकर्मश्रद्धा ततःश्रवणेच्छा ततोरुचिःस्यादित्यर्थः १६ ततश्चशृण्वतामिति पुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः

यदनुध्यासिनायुक्ताःकर्मग्रंथिनिबंधनम् छिंदंतिकोविदास्तस्यकोनकुर्यात्कथारतिम्॥ १५ शुश्रूषोःश्रद्दधानस्यवासुदेवकथारुचिः स्यान्महत्सेवयाविप्राःपुण्यतीर्थनिषेवणा त् १६ शृण्वतांस्वकथांकृष्णःपुण्यश्रवणकीर्त्तनः हृद्यंतस्थोह्यभद्राणिविधुनोतिसुहृत्स ताम् १७ नष्टप्रायेष्वभद्रेषुनित्यंभागवतसेवया भगवत्युत्तमश्लोकेभक्तिर्भवतिनैष्ठिकी। तदारजस्तमोभावाःकामलोभादयश्चये चेतएतैरनाविद्धंस्थितंसत्वेप्रसीदति १९ एवंप्र सन्नमनसोभगवद्भक्तियोगतः भगवत्तत्वविज्ञानंमुक्तसंगस्यजायते २० भिद्यतेहृदयं ग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः॥

१७ सतांसुहृत्हितकारी हृदियान्यभद्राणिकामादिवासनाः तानिअंतस्थः हृदयस्थःसन् १७ ततश्चनष्टप्रायेष्विति सर्वाभद्रनाशस्यज्ञानोत्तरकालत्वात्प्रायग्रहणम् भागवतानांभागवतशास्त्रस्य वासेवा यानैष्ठिकी निश्चलाविक्षेपकाभावात् १८ रजश्चतमश्चयेतत्प्रभवाः कामादयस्तैरनाविद्धमनभिभूतंप्रसीदतिउ पशाम्यति १९ भगवद्भक्तियोगतः प्रसन्नमनसः अतएवमुक्तसंगस्य २० ज्ञानफलमाह भिद्यतइति हृदयमेवग्रंथिः चिज्ज

अतएवसर्वेसंशयाःअसंभावनादिरूपाः कर्माण्यनारब्धफलानिआत्मनिस्वरूपभूतेईश्वरेदृष्टेसाक्षात्कृतेसतिएवकारे
णज्ञानानंतरमेवेतिदर्शयति २१ तत्रसदाचारंदर्शयन्नुपसंहरति अतइति आत्मनःप्रसादनीमनःशोधनीम् वासुदेवेभ
क्तिंकुर्वन्तीतिभजनीयविशेषोदर्शितः २२ तदेवोपपादयितुंब्रह्मादीनांत्रयाणामेकात्मकत्वेऽपिवासुदेवस्याधिक्यमाह॥
सत्वमिति इहयद्यपिएकएवपरःपुमान्अस्यविश्वस्यस्थित्यादयेस्थितिसृष्टिप्रलयार्थेसंज्ञाःकेवलंभिन्नाःधत्ते हरिवि
रंचिहराइतिवक्तव्येसंधिरार्षः तत्रतेषांमध्येश्रेयांसिशुभफलानिसत्वतनोःवासुदेवात्स्युः २३ उपाधिवैशिष्ट्येनफलवै-

क्षीयंतेचास्यकर्माणिदृष्टएवात्मनीश्वरे २१ अतोवैकवयोनित्यंभक्तिंपरमयामुदा॥
वासुदेवेभगवतिकुर्वन्त्यात्मप्रसादनीम् २२ सत्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः
परःपुरुषएकइहास्यधत्ते स्थित्यादयेहरिविरंचिहरेतिसंज्ञाः श्रेयांसितत्रखलुसत्व
तनोर्नृणांस्युः २३ पार्थिवाद्दारुणोधूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः तमसस्तुरजस्तस्मात्स-
त्वंयद्ब्रह्मदर्शनम् २४॥

शिष्ट्यंसदृष्टांतमाह पार्थिवात्त्वतः प्रवृत्तिप्रकाशरहिताद्दारुणः काष्ठात्
काशात्धूमः प्रवृत्तिस्वभावः त्रयीमयः वेदोक्तकर्मप्रचुरः ईषत्कर्मप्रत्यासत्तेः तस्मादप्यग्निः त्रयीमयःसाक्षात्कर्मसा
धनत्वात् एवंतमसःसकाशात्रजोब्रह्मदर्शनंब्रह्मप्रकाशम् तुशब्देनलयात्मकात्तमसः सकाशाद्रजसः सोपाधिक
ज्ञानहेतुत्वेनकिंचित् ब्रह्मदर्शनप्रत्यासत्तिमात्रमुक्तम् नतुसर्वथातत्प्रकाशकत्वम् विक्षेपकत्वात् यत्सत्वंतत्साक्षात्
ब्रह्मदर्शनम् अतस्तद्गुणोपाधीनांब्रह्मादीनामपियथोत्तरंवैशिष्ट्यमितिभावः २४ ॥ २४ ॥ श्रीकृष्णायनमः॥

वासुदेवभक्तौ पूर्वाचारं प्रमाणयति भेजिरे इति अथ अतो हेतोः अग्रे पुरा विशुद्धसत्वमूर्त्तिं भगवंतमधोक्षजमतो ये ता
ननु वर्त्तन्ते त इह संसारे क्षेमाय कल्पंते २५ नन्वन्यानपि केचिद्भजंतो दृश्यंते सत्यम् मुमुक्षवस्तु अन्यान्न भजंति किं
तु सकामा एवेत्याह मुमुक्षव इति द्वाभ्याम् भूतपतीनिति पितृप्रजेशादीनामुपलक्षणम् अनसूयवः देवतांतराणिं
दकाः संतः २६ रजस्तमसी प्रकृतिः स्वभावो येषां ते अतएव पितृभूतादिभिः समं शीलं येषां ते श्रिया सह ऐश्वर्यं च प्र
जाश्चेप्संतीति तथा ते २७ मोक्षप्रदत्वाद्वासुदेवो भजनीय इत्युक्तम् सर्वशास्त्रतात्पर्य्यगोचरत्वादपीत्याह द्वाभ्याम् वा

भेजिरे मुनयोऽथाग्रे भगवंतमधोक्षजम् सत्वं विशुद्धं क्षेमाय कल्पंते येनुतानिह २५ मु
मुक्षवो घोररूपान्हित्वा भूतपतीनथ नारायणकलाः शांता भजंति ह्यनसूयवः २६ र
जस्तमः प्रकृतयः समशीला भजंति वै पितृभूतप्रजेशादीन् श्रियैश्वर्यप्रजेप्सवः २
वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः २८ वासु
देवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः ॥ सुदेवः परः तात्पर्य्यगोचरो येषां ते ननु वेदा मखपरा दृश्यंते इत्या
शंक्यते अपि तद्द्वारा धनार्थत्वात्तत्परा एवेत्युक्तम् योगाः योगशास्त्राणि तेषामप्यासनप्राणायामादिक्रियापरत्वमाशं
क्य ताभ्यामपि तत्त्वाप्त्युपायत्वात्तत्परत्वमुक्तम् २८ ज्ञानं ज्ञानशास्त्रम् ननु च तज्ज्ञानपरमेवेत्याशंक्य ज्ञानस्यापि तत्प
रत्वमुक्तम् तपोऽत्र ज्ञानम् धर्मो धर्मशास्त्रं दानव्रतादिविषयम् ननु तत्स्वर्गपरमित्याशंक्य गम्यत इति गतिः स्वर्गादि
फलं सोऽपि तदानंदांशरूपत्वात्तत्परैवेत्युक्तम् यद्वा वेदा इत्यनेन तन्मूलत्वात्सर्वाण्यपि वासुदेवपराणीत्युक्तम् ॥ ८ ॥

तत्रननुतेषांमखयोगक्रियादिनानार्थपरत्वान्नतदेकपरत्वमित्याशंक्यमखादीनामपितत्परत्वमित्युक्तमितिद्रष्टव्यम्
२९ ननुजगत्सर्गप्रवेशनियमनादिविलासयुक्तेवस्तुनिसर्वशास्त्रसमन्वयोदृश्यतेकथंवासुदेवपरत्वंसर्वस्यतत्राह स
एवेतिचतुर्भिः एतैरेवश्लोकैस्तस्यकर्माण्युदाराणिब्रूहीतिप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् सदसद्रूपयाकार्यकारणात्मिकया अगु
णश्चेत्यन्वयः स्वतोनिर्गुणोऽपिसन्नित्यर्थः ३० भगवतोजगत्कारणत्वमुक्तम् प्रवेशनियमनलक्षणांलीलामाह तयेति
विलसितेषुउद्भूतेषुगुणेषुआकाशादिषुअंतःप्रविष्टः सन् गुणवानिवमद्धीनाएतेगुणाइत्यपिमानवानिव नतुवस्तुत

वासुदेवपरोधर्मोवासुदेवपरागतिः सएवेदंससर्जाग्रेभगवानात्ममायया सदसद्रू
पयाचासौगुणमय्याऽगुणोविभुः ३० तयाविलसितेष्वेषुगुणेषुगुणवानिव अंतःप्र
विष्टआभातिविज्ञानेनविजृंभितः ३१ यथाह्यवहितोवह्निर्दारुष्वेकःस्वयोनिषु ना
नेवभातिविश्वात्माभूतेषुचतथापुमान् ३२ असौगुणमयैर्भावैर्भूतसूक्ष्मेंद्रियात्मभिः।
स्वनिर्मितेषुनिर्विष्टोभुंक्तेभूतेषुतद्गुणान् ३३॥ स्तथा यतोविज्ञानेनचिच्छक्त्याविजृंभितः अत्यूर्जि
तः ३१ बहुरूपत्वलीलामाह यथेति स्वयोनिषुस्वाभिर्व्यंजकेषुअवहितोनिहितः विश्वात्मापुमान्परमेश्वरोभूतेषु।
अंतर्यामिणोऽपिप्रतियोगिनानात्वेननानात्वमिवउच्यते क्षेत्रज्ञरूपेणवा ३२ भोगरूपांलीलामाह असौहरिः भूतसू
क्ष्माणिचइंद्रियाणिचात्मामनश्चतैः स्वयंनिर्मितेषुभूतेषुचतुर्विधेष्वितिभोगस्वातंत्र्यंद्योत्यते तद्गुणान्तत्तदनुरूपा
न्विषयानिच्छयाभुंक्ते भोजयतीतिणिजर्थोवाह्ययः पालयतीतिवानतदात्वात्मनेपरमार्थम् भुंजानवनइतिस्मरणात् ३३

इदानींसूतज्ञानासीतिप्रश्नस्योत्तरमाह भावयतिपालयति एतत्तुसर्वावतारसाधारणंप्रयोजनम् विशेषतः कृष्णा
वतारस्यकुंतीस्तुतौवक्ष्यते लोकभावनः लोककर्त्ता देवादिषुयेलीलावतारास्तेष्वनुरतोऽनुरक्तः ३४ ॥इतिप्रथमे
टीकायांद्वितीयोध्यायः २॥ अवतारकथाप्रश्नेतृतीयेतूत्तराभिधा पुरुषाद्यवताराणांयातत्तच्चारित्रवर्णनैः १ यदु
क्तमथाख्याहिहरेर्धीमन्नवतारकथाःशुभाइतितदुत्तरत्वेनावतारानतुक्रमिष्यन्प्रथमंपुरुषावतारमाह जगृहइति
पंचभिः महदादिभिः महदहंकारपंचतन्मात्रैः संभूतंसुनिष्पन्नम् एकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानीतिषोडशकला।

भावयत्येषसत्वेनलोकान्वैलोकभावनः लीलावतारानुरतोदेवतिर्य्यङ्नरादिषु ३४
॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः २॥ सूतउवाच जगृहेपौ
रुषंरूपंभगवान्महदादिभिः संभूतंषोडशकलमादौलोकसिसृक्षया १ यस्यांभसि
शयानस्ययोगनिद्रांवितन्वतः नाभिह्रदांबुजादासीद्ब्रह्माविश्वसृजांपतिः २ यस्याव
यवसंस्थानैःकल्पितोलोकविस्तरः तद्वैभगवतोरूपंविशुद्धंसत्वमूर्जितम् ३॥ अंशाय
स्मिन् यद्यपिभगवद्विग्रहोनैवंभूतस्तथाऽपिविराडजीवांतर्यामिणोभगवतोविराड्रूपेणोपासनार्थमेवमुक्तमि
तिद्रष्टव्यम् १ कोसौभगवानित्यपेक्षायांतंविशिनष्टि यस्यांभसिएकार्णवेशयानस्यविश्रांतस्य तत्रचयोगःसमाधि
तद्रूपांनिद्रांविस्तारयतोनाभिरेवह्रदः तस्मिन्पदंबुजंतस्मात्सकाशाद्ब्रह्मासीत् अभूत्पाद्मेकल्पे सपौरुषंरूपंजगृहे
२ कीदृशंरूपंतदाह यस्येति ननुकीदृशोविग्रहस्तस्ययोंऽभसिशेतेस्मतदाह नत्तस्यभगवतोरूपंतुविशुद्धंरजआद्य

एतच्च योगिनां प्रत्यक्षमित्याह पश्यंतीति अदभ्रमनल्पंज्ञानात्मकं यच्चक्षुः तेन सहस्रमपरिमितानियानिपदादीनितैरद्भुतं सहस्रमूर्द्धादयो यस्मिन्तत् सहस्राणि मौल्यादीनि तैरुल्लसत् शोभमानम् ४ एतत्तु कूटस्थं न त्ववतारवदाविर्भाववदित्याह एतदादिनारायणरूपम् निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम् कार्य्यावसाने प्रवेशस्थानमित्यर्थः बीजमुद्गमस्थानम् बीजत्वेऽपि नान्यबीजतुल्यम् किंतु अव्ययम् न केवलमवताराणामेव बीजम् किंतु सर्वप्राणिनामपीत्याह यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशो मरीच्यादिस्तेन ५ सनत्कुमाराद्यवतारांस्तच्चरितं चाह स एवेति कौमार आर्षः प्राजापत्यो मानव इत्यादीनि सर्गविशेषनामा

पश्यंत्यदोरूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यंबरकुंडलोल्लसत् ४ एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् यस्यांशांशेन सृज्यंते देवतिर्य्यङ्नरादयः ५ स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमास्थितः चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखंडितम् ६ द्वितीयं तु भवायास्य रसातलगतां महीम् उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ७ तृतीयमृषिसर्गं च देवर्षित्वमुपेत्य सः ॥ ८ ॥

नि यः पौरुषं रूपं जगृहे स एव देवः कौमाराख्यं सर्गमास्थितः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्य्यं चचार प्रथमद्वितीयादिशब्दा निर्देशमात्रापेक्षया ६ वाराहावतारमाह अस्य विश्वस्य भवाय उद्भवाय महीमुद्धरिष्यन्निति कर्मोक्तिः एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्म चोक्तमित्यनुसंधेयम् ७ नारदावतारमाह तृतीयमिति तत्र च देवर्षित्वमुपेत्येत्यर्थः सात्वतं वैष्णवं तंत्रं पंचरात्रागमम् आचष्ट उक्तवान् यतस्तंत्रात् निर्गतं कर्मत्वं बंधहेतुत्वं येभ्यस्तानि निष्कर्माणि तेषां भावो नैष्कर्म्यं

कर्मणामेव मोचकत्वं यतो भवति तदाचष्टेत्यर्थः ८ नरनारायणावतारमाह तुर्ये चतुर्थेऽवतारे धर्मस्य कला अंशः
भार्येत्यर्थः अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः तस्याः सर्गे ऋषी भूत्वेत्येकावतारत्वं दर्शयति ९ कपिलावतारमाह
आसुरये तन्नाम्ने ब्राह्मणाय तत्त्वानां ग्रामस्य संघस्य विनिर्णयो यस्मिन् तत्सांख्यम् १० दत्तात्रेयावतारमाह षष्ठ इति
अत्रेरपत्यमभिकांक्षत आह तुष्ट इति वक्ष्यमाणत्वात् कथं प्राप्तः अनसूयया मत्तस्तद्दत्तापत्यमिषेण मामेवापत्यं वृतवानि

तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ८ तुर्ये धर्मकलासर्गे नरनारायणावृषी ॥
भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ९ पंचमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतं
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् १० षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ११ ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽ
भ्यजायत सयामाद्यैः सुरगणैरपात्स्वायंभुवांतरम् १२ अष्टमे मेरुदेव्यां तु नाभेर्जात उरु
क्रमः दर्शयन्वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम् १३ ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः

तिदेषदृष्टिमकुर्वन्नित्यर्थः आन्वीक्षिकीमात्मविद्यां प्रह्लादादिभ्यश्च आदिपदात् यदुहैहयाद्याग्रहत्वं ते ११ ॥
यज्ञावतारमाह सयज्ञः यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्राद्यामानामदेवाः तदाद्यैः सह स्वायंभुवं मन्वंतरं पालितवान् तदा स्वयमिं
द्रोऽभूदित्यर्थः १२ ऋषभावतारमाह सर्वाश्रमनमस्कृतम् अंत्याश्रमं पारमहंस्यं वर्त्म धीराणां दर्शयन्नाभेराग्नीध्रपुत्रात् राम:
षभो जातः १३ पृथोरवतारमाह पार्थिवं वपुः राजदेहं पृथुरूपम् पाठांतरे पृथोरिदं पार्थिवम् ओषधीरित्युपलक्षणम् ॥ १०

इमां पृथिवीं सर्वाणि वस्तूनि दुग्ध अदुग्ध अडागमाभावस्त्वार्षः हे विप्राः तेन पृथ्वीदोहनेन सोऽयमवतार उशत्तमः कम-
नीय उशत्तमः कमनीयतमः वश कान्ताविति अस्मात् १४ मत्स्यावतारमाह चाक्षुषमन्वन्तरे य उदधीनां संप्लवः संश्लेषः त-
स्मिन्नपि मन्वन्तरावसाने प्रलयो नास्ति तथाऽपि केनचित्कौतुकेन सत्यव्रताय माया प्रदर्शिता यथाऽकाण्डे मार्कण्डे-
यायेति द्रष्टव्यम् महीमय्यां नावि नौकारूपायां मत्स्यमित्यर्थः अपात् रक्षितवान् वैवस्वतमिति भाविनी संज्ञा १५ कूर्मा-

दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः १४ रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् १५ सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्॥
दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः १६ धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च अपाययत्
सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन्स्त्रिया १७ चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्जितम् ददा-
रकरजैर्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा १८ पंचदशं वामनकं कृत्वाऽगादध्वरं बलेः पदत्रयं
याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपम् १९ अवतारे षोडशमे पश्यन्ब्रह्मद्रुहो नृपान् त्रिः
सप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् २०॥

ऽवतारमाह कमठः कूर्मः तद्रूपेणैकादशेऽवतारे वि-
भुरुदधिं दधार १६ धन्वंतर्यवतारमाह धान्वंतरं धन्वन्तरिरूपम् द्वादशमादिपदं योगस्त्वार्षः त्रयोदशममेव स्वरूपं तच्च-
रितेन सह दर्शयति अपाययदित्यत्र सुधामित्यध्याहारः मोहिन्या स्त्रिया तद्रूपेण अन्यान् सुरान् मोहयन् धन्वंतरिरू-
पेणामृतमानीय मोहिन्याऽपाययदित्यर्थः १७ नृसिंहावतारमाह नारसिंहं रूपं बिभ्रत् एरकां निर्ग्रथितृणम् १८ वामनाव-

तारमाह दुष्टानां मदं वामयतीति वामनकं रूपम् ह्रस्वं चाप्रत्या-
दित्सुः तस्मादाच्छिद्य ग्रहीतुमिच्छुः १९ परशुरामावतारमाह

अवतारइतित्रिः त्रिगुणयथाभवतितथासप्तकृत्वः सप्तवारान् एकविंशतिवारानित्यर्थः २०॥ ॥व्यासावतारमाह अल्पमेधसः अल्पप्रज्ञानपुंसोदृष्ट्वातदनुग्रहार्थंशाखाश्चक्रे २१ रामावतारमाह नरदेवत्वंराघवरूपेणप्राप्तःसन् अतःपरम् षोडशे २२ रामकृष्णावतारमाह विंशतितमइतिवक्तव्येतकारलोपश्छंदोऽनुरोधेन रामकृष्णावित्येवंनामनीजन्मनीप्राप्य २३ बुद्धावतारमाह अजनस्यसुतः जिनसुतइतिपाठेजिनोऽपिसएवकीकटेषुमध्येगयाप्रदेशेतु २४ कल्क्यवतारमाह युगसंध्यायांभाव्यायामित्यर्थः कलेरंतेविष्णुयशसोब्राह्मणात्सकाशात्जनिताजनिष्यते २५ अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह अवताराइति असंख्येयत्वेदृष्टान्तः यथेति अविदासिनः उपक्षयशून्यात्दस्उपक्षयइत्यस्मात्सरसः सकाशात्कुल्याःक्षुद्रप्रवाहाः २६ विभूतीराह ऋषयइति २७ ॥

ततःसप्तदशेजातःसत्यवत्यांपराशरात् चक्रेवेदतरोःशाखादृष्ट्वापुंसोऽल्पमेधसः २१
नरदेवत्वमापन्नःसुरकार्यचिकीर्षया समुद्रनिग्रहादीनिचक्रेवीर्याण्यतःपरम् २२
एकोनविंशेविंशतिमेवृष्णिषुप्राप्यजन्मनी रामकृष्णावितिभुवोभगवानहरद्भरम् २३
ततःकलौसंप्रवृत्तेसंमोहायसुरद्विषाम् बुद्धोनाम्नाऽजनसुतःकीकटेषुभविष्यति॥
२४ अथासौयुगसंध्यायांदस्युप्रायेषुराजसु जनिताविष्णुयशसोनाम्नाकल्किर्जगत्पतिः
२५ अवताराह्यसंख्येयाहरेःसत्वनिधेर्द्विजाः यथाविदासिनःकुल्याःसरसःस्युःसहस्रशः २६ ऋषयोमनवोदेवामनुपुत्रामहौजसः कलाःसर्वेहरेरेवसप्रजापतयस्तथा २७

२७ ॥ ॥श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥

तत्र विशेषमाह एते चेति पुंसः परमेश्वरस्य केचिदंशाः केचित्कलाः विभूतयश्च तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्वज्ञ-
त्वसर्वशक्तिमत्त्वेऽपि यथोपयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषु यथोपयोगमंशक-
लावेशः कृष्णस्तु भगवान् साक्षात् नारायण एव आविर्भूतसर्वशक्तित्वात् सर्वेषां प्रयोजनमाह इंद्रारयो दैत्यास्तैर्व्याकु-
लमुपद्रुतं लोकं मृडयंति सुखिनं कुर्वंति २८ एतत्कीर्त्तनफलमाह जन्मेति गुह्यमतिरहस्यं जन्म प्रयतः शुचिः सन्
दुःखग्रामात् संसारात् २९ विमुच्यत इतियदुक्तं तत्र कथं देहद्वयसंबंधे सति तद्विमुक्तिरित्याशंक्य देहद्वयसंबंधस्य

एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् इंद्रारिव्याकुलं लोकं मृडयंति युगे युगे २८
जन्म गुह्यं भगवतो य एतत्प्रयतो नरः सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते २९॥
एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मनः मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ३० यथा न-
भसि मेघौघो रेणुर्वा पार्थिवोऽनिले एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ३१॥ ३१॥

भगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वादेतच्छ्रवणादिजनितविद्यया तन्निवृत्तिरुपपद्यत इत्याशयेनाह एतदिति पं-
चभिः अरूपस्य चिदेकरसस्यात्मनो जीवस्यैतत्स्थूलं रूपं शरीरं भगवतो या माया तस्या गुणैर्महदादिरूपैर्विरचित-
म् क्व आत्मनि आत्मस्थाने शरीरं कृतमित्यर्थः ३० कथमित्यपेक्षायां स्वरूपावरणेन तदध्यासत इति सदृष्टांतमाह य-
था वायवाश्रितो मेघौघो नभसि आकाशे अबुद्धिभिरज्ञैः आरोपितः यथा वा पार्थिवो रेणुः तद्गतं धूसरत्वाद्यनिले एवं द्र-
ष्टरि आत्मनि दृश्यत्वं दृश्यत्वादिधर्मकं शरीरमारोपितमित्यर्थः ३१ ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ श्रीकृष्णः॥

किंच अतःस्थूलाद्रूपात्परमन्यदपि रूपमारोपितमित्यनुषंगः कथंभूतं तत् यत् अव्यक्तं सूक्ष्मम् तत्र हेतुः अव्यूढगुणव्यूहितं व्यूहः करचरणादिपरिणामः तथा अव्यूढा अपरिणता ये गुणास्तैर्व्यूहितं रचितम् आकारविशेषरहितत्वादव्यक्तमित्यर्थः एतदेव कुतस्तत्राह अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् यच्चाकारविशेषवद्वस्तु तदस्मदादिवत् दृश्यते श्रूयते वाइंद्रादिवत् इदं तु न तथा तर्हि तस्य सत्वे किं प्रमाणं तत्राह सजीवः जीवोपाधिः जीवो जीवेन निर्मुक्तः जीवो जीवविहाये स्यादौ जीवोपाधौ लिंगदेहे जीवशब्दप्रयोगात् जीवोपाधितया कल्प्यत इत्यर्थः ननु स्थूलमेव भोगायतनत्वाज्जीवोपाधिरस्तु किमन्यकल्पनयेत्यत आह यद्यस्मात्सूक्ष्मात्पुनर्भवः पुनःपुनर्जन्म उत्क्रांतिगत्यागतीनां तेन विनाऽसं-

अतःपरं यदव्यक्तमव्यूढगुणव्यूहितम् अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्स जीवो यत्पुनर्भवः ३२ यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा अविद्ययात्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ३३ यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः ॥

भवादिति भावः ३२ तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वा तदपवादेन जीवस्य ब्रह्मतामाह यत्र यदा इमे स्थूलसूक्ष्मे रूपे स्वसंविदा स्वरूपसम्यक्ज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः ज्ञानेन प्रतिषेधार्हत्वे मायागुणैर्विरचितत्वमेव हेतुमाह अविद्यया आत्मनि कृते कल्पिते इति हेतोः तद्ब्रह्म तदा जीवो ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः कथंभूतं दर्शनम् ज्ञानैकस्वरूपम् ३३ तथाऽपि भगवन्मायायाः संसृतिकारणभूताया विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मता तत्राह यदीति असंदेहे संदेहवचनम् यदिवेदाः प्रमाणं स्युरितिवत् वैशारदी विशारदः सर्वज्ञ ईश्वरस्तदीया देवी संसारचक्रेण क्रीडंती एषा माया यद्युपरता भवति किमित्युपरता भवेत्तत्राह मतिर्विद्या अयं भावः यावदविद्यात्मना आवरणविक्षेपौ करोति तावन्नोपरमति यदा तु सैव विद्यारूपेण परिणता तदा सदसद्रूपं जीवोपाधिं दग्ध्वा निरिंधनाग्निवत् ॥

स्वयमेवोपरमेदिति तदासंपन्नः ब्रह्मस्वरूपंप्राप्तएवेति विदुस्तत्त्वज्ञाः किमतोयद्येवंस्वेमहिम्निपरमानंदस्वरूपेमही यते पूज्यतेविराजतइत्यर्थः ३४ यथाजीवस्यजन्मादिमाया एवमीश्वरस्यापिजन्मादिमायेत्याह एवमिति अकर्त्तुःक र्माणि अजनस्यजन्मादिलक्ष्यते:अंतर्यामिणः ३५ तर्हिजीवादीश्वरस्यकोविशेषः स्वातंत्र्यमेवविशेषइत्याह सवाइ ति षाड्वर्गिकमिंद्रियषड्वर्गविशेषं जिघ्रति दूरादेवगंधवत्तगृह्णाति नतुसज्जतइत्यर्थः कुतःषड्गुणेशः षडिंद्रियनियंता

एवंजन्मानिकर्माणिह्यकर्त्तुरजनस्यच॥
संपन्नएवेतिविदुर्महिम्निस्वेमहीयते ३४ सवाइदंविश्वममोघलीलः सृजत्यवत्या
वर्णयंतिस्मकवयोवेदगुह्यानिहृत्पतेः ३५ सवाइदंविश्वममोघलीलः सृजत्यवत्ति
त्तिनसज्जतेऽस्मिन् भूतेषुचांतर्हितआत्मतंत्रः षाड्वर्गिकंजिघ्रतिषड्गुणेशः ३६ नचा
स्यकश्चिन्निपुणेनधातुरवैतिजंतुःकुमनीषऊतीः नामानिरूपाणिमनोवचोभिःसं
तन्वतोनटचर्यामिवाज्ञः ३७ सवेदधातुःपदवींपरस्यदुरंतवीर्यस्यरथांगपाणेः योमा
ययासंततयाऽनुवृत्त्याभजेततत्पादसरोजगंधम् ३८ अथेहधन्याभगवंतइत्थंयद्वासु
देवेऽखिललोकनाथे॥ ३६ ननुकिमीश्वरस्यसृष्ट्यादिकर्मभिर्विशेषभोगैर्वातत्राह नचेति धातुर्जग
द्धातुरीश्वरस्यऊतीर्लीलाः कुमनीषःकुबुद्धिः निपुणेनतर्कादिकौशलेनावैति नजानातिमनसोरूपाणिवचसा
नामानिसंतन्वतः सम्यग्विस्तारयतः वचोभिरितिबहुत्वंश्रुत्यभिप्रायेण मनोवचोभिःसहेतिवा ३७ भक्तस्तुकथं
चिज्जानातीत्याह सवेदेति अमायया अकुटिलभावेन संततयानिरंतरया अनुवृत्त्या अनुकूल्येनभजेत् ३८ भक्ति

अथअतः भगवंतः सर्वज्ञाः भवंतोधन्याः कृतार्थाः कुतः यद्यस्मादित्थंप्रश्नैर्वासुदेवे आत्मभावंमनोवृत्तिंकुर्वंति सर्वा
त्मकमैकांतिकम् यत्रयस्मिन् भावेसतिभूयः परिवर्त्तोजन्ममरणाद्यावर्त्तोनभवति ३९ सूतकिमेतच्छास्त्रमपूर्वं
कथयसितत्राह ब्रह्मसंमितंसर्ववेदतुल्यम् उत्तमश्लोकस्यचरितंयस्मिन्तत् ऋषिर्व्यासः ४० तत्संप्रदायप्रवृत्ति॰

कुर्वंतिसर्वात्मकमात्मभावंनयत्रभूयःपरिवर्त्तउग्रः ३९ इदंभागवतंनामपुराणंब्रह्म
संमितम् उत्तमश्लोकचरितंचकारभगवानृषिः ४० निःश्रेयसायलोकस्यधन्यंस्वस्त्य
यनंमहत् तदिदंग्राहयामाससुतमात्मवतांवरम् सर्ववेदेतिहासानांसारंसारंसमुद्धृ
तम् ४१ सतुसंश्रावयामासमहाराजंपरीक्षितम् प्रायोपविष्टंगंगायांपरीतंपरमर्षिभिः
४२ कृष्णेस्वधामोपगतेधर्मज्ञानादिभिःसह कलौनष्टदृशामेषपुराणार्कोऽधुनोदितः
४३ तत्रकीर्त्तयतोविप्राविप्रर्षेर्भूरितेजसः अहंचाध्यगमंतत्रनिविष्टस्तदनुग्रहात्
४४ सोऽहंवःश्रावयिष्यामियथाधीतंयथामति ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्र
थमस्कन्धेतृतीयोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ३ ॥ व्यासउवाच ॥

(ति)माह तदिदमिति सुतंशुकम् ४१ प्रा
येणमृत्युपर्यंतानाशकेनोपविष्टमितिपरमवैराग्योक्तिः ४२ । ४३ हेविप्राः विप्रर्षेःसकाशादध्यगमंज्ञातवानस्मि ।
तत्रकीर्त्तयतः तत्रनिविष्टइतिचान्वयभेदात्तत्रपदावृत्तिरदोषः यथाधीतम् नतुस्वमतिविलसितम् तत्रतुयथाम॰
तिस्वमत्यनुसारेणसंक्षेपतःकथितं विस्तरतःश्रावयिष्यामि ४५ ॥ इतिप्रथमेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥

तुर्येभागवतारंभकारणत्वेनवर्ण्यते व्यासस्यापरितोषस्तुतपःप्रवचनादिभिः १ इतिएवंप्रसन्नतयाश्रावयिष्यामीति
ब्रुवाणम् मुनीनांबहूनांमध्येएकेनवक्तव्येयोवृद्धः वृद्धेष्वपिबहुषुयःकुलपतिः गणमुख्यःतेष्वपिबहुषुयोबह्वृचः
ऋग्वेदीतेनवक्तव्यम् अतएवंभूतत्वात्शौनकोऽब्रवीत् १ यत्यांकथामाह २ कस्मिन्वास्थाने केनहेतुनेति महा॰
भारतादिधर्मशास्त्राणिकृतवतःपुनरेतत्संहिताकरणे किंकारणमित्यर्थः कुतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिःकेनप्रव
र्त्तितइत्यर्थः कृष्णोव्यासः ३ यदुक्तंसतुसंश्रावयामासेतितम् शुकस्यव्याख्यानादिकंकथंघटितमितिपृष्टुंतस्यासंगो

व्यासउवाच इतिब्रुवाणंसंस्तूयमुनीनांदीर्घसत्रिणाम् वृद्धः कुलपतिःसूतंबह्वृचः॥
शौनकोब्रवीत् १ शौनकउवाच सूतसूतमहाभागवदनोवदतांवर कथांभागवतींपु
ण्यांयदाहभगवाञ्छुकः २ कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयंस्थानेवाकेनहेतुना कुतःसंचोदितः॥
कृष्णःकृतवान्संहितांमुनिः ३ तस्यपुत्रोमहायोगीसमदृङ्निर्विकल्पकः एकांतमति
रुन्निद्रोगूढोगूढइवेयते ४ दृष्ट्वाऽनुयांतमृषिमात्मजमप्यनग्नंदेव्योह्रियापरिदधुर्नसु
तस्यचित्रम्॥ ५ उदासीनतामाहद्वाभ्याम् तस्येति समदृक्समंब्रह्मपश्यति अतो निर्विकल्पकःस्वार्थेकः॥
स्वार्थेकःनिरस्तभेदः किंच एकस्मिन्नेवांतःसमाप्तिर्यस्याः तथाभूतामतिर्यस्यसः यतःउन्निद्रःमायाशयनादुद्बुद्धः
यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्त्तिसंयमीतिश्रुतेः अतएवगूढःमूढइवप्रतीयते ४ निर्विकल्पकत्वंप्रपंचयति दृ॰
ष्ट्वेति आत्मजंशुकंप्रव्रजंतंअनुगच्छंतमृषिंव्यासमनग्नमपिदृष्ट्वाजलेक्रीडंत्योदेव्यः अप्सरसःह्रियालज्जयाप

४

भा०प्र० स० १४

वस्त्रपरिधानं कृतवत्यः अनग्नमपीत्यनेनार्थात्तत्सुतोनग्नइत्युक्तम् नग्नस्यपुरतोगच्छतः सुतस्यतुपरिदधुः त
च्चित्रंवीक्ष्यइयंस्त्री अयंपुमानितिभिदाभेदः तवास्तिविविक्तापूतादृष्टिर्य्यस्य ५ एवंभूतोसौकथमालक्षितः ज्ञातः कुर
वोजांगलाश्चदेशविशेषाः तान्संप्राप्तः प्रथमंततोगजसाह्वयेविचरन् गजेनसहितआह्वयोनामयस्यतस्मिन्हस्तिना
पुरे हस्तीनामराजातेननिर्मितत्वात् ६ एवंभूतेनमुनिनासह यत्रसंवादेएषासात्वतीभागवतीश्रुतिःसंहिता ७ एतच्चा॰

तद्वीक्ष्यपृच्छतिमुनौजगदुस्तवास्तिस्त्रीपुंभिदानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः ५ कथमा
लक्षितःपौरैःसंप्राप्तःकुरुजांगलान् उन्मत्तमूकजडवद्विचरन्गजसाह्वये ६ कथं
वापांडवेयस्यराजर्षेर्मुनिनासह संवादःसमभूत्तातयत्रैषासात्वतीश्रुतिः ७ सगो
दोहनमात्रंहिगृहेषुगृहमेधिनाम् अवेक्षतेमहाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ८ अ
भिमन्युसुतंसूतप्राहुर्भागवतोत्तमम् तस्यजन्ममहाश्चर्य्यंकर्माणिचगृणीहिनः ९
ससम्राट्कस्यवाहेतोःपाण्डूनांमानवर्द्धनः प्रायोपविष्टोगंगायामनादृत्याधिराट्श्रियम् १०

स्यानंबहुकालावस्थानापेक्षम् तस्यतुएकत्रावस्थानंदुर्लभमित्याह सइति गोदोहनमात्रंकालंप्रतीक्ष
ते तदपिनभिक्षार्थम् किंतुतेषामाश्रमंगृहंतीर्थीकुर्वन्पवित्रीकुर्वन् ८ तस्मादेवंभूतोऽत्रवक्तेत्याश्चर्य्यंश्रोतुस्तुचरि
तमतीवाश्चर्य्यंप्रायोपवेशनंयतः अतःकथयेत्याह अभिमन्युसुतइतिपंचभिः गृणीहिकथय ९ सम्राट्चक्रवर्त्तीवे — एमः
तिवितर्के कस्यवाहेतोःकस्मात्कारणात्अधिराट्श्रियंअधिराजांश्रियंसंपदमनादृत्य १० ॥ १० ॥ समकृष्ण ॥ — १४

यस्यपादनिकेतंचरणपीठम् हस्फुठम् धनान्यानीयशत्रवोनमंति अंगहेसूत युवातरुणएवऐषन् ऐच्छत् अत्राषी
मात्मनेपदम् असुभिः प्राणैःसह ११ विरक्तस्यकिंधनादिभिरितिचेत्तत्राह लोकस्यशिवायसुखाय भवायसमृ
द्धौ भूतयेऐश्वर्य्यायचतेजीवंति नत्वात्मार्थम् एवंसत्यसौराजानिर्विद्यविरज्योपिपरेषामाश्रयंकलेवरंकुतोहेतोर्मुमो
च नहिपरोपजीवनंस्वयंत्यक्तु मुचितमित्यर्थः १२ यत्किंचनएष्टोऽसितत्सर्वंनोऽस्मभ्यंसमाचक्ष्व यद्यस्मात् वाचां

नमंतियत्पादनिकेतमात्मनःशिवायहानीयधनानिशत्रवः कथंसवीरःश्रियमं
गदुस्त्यजांयुवैषतोत्स्रष्टुमहोमहासुभिः ११ शिवायलोकस्यभवायभूतयेयउत्तम
श्लोकपरायणाजनाःजीवंतिनात्मार्थमसौपराश्रयंमुमोचनिर्विद्यकुतःकलेवरं
१२ तत्सर्वंनःसमाचक्ष्वएष्टोयदिहकिंचन मन्येत्वांविषयेवाचांस्नातमन्यत्रछांद
सात् १३ सूतउवाच द्वापरेसमनुप्राप्तेतृतीयेयुगपर्य्यये जातःपराशराद्योगीवासव्यां
कलयाहरेः १४ सकदाचित्सरस्वत्याउपस्पृश्यजलंशुचि विविक्तएकआसीनउदि
तेरविमण्डले १५ ॥ ॥ विषयेगिरांगोचरेऽर्थेस्नातंपारंगतंत्वांमन्ये छांदसादन्यत्रवैदिकात् व्यतिरेकेण।

अत्रैवर्णिकत्वात् १३ कस्मिन्युगेइत्यादिप्रश्नानांव्यासजन्मकथनपूर्वकमुत्तरमाह द्वापरेसमनुप्राप्ते कदेत्यपेक्षा
यामाह तृतीयेयुगस्यपर्ययेपरिवर्त्तेवासव्यामुपरिचरस्यवसोर्वीर्य्याज्जातायांसत्यवत्यांयोगीज्ञानीव्यासोजातः १४ ज
लमुपस्पृश्य जलेस्नानादिकंकृत्वेत्यर्थः आसीनोवभूवेतिशेषः विविक्तदेशइत्यादि चित्तैकाग्र्यार्थमुक्तम् अनेनैववदरि

४. भा०प्र० टी० २५

तत्रचसऋषिर्युगधर्मव्यतिकरादिकंवीक्ष्यसर्ववर्णाश्रमाणांयद्धितंतद्ध्याविति तृतीयेनान्वयः परावरज्ञः अतीना-
नागतवित् अव्यक्तंरंहोवेगोयस्यतेनकालेनयुगधर्माणांव्यतिकरंसंकरंप्राप्तंवीक्ष्य तथाभुवियुगेयुगे १६ भौतिका-
नांशरीरादीनांतत्कृतंकालकृतम् निःसत्वान्धैर्यशून्यान् दुर्मेधान्मंदमतीन् १७।१८ ततश्चहोत्रोपलक्षिताश्चत्वा-

परावरज्ञःसऋषिःकालेनाव्यक्तरंहसा युगधर्मव्यतिकरंप्राप्तंभुवियुगेयुगे १६ भौ-
तिकानांचभावानांशक्तिह्रासंचतत्कृतम् अश्रद्दधानान्निःसत्वान्दुर्मेधान्ह्रसितायु-
षः १७ दुर्भगांश्चजनान्वीक्ष्यमुनिर्दिव्येनचक्षुषा सर्ववर्णाश्रमाणांयद्दध्यौहितममो-
घदृक् १८ चातुर्होत्रंकर्मसिद्धप्रजानांवीक्ष्यवैदिकम् व्यदधाद्यज्ञसंतत्यैवेदमेकंच-
तुर्विधम् १९ ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यावेदाश्चत्वारउद्धृताः इतिहासपुराणंचपंचमोवे-
दउच्यते २० तत्रर्ग्वेदधरःपैलःसामगोजैमिनिःकविः वैशंपायनएवैकोनिष्णातोय-
जुषामुत २१ अथर्वांगिरसामासीत्सुमंतुर्दारुणोमुनिः इतिहासपुराणानांपितामेरो-
महर्षणः २२ तएतऋषयोवेदंस्वंस्वंव्यस्यन्ननेकधा शिष्यैःप्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते
शाखिनोऽभवन् २३॥

रऋत्विजश्चतुर्होतारस्तैरनुष्ठेयंकर्मचातुर्होत्रम् शुद्धंशुद्धिकरम् यज्ञसंतत्यैयज्ञा-
नामविच्छेदाय १९ चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति उद्धृताःपृथक्कृताः २०।२१ दारुणःअथर्वोक्ताभिचारादिप्रवर्तकः २२ व्य-
स्यन्विभक्तवंतः २३॥

राम: २५

वेदविभागप्रयोजनमाह तएवेति येपूर्वमतिमेधाविभिर्धार्य्यंतेस्मतएव २४ किंच स्त्रीशूद्रेति द्विजबंधवः त्रैवर्णिकेषुधमाः तेषांकर्मरूपेश्रेयसिश्रेयःसाधने एवंभवेत् अनेनैवप्रकारेणभवत्विति २५ भूतानांश्रेयसिहितेसर्वात्मकेनापि अनेकोद्देशवताऽपिकर्मणा २६ नअतिप्रसीदत् हृदयंयस्यसः चित्ताप्रशांतोहेतुंवितर्कयन्निदमुवाच।

तएववेदादुर्मेधैर्धार्य्यंतेपुरुषैर्यथा एवंचकारभगवान्व्यासःकृपणवत्सलः २४ स्त्री।
शूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा कर्मश्रेयसिमूढानांश्रेयएवंभवेदिह २५ इति
भारतमाख्यानंकृपयामुनिनाकृतम् २५ एवंप्रवृत्तस्यसदाभूतानांश्रेयसिद्विजाः २६
सर्वात्मकेनापियदानातुष्यद्धृदयंततः २६ नातिप्रसीदद्धृदयःसरस्वत्यास्तटेशुचौ वि।
तर्कयन्विविक्तस्थइदंप्रोवाचधर्मवित् २७ धृतव्रतेनहिमयाछंदांसिगुरवोऽग्नयः।
मानितानिर्व्यलीकेनगृहीतंचानुशासनम् २८ भारतव्यपदेशेनह्याम्नायार्थश्चदर्शि
तः दृश्यतेयत्रधर्मादिस्त्रीशूद्रादिभिरप्युत २९ अथापिबतमेदैह्योह्यात्माचैवात्मना
विभुः असंपन्नइवाभातिब्रह्मवर्चस्यसत्तमः ३०॥

॥स्वगतम् २७ मानिनाःपूजिताः २८।२९ दैह्यः देहभवः आत्माजीवः वस्तुतोविभुःपरिपूर्णएव आत्मनास्वेनरूपेणासंपन्नः तादात्म्यमप्राप्तइवाभाति प्रत्युत ब्रह्मवर्चसंवेदश्रवणाध्यापनोत्कर्षजंतेजः तत्रसाधवोब्रह्मवर्चस्याःतेषुसत्तमः अ-

ब्रह्मव

लिश्रेष्ठोऽपियद्वानकेवलमसंपन्नइवाभाति प्रत्युतब्रह्म
वर्चसीब्रह्मवर्चसेवानपि असत्तमइवाभाति पाठांतरे कर्मनी
तमोऽपीति ३०॥

असंपत्तौहेतुंस्वयमेवाशंकते किंवेति प्रायेणभूयस्त्वेनहियस्मात्तएवधर्माः अच्युतस्यप्रियाः ३१ खिलंन्यूनम्॥ खिद्यतःखेदंप्राप्नुवतः कृष्णस्यव्यासस्यप्रागुदाहृतंसरस्वतीतीरस्थम् ३२ तंनारदमागतमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्था यविधिवत्पूजयामासेति ३३ ॥इतिप्रथमेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ४॥पंचमेसर्वधर्मेभ्योहरिकीर्त्तनगौरवम् व्यास चित्तप्रसादायनारदेनोपदृश्यते १ उपसमीपेआसीनंविप्रर्षिंव्यासम् बृहच्छ्रवाः महायशाःस्मयनईषद्धसन्निवस्य

किंवाभागवताधर्मानप्रायेणानिरूपिताः प्रियाःपरमहंसानांतएवह्यच्युतप्रियाः ३१ तस्यैवंखिलमात्मानंमन्यमानस्यखिद्यतः कृष्णस्यनारदोऽभ्यागादाश्रमंप्रागुदाहृत म् ३२ तमभिज्ञायसहसाप्रत्युत्थायागतंमुनिः पूजयामासविधिवन्नारदंसुरपूजितम् ३३ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कन्धेचतुर्थोऽध्यायः ४॥सूतउवाच अथतं सुखमासीनंउपासीनंबृहच्छ्रवाः देवर्षिःप्राहविप्रर्षिंवीणापाणिस्स्मयन्निव १ नार दउवाच पाराशर्य्यमहाभागभवतःकच्चिदात्मना परितुष्यतिशारीरआत्मामानसएव वा २ जिज्ञासितंसुसंपन्नमपितेमहदद्भुतम् कृतवान्भारतंयस्त्वंसर्वार्थपरिबृंहितम् ३

नेनमुखप्रसत्तिर्द्योत्यते यद्वा इवेत्यनधिकारार्थम् अहोमहानपिमुह्यतीतिस्मयमानः १ शारीरःशरीराभिमानीआत्मा आत्मनातेनशरीरेणकच्चित् किंपरितुष्यतिमानसआत्मामनोऽभिमानीतेनमनसापरितुष्यतिकच्चिन्नोवेति २ तेजिज्ञासि तंज्ञातुमिष्टंधर्मादियत्तत्सर्वंसुसंपन्नम् सम्यग्ज्ञातं अपिशब्दादनुष्ठितंचेत्यर्थः अयीतिपाठेसंबोधनम् सुसंपन्नत्वेहेतुः

किंच यत्सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितम् अधीतमधिगतं प्राप्तं चेत्यर्थः अथापि शोचसि तत्किं
मर्थमिति शेषः ४ आत्मा शारीरो मानसश्च तन्मूलम् तस्यापरितोषस्य कारणम् अव्यक्तमस्फुटम् हे नारद त्वां त्वां पृच्छा
महे आत्मभवो ब्रह्मा तस्य आत्मनो देहाद् उद्भूतः तम् अत एवागाधोऽतिगंभीरो बोधो यस्य तं त्वाम् ५ अगाधबोधत्वं प्रप
चयन्नाह सर्वाइति द्वाभ्याम् सर्वं गुह्यं ज्ञाने हेतुः यद्यस्मात् पुराणः पुरुष उपासितस्त्वया कथंभूतः परावरेशः कार्यकार

जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्मसनातनम् अथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थइव प्रभो
४ व्यास उवाच अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं तथाऽपि नात्मा परितुष्यते मे तन्मूलम
व्यक्तमगाधबोधं पृच्छामहे त्वात्मभवात्मभूतम् ५ स वै भवान्वेद समस्तगुह्यमुपा
सितो यत्पुरुषः पुराणः परावरेशो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसंगः ६ त्वं पर्य
टन्नर्क इव त्रिलोकीमंतश्चरो वायुरिवात्मसाक्षी परावरे ब्रह्मणि धर्मतो व्रतैः स्नात
स्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ७ नारद उवाच भवताऽनुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम्॥

णनियंता मनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं सृजतीत्यादि ६ किञ्च त्वं त्रिलोकीं पर्य्यटन् अर्क इव सर्वद
र्शी योगबलेन प्राणवायुरिव सर्वप्राणिनामंतश्चरः सन्नात्मसाक्षि बुद्धिवृत्तिज्ञः अतः परे ब्रह्मणि धर्मतो योगेन
निष्णातस्य तदुक्तं याज्ञवल्क्येन इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्श
नमिति अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैर्निष्णातस्य मे अलमत्यर्थं यन्न्यूनं तद्विचक्ष्व वितर्कय ७ अनु

विमलं भगवद्यशो विना येनैव धर्मादि ज्ञानेनासौ भगवान्न तुष्येत् तदेव दर्शनं ज्ञानं खिलं न्यूनं मन्येऽहम् ८ ननु भगवद्यश एव तत्र तत्रानुवर्णितं तत्राह यथेति चशब्दाद्धर्मादिसाधनानि च तथा धर्मादिवत्साधान्येन वासुदेवस्य महिमा नत्युक्त इत्यर्थः ९ वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयं वाक्चातुर्यं च खिलमेवेत्याह नेति चित्रपदमपि न यद्वचो हरेर्यशो न प्रगृणीत न त्तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानम् उशंति मन्यंते कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्त्तमानाः हंसा यतयो यत्र न निरमंति कर्हिचिदपि नितरां न रमंते उशिक्षया उशिक्कमनीयं ब्रह्म स्व

येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ८ यथा धर्मादयश्चार्था मुनिवर्यानुकीर्त्तिताः न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ९ न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृहीत कर्हिचित् तद्वायसं तीर्थमुशंति मानसा न यत्र हंसा निरमंत्युशिक्क्षयाः १०॥ तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि नामान्यनंतस्य यशोंऽकितानि यच्छृण्वंति गायंति गृणंति साधवः ११॥

११ यो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसा मानसे सरसि चरंतः कमनीयपद्मखंडनिवासास्त्यक्त्वा विचित्रान्नादियुक्तेऽप्युच्छिष्टगर्त्ते काकक्रीडास्थाने न निरमंत इति शेषः १० विनाऽपि पदचातुर्यं भगवद्यशःप्रधानं वचः पवित्रमित्याह तद्वाग्विसर्ग इति सचासौ वाग्विसर्गः वाचः प्रयोगः जनसमूहो जनता तस्या अघं विप्लावयति नाशयतीति तथा सः यस्मिन्वाग्विसर्गे अबद्धवत्यपि अपशब्दादियुक्तेऽपि प्रतिश्लोकम् अनंतस्य यशसांऽकितानि नामानि भवंति तत्र हेतुः यत् यानि नामानि साधवो महांतो वक्तरि सति शृण्वंति।

⊕

भक्तिहीनंकर्मशून्यमेवेतिकैमुत्यान्यायेनदर्शयति नैष्कर्म्यमिति कर्मनिवृत्तिप्राप्यत्वात्निष्कर्मब्रह्मतदेकाका
रत्वान्निष्कर्मतारूपंनैष्कर्म्यम् अञ्ज्यतेनेनेत्यंजनमुपाधिः तन्निवर्त्तकंनिरंजनम् एवंभूतमपिज्ञानम् अच्युतेभा
वोभक्तिस्तद्वर्जितंचेदलमत्यर्थंनशोभतेसम्यगापरोक्ष्यायनकल्प्यतइत्यर्थः तदाशश्वत्साधनकालेचाभद्रंदुःख
रूपंयत्काम्यंकर्म यदप्यकारणमकाम्यंतच्चेतिचकारस्यान्वयः तदपिकर्मईश्वरेनार्पितंचेत्कुतः पुनःशोभेत बहि
र्मुखत्वेनसत्वशोधकत्वाभावात् १२ तदेवंभक्तिशून्यानिज्ञानवाक्चातुर्य्यकर्मकौशलानिव्यर्थान्यिवयतः अतो

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनम् कुतःपुनःशश्वदभद्र
मीश्वरेनचार्पितंकर्मयदप्यकारणम् १२ अथोमहाभागभवानमोघदृक्शुचिश्र
वाःसत्यरतोधृतव्रतः उरुक्रमस्याखिलबंधमुक्तयेसमाधिनाऽनुस्मरतद्विचेष्टित
म् १३ ततोऽन्यथाकिंचनयद्विवक्षितःपृथग्दृशस्तत्कृतरूपनामभिः॥ हरेश्चरितमेवा
नुवर्णयेत्याह अथोअत कारणात् अमोघायथार्थादृक्धीर्यस्य शुचिशुद्धंश्रवोयशोयस्य सत्येरतः धृतानिव्रता
नियेनसभवानेवंमहागुणस्तावत् अत उरुक्रमस्यविविधंचेष्टितंलीलांसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण अखिलस्य
बंधमुक्तयेत्वमनुस्मर स्मृत्वावर्णयेत्यर्थः एतच्चवाक्यांतरमितिमध्यमपुरुषप्रयोगोनानुपपन्नः १३ विपक्षेदोषां
तरमाह ततउरुक्रमचेष्टितात्पृथग्दृशः अतएवान्यथाप्रकारांतरेणयत्किंचिदर्थांतरंविवक्षितः तयाविवक्षयाकृ
तैःस्फुरितैःरूपैर्नामभिश्चवक्तव्यत्वेनोपस्थितैःदुःस्थितानवस्थितासतीमतिः कदाचित्क्वापिविषयेआस्पदंस्था

तदुक्तं गीतासु व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन बहुशाखाह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनामित्यादि १४ तदेवं हरियशो विना भारतादिषु कृतं धर्मादिवर्णनमकिंचित्करमित्युक्तम् प्रत्युतविरुद्धमेवजातमित्याह जुगुप्सितं निंद्यं काम्यकर्मादि स्वभावतएव रक्तस्यतत्र रागिणः पुरुषस्य धर्मकृते धर्मार्थमनुशासतस्तव महानयं व्यतिक्रमः अन्यायः कुतइत्याह यस्यवाक्यतोऽयमेवमुख्यो धर्मइति स्थितइतरः प्राकृतोजनः तस्यकाम्यकर्मादेरन्येन तत्वज्ञेन क्रियमाणं निवारणं स्वयमेव वा तत्वया क्रियमाणम् यद्वा नकर्मणा नप्रजया धनेनत्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादिश्रुत्या क्रियमाणं निवारणं यथार्थमेतदिति नमन्यते किंतु प्रवृत्तिमार्गानधिकृतविषयं तदिति कल्पय

नकुत्रचित्क्वापिच दुःस्थितामतिर्लभेत वाताहतनौरिवास्पदम् १४ जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः स्वभावरक्तस्य महान्व्यतिक्रमः यद्वाक्यतो धर्मइतीरतः स्थितो नमन्यते तस्य निवारणं जनः १५॥

न्ति तदुक्तं मतांतरोपन्यासे भट्टैः तत्रैव शक्यते वक्तुं येऽधपंग्वादयो नराः गृहस्थत्वं नशक्ष्यंति कर्तुं तेषामयं विधिः नैष्ठिकब्रह्मचर्य्यं वा परिव्राजकताऽपि वा तैरवश्यं गृहीतव्या तेनादावेतदुच्यतइत्यादि १५ ननु यद्येवं प्रवृत्तिमार्गो निंद्यते तर्हि निवृत्तिमार्गे सर्वक्रियात्यागेनैव परमेश्वरस्य स्वरूपानुभूतेः किं तद्यशः कथनेनापि तत्राह विचक्षणोऽतिनिपुणः कश्चिदेव निवृत्तितः सर्वक्रियानिवृत्त्याऽस्य विभोः स्वं निर्विकल्पकस्य स्वात्मकं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमर्हति नपुनरविचक्षणः प्रवृत्तिस्वभावः विभुत्वे हेतुः नअंतः कालतः पारंच देशतो यस्य तस्य विभोश्चेष्टितम् ततः कारणात् हे विभो अनात्मनो देहाद्यभिमानिनः अतएव गुणैः सत्वादिभिः प्रवर्त्तमा

एवंतावत्काम्यधर्मादेरनर्थहेतुत्वात्तंविहायहरिलीलैववर्णनीयेत्युक्तम् इदानींतुनित्यनैमित्तिकस्वधर्मनिष्ठामप्यनादृत्यकेवलंहरिभक्तिरेवोपदेष्टव्येत्याशयेनाह त्यक्त्वेति ननुस्वधर्मत्यागेनभजन्भक्तिपरिपाकेनयदिकृतार्थोभवेत्तदानकाचिच्चिंता यदिपुनरपक्व एवम्रियेत ततोभ्रश्येद्वा तदास्वधर्मत्यागनिमित्तोऽनर्थःस्यादित्याशंक्याह ततोभजनात्कथंचित्पतेत्भ्रश्येत्म्रियेतवायदितदाऽपिभक्तिरसिकस्यकर्मानधिकारात्नानर्थशंका अंगीकृत्याप्याह वाशब्दःकटाक्षे यत्रक्ववानीचयोनावपिअमुष्यभक्तिरसिकस्याभद्रमभूत्किंनाभूदेवेत्यर्थः भक्तिवासनासद्भावा

त्यक्त्वास्वधर्मंचरणांबुजंहरेर्भजन्नपक्वोऽथपतेत्ततोयदि यत्रक्ववाऽभद्रमभूदमुष्य किंकोवार्थआप्तोऽभजतांस्वधर्मतः १७ तस्यैवहेतोःप्रयतेतकोविदोनलभ्यतेयद्भ्रमतामुपर्य्यधः तल्लभ्यतेदुःखवदन्यतःसुखंकालेनसर्वत्रगभीररंहसा १८ नवैजनो जातुकथंचनाव्रजेन्मुकुन्दसेव्यन्यवदंगसंसृतिम्॥

द्दितिभावः अभजद्भिस्तुकेवलंस्वधर्मतः कोवाअर्थःआप्तःप्राप्तः अभजतामितिषष्ठीतुसंबंधमात्रविवक्षया १७ ननुस्वधर्ममात्रादपिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेःपितृलोकप्राप्तिःफलमस्त्येवतत्राह तस्यैवहेतोःतदर्थंयत्नंकुर्यात् यत्उपरिब्रह्मपर्य्यंतंअधःस्थावरपर्य्यंतंचभ्रमद्भिर्जीवैर्नलभ्यते षष्ठीतुपूर्ववत् तत्तुविषयसुखमन्यतएवप्राचीनकर्मणासर्वत्रनरकादावपिलभ्यतेदुःखवत् यथादुःखंप्रयत्नंविनाऽपिलभ्यतेतद्वत् तदुक्तम् अप्रार्थितानिदुःखानियथैवायांतिदेहिनाम् सुखान्यपितथामन्येदैन्यमत्रातिरिच्यतइति १८ यदुक्तंयत्रक्ववाऽभद्रमभूदितितदुपपादयति नवाइति मुकुंदसेवीजनो

जातुकदाचित्कथंचनकुयोनिगतोऽपिसंसृतिंनाव्रजेत् नाविशेत् अंगअहोअन्यवत्केवलकर्मनिष्ठवत् इति
वैधर्म्येदृष्टान्तः कुतइत्यतआह मुकुंदांघ्रेरुपगूहनमालिंगनंपुनःस्मरन् विहातुंनेच्छेत् यतोऽयंजनोरसग्रहः
रसेनरसनीयेनगृत्वातवशीक्रियते यद्वारसेनरसनीयेग्रह आग्रहोयस्य तदुक्तंभगवतायतन्तेचततोभूयःसंसि
द्धौकुरुनंदन पूर्वाभ्यासेनतेनैवह्रियतेह्यवशोपिसइति १९ तदेवंभगवल्लीलाप्राधान्येनवर्णयेत्युक्तंतत्रकोभगवा
न्कोश्चतस्यलीलाइत्यपेक्षायामाह इदंविश्वंभगवानेवसतुअस्माद्विश्वस्मादितरः ईश्वरास्तप्रपंचोनपृथक् ईश्वर

स्मरन्मुकुन्दांघ्र्युपगूहनंपुनर्विहातुमिच्छेन्नरसग्रहोयतः १९ इदंहिविश्वंभगवा
निवेतरोयतोजगत्स्थाननिरोधसंभवाः तद्धिस्वयंवेदभवांस्तथाऽपिवैप्रादेशमात्रं
भवतःप्रदर्शितम् २० त्वमात्मनाऽऽत्मानमवेह्यमोघदृक्परस्यपुंसःपरमात्मनःक
लाम् अजंप्रजातंजगतःशिवायतन्महाऽनुभावाभ्युदयोऽधिगण्यताम् २१॥

स्तुप्रपंचा
त्पृथगित्यर्थः तत्रहेतुः यतोभगवतोहेतोर्जगतःस्थित्यादयोभवंति अनेनैवलीलाअपिदर्शिताः यद्वा इदंविश्वं
भगवान् चेतनाचेतनःप्रपंचस्तद्व्यतिरेकेणनास्ति सएवैकस्तत्त्वमित्यर्थः हिशब्देनसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिप्रमा
णंसूचितम् तद्धिस्वयमेवभवान्वेद प्रादेशमात्रमेकदेशमात्रम् आचार्यवान्पुरुषोवेदेत्यादिश्रुत्यर्थंसंपादनायप्रद
र्शितम् २० नचतवाचार्यापेक्षाईश्वरावतारत्वादित्याह त्वमिति हेअमोघदृक् त्वमात्मनास्वयमात्मानंअजमेवसंतंजग
तःशिवायप्रजातमवेहि कुतःपरस्यपुंसःकलामंशभूतम् तत्तस्मान्महानुभावस्यहरेरभ्युदयःपराक्रमःअधिअधिकं

तत्साधनधर्मरहस्यंचसूचितमित्याह एतदिति तापत्रयस्याध्यात्मिकादेश्चिकित्सितंभेषजं निवर्त्तकंसत्वशोधकमि
तियावत् किंतत् भगवतिभावितंसमर्पितंयत्कर्मतत् कथंभूतेभगवति ईश्वरेसर्वनियंतरि एवमपिचब्रह्मणि अपच्यु
तपूर्णरूपम् ३२ ननुसंसारहेतोःकर्मणः कथंतापत्रयनिवर्त्तकत्वम् सामग्रीभेदेनघटतइतिसदृष्टांतमाह द्वाभ्याम्।
यआमयोरोगः येनघृतादिनाजायतेतदेव केवलमामयकारणभूतंद्रव्यंतमामयंनपुनाति ननिवर्त्तयतीत्यर्थः किं
तु चिकित्सितंद्रव्यांतरैर्भावितंसत्पुनात्येवयथा ३३ आत्मविनाशायकर्मनिवृत्तयेकल्पंते समर्थाभवंति परेईश्व

एतत्संसूचितंब्रह्मंस्तापत्रयचिकित्सितम् यदीश्वरेभगवतिकर्मब्रह्मणिभावि
तम् ३२ आमयोयश्चभूतानांजायतेयेनसुव्रत तदेवह्यामयंद्रव्यंनपुनातिचिकि।
त्सितम् ३३ एवंनृणांक्रियायोगाःसर्वेसंसृतिहेतवः तएवात्मविनाशायकल्पंतेक।
ल्पिताःपरे ३४ यदत्रक्रियतेकर्मभगवत्परितोषणम् ज्ञानंयत्तदधीनंहिभक्तियोग
समन्वितम् ३५ कुर्वाणायत्रकर्माणिभगवच्छिक्षयाऽसकृत॥ परेकल्पिता अर्पिताःसंतः।

अत्रचप्रथमंमहत्सेवा ततस्तत्कृपा ततस्तद्धर्मश्रद्धा ततोभगवत्कथाश्रवणम् ततोभगवतिरतिः तयाचदेह
द्वयविवेकात्मज्ञानम् ततोदृढाभक्तिः ततोभगवत्तत्वज्ञानम् ततस्तत्कृपयासर्वज्ञत्वादिभगवद्गुणाविर्भावइति।
क्रमोदर्शितः ३४ ननुचज्ञानेनाज्ञानप्राप्तकर्मनाशः तच्चज्ञानंभक्तियोगाद्भवति कथंकर्मणाकर्मनाशःस्यात्तत्राह
यदत्रेति ३५ भगवदर्पणेनक्रियमाणंकर्मभक्तियोगंजनयतीतिसदाचारेणदर्शयति यत्रयदाभगवतःशिक्षयाकर्मा

तदा श्रीकृष्णस्य गुणनामानि गृणंति अनुस्मरंति च कृष्णमित्यर्थः इयं भगवच्छिक्षा यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहो॥ षि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति ईश्वरकीर्त्तनस्मरणरूपभक्तिहेतुत्वमुक्तं ज्ञानहेतुत्वमाह द्वाभ्यां नम इति नमो धीमहि मनसा नमनं कुर्वीमहि ३७ अमूर्त्तिकं मंत्रोक्तव्यतिरिक्तमूर्त्तिशून्यम् यजते पूजयंति स पुमान् सम्यग्दर्शनो भवति ३८ एवं च कृतवति मयि हरिः स्वसदृशं ज्ञानादिकं दत्तवानित्याह इमं स्वनिगमं स्वोपदेशं मया ऽनुष्ठि

गृणंति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरंति च ३६ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय धीमहि प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ३७ इति मूर्त्यभिधानेन मंत्रमूर्त्तिममूर्त्तिकम् यजते यज्ञपुरुषं स सम्यग्दर्शनः पुमान् ३८ इमं स्वनिगमं ब्रह्मन्नवेत्य मदनुष्ठितम् अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन्भावं च केशवः ३९ त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सितम् आख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां संक्लेशनिर्वाणमुशंति नान्यथा ४०॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे व्यासनारदसंवादे पंचमोऽध्यायः ५॥ सूत उवाच एवं निशम्य भगवान्देवर्षेर्जन्म कर्म च भूयः पप्रच्छ तं ब्रह्मन्व्यासः सत्यवती

तम् अवेत्य ज्ञात्वा भावं प्रीतिश्च ३९ अतस्त्वमप्येवं कुर्वित्याह त्वमिति अदभ्रमनल्पं श्रुतं यस्य हे अदभ्रश्रुत विभोर्विश्रुतं यश आख्याहि कथय येन विश्रुतेन बुद्धेन विदां विदुषां बुभुत्सितं बोद्धुमिच्छा समाप्यते यतो दुःखैः पीडितानां संक्लेशशांतिं प्रकारांतरेण मन्यंते ४०॥ इति प्रथमस्कंधे टीकायां पंचमोऽध्यायः ५॥ व्यासस्य प्रत्ययार्थं च षष्ठे प्राग्ज [illegible]

स्वयमपितथाचिकीर्षुरुपदेशानंतरभाविनच्चरितंपृच्छति भिक्षुभिरिति विप्रवसितेदूरदेशगमनेकृतेसति विज्ञा
नस्यादेष्टृभिः २ परंवयः उत्तरमायुः तेत्वयाकथंवर्त्तितंनीतम् इदमिति दासीपुत्रभूतंकलेवरमुदस्राक्षीः उत्सृष्टवान
सि ३ एषकल्पांतलक्षणः कालः तेस्मृतिंकथंनव्यवधात् नखंडितवान् अडागमाभावस्त्वार्षः हियतएषसर्वस्यनिरा

व्यासउवाच भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिस्तव वर्त्तमानोवयस्याद्येततः कि।
मकरोद्भवान् २ स्वायंभुवकथात्वयावर्त्तितंतेपरंवयः कथंचेदमुदस्राक्षीः कालेप्राप्ते
कलेवरम् ३ प्राक्कल्पविषयामेतांस्मृतिंतेसुरसत्तम नह्येषव्यवधात्कालएषसर्वनि
राकृतिः ४ नारदउवाच भिक्षुभिर्विप्रवसितेविज्ञानादेष्टृभिर्मम वर्त्तमानोवयस्याद्ये
ततएतदकारषम् ५ एकात्मजामेजननीयोषिन्मूढाचकिंकरी मय्यात्मजेनन्यगतौ।
चक्रेस्नेहानुबंधनम् ६ सास्वतंत्रानकल्पासीद्योगक्षेमंममेच्छती ईशस्यहिवशेलो
कोयोषादारुमयीयथा ७ अहंचतद्ब्रह्मकुलऊषिवांस्तदपेक्षया दिग्देशकालाव्युत्प
न्नोबालकःपंचहायनः ८॥ ॥ कृ निरपलापोयस्मात्सः ४ अकारषंकृतवानहं रेफषकारयोर्विश्लेषः छं।

दोऽनुरोधेन ५ ततनावत्कंचित्कालंतत्रैवमातृस्नेहयंत्रितोन्यवसमित्याह त्रिभिः एकएवात्मजोयस्याःसायोषि
दितिमूढेतिचस्नेहानुबंधेहेतुः ६ किंकरीत्यस्यार्थंप्रपंचयति अस्वतंत्रासाअतोनकल्पानसमर्थासीत् दारुमयीयो।
षेत्येनिपारवश्येदृष्टान्तः ७ तदेवंसास्नेहंचक्रे अहंचदिगादिष्वनभिज्ञोनस्तत्रैवन्यवसमित्याह अहंचतस्मिन्ब्रह्मकु

६
भा॰प्र॰ गेहान्निर्गतां गां दुहंतीम् हेतौ शतृप्रत्ययः दोग्धुं निर्गतामित्यर्थः पदा पादेनास्पृष्टः ईषदाक्रांतः अदशत् अखादत् तत् ९
टी॰ तन्मातुर्मरणं शं कल्याणं मम भीप्सतः ईशस्यानुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठम् प्रस्थितोऽस्मि १० स्फीतान् जनपदादीनतियातः स
२२ न्महद्विपिनमद्राक्षमिति चतुर्थेनान्वयः जनपदादिषु नानागुणदोषयुक्तेषु समदृष्टिः सन्गतोऽहमिति तात्पर्यार्थः स्फीता
न्समृद्धान् जनपदान्देशान् तत्र तस्यां दिशि पुरग्रामव्रजाकरान् तत्र पुराणि राजधान्यः ग्रामा भृगुप्रोक्ताः विप्राश्च विप्रभृ
त्याश्च यत्र चैव वसंतीति स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव चेति व्रजा गोकुलानि आकरा रत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि तान्।

॥ एकदा निर्गतां गेहाद्दुहंतीं निशि गां पथि सर्पोऽदशत्पदा स्पृष्टः कृपणां कालचोदितः ९
तदा तदहमीशस्य भक्तानां शमभीप्सतः अनुग्रहं मन्यमानः प्रातिष्ठं दिशमुत्तराम्
१० स्फीताञ्जनपदांस्तत्र पुरग्रामव्रजाकरान् खेटखर्वटवाटीश्च वनान्युपवनानि च
११ चित्रधातुविचित्राद्रीनिभभग्नभुजद्रुमान् जलाशयाञ्छिवजलान्नलिनीः सु
रसेविताः १२ चित्रस्वनैः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियः ॥ ॥ खेटाः कर्षकग्रामाः खर्वटा गिरितटा

ग्रामाः भृगुप्रोक्ता वा एकतो यत्र तु ग्रामो नगरं चैकतः स्थितम् मिश्रं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति वाट्यः पूग
पुष्पादीनां वाटिकास्ताः वनानि स्वतः सिद्धवृक्षाणां समूहाः उपवनानि रोपितवृक्षाणां समूहाः तानि च ११ चित्रैर्धातुभिः
स्वर्णरजताद्यैः विचित्रानद्रींश्च इभैर्भग्ना भुजाः शाखा येषां ते द्रुमा येषु तान् शिवानि भद्राणि जलानि येषां तान् नलिनीः एम:
सरसीः १२ चित्राः स्वना येषां तैः पत्ररथैः पक्षिभिः तन्नादप्रबुद्धैरित्यर्थः विभ्रमद्भिर्भ्रमरैः श्रीः शोभा यासां ताः नलिनीः ॥ २२

अनेनैवतपआदिसर्वन्त्वसफलंस्यादित्याह इदंहीति श्रुतादयोभावेनिष्ठाः इदमेवहितपः श्रवणादेरविच्युतोनित्यो ऽर्थःफलंकिंतत् उत्तमश्लोकस्यगुणानुवर्णनमितियत् २२ सत्संगतोहरिकथाश्रवणादिफलंस्ववृत्तांतेनप्रपंचयति अहंपुरापूर्वकल्पेअतीतभवेपूर्वंजन्मनिवेदवादिनाम् दास्याःसकाशात् अभवंजातोऽस्मिनिरूपितः नियुक्तः क्वयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषि वर्षोपलक्षितेचातुर्मास्येनिर्विविक्षतांनिर्वेशमेकत्रवासंकर्त्तुमिच्छताम् २३ अपेतान्यखिलानिचा

इदंहिपुंसस्तपसःश्रुतस्यवा स्विष्टस्यसूक्तस्यचबुद्धिदत्तयोः अविच्युतोऽर्थःकविभि. निरूपितोयदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् २२ अहंपुराऽतीतभवेऽभवंमुनेदास्यास्तुकस्याश्चनवेदवादिनाम् निरूपितोबालकएवयोगिनांशुश्रूषणेप्रावृषिनिर्विविक्षताम् २३ तेमय्यपेताखिलचापलेऽर्भकेदान्तेऽधृतक्रीडनकेऽनुवर्त्तिनि चक्रुःकृपांयद्यपितुल्यदर्शनाःशुश्रूषमाणेमुनयोऽल्पभाषिणि २४ उच्छिष्टलेपाननुमोदितोद्विजैःसकृत्स्मभुंजेतदपास्तकिल्बिषः एवंप्रवृत्तस्यविशुद्धचेतसस्तद्धर्मएवात्मरुचिःप्रजायते २५ तत्राऽन्वहंकृष्णकथाःप्रगायतामनुग्रहेणाशृणवंमनोहराः॥ ॥ चपलानियस्मात्तस्मिन्नियतेंद्रिये अधृतक्रीडनकेत्यक्तक्रीडासाधनेअनुवर्त्तिनिअनुकूले २४ उच्छिष्टस्यलेपान्पात्रलग्नान् तैर्द्विजैरनुज्ञातःसन्भुंजेस्म तेनभोजनेनापास्तकिल्बिषोजातोऽस्मि तेषांधर्मेपरमेश्वरभजनेएवात्मनोमनसोरुचिःप्रजायतेस्मेत्यनुषंगः २५ अशृणवंश्रुतवानस्मि मेश्रद्धयामेमेवस्वतःसिद्धयानत्वन्येनबलाज्जनितया अतोममेत्यस्यापौनरुक्त्यम्॥

अनुपदं प्रतिपदम् प्रियंश्रवो यस्य तस्मिन् २६ तस्मिन्भगवति लब्धरुचेर्मम स्खलिता अप्रतिहता मतिरभवदित्यनुषंगः
ययामत्या परे प्रपंचातीते ब्रह्मरूपे मयि सदसत् स्थूलं सूक्ष्मं चैतच्छरीरं स्वमायया स्वाविद्यया कल्पितं नतु वस्तुनोऽस्तीतिन
क्षणमेव पश्यामीति २७ एवं शुद्धत्वं पदार्थज्ञाने देहादिकृतविक्षेपनिवृत्तेस्तत्कारणभूतरजस्तमोनिवृत्तिका दृढाभक्तिर्जा
तेत्याह इत्थमिति हरेर्यशः अनुसवं त्रिकालम् २८ तस्येति शुद्धत्वंपदार्थस्य दृढभक्तिमतो मे प्रश्रितस्य विनीतस्य २९ गु

ताः श्रद्धया मेऽनुपदं विशृण्वतः प्रियश्रवस्यंग ममाभवद्रुचिः २६ तस्मिंस्तदा लब्धरु
चेर्महामुने प्रियश्रवस्यस्खलिता मतिर्मम ययाहमेतत्सदसत्स्वमायया पश्येमयि ब्र
ह्मणि कल्पितं परे २७ इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विशृण्वतो मेऽनुसवं यशोऽमलम् सं
कीर्त्यमानं मुनिभिर्महात्मभिर्भक्तिः प्रवृत्ताऽऽत्मरजस्तमोऽपहा २८ तस्यैवं मेऽनुरक्त
स्य प्रश्रितस्य हतैनसः श्रद्दधानस्य बालस्य दान्तस्यानुचरस्य च २९ ज्ञानं गुह्यतमं यत्त
त्साक्षाद्भगवतोदितम् अन्ववोचन्गमिष्यन्तः कृपया दीनवत्सलाः ३० येनैवाहं भगवा
तो वासुदेवस्य वेधसः मायाऽनुभावमविदं येन गच्छन्ति तत्पदम् ३१॥ ३१॥ ३१॥

ह्यतममिति साधनभूतधर्मतत्त्वज्ञानं गुह्यम् तत्साध्यं विविक्तात्मज्ञानं गुह्यतरम् तत्साध्येश्वरज्ञानं गुह्यतमम् भग
वतोदितं भागवतं शास्त्रमन्ववोचन् उपदिष्टवंतः ३० तदेवं ज्ञानं पूर्वोक्तं त्वंपदार्थज्ञानात् विवेकेन दर्शयति येनैवेति अवि
दं ज्ञातवानहम् ३१॥ श्रीरामः॥ रामः॥

अतियातः अतिक्रम्य गतः सन् महद्विपिनं वनमद्राक्षम् कीदृशम् नलवेणुशराणां स्तंबैः कुशैः कीचकैश्च गह्वरं दुर्गमम् तत्र वेणुजा नय एव विपुलांतरालगर्भाः कीचकाः १३ घोरं दुःसहम् प्रतिभयाकारं भयंकररूपम् व्यालादीनामजिरं क्रीडास्थानम् १४ परिश्रांतानिइंद्रियाणि आत्मा देहश्च यस्य तृषा परीतो व्याप्तः उपस्पृष्ट आचांतः १५ पिप्पलोपस्थे अश्वत्थमूले आस्थित उपविष्टः आत्मना बुद्ध्या आत्मस्थं हृदिस्थम् आत्मानं परमात्मानम् १६ भावेन भक्त्या निर्जितं वशीकृतं यच्चेतः तेन औत्कंठ्येन वैवश्येन अश्रुकलायुक्ते अक्षिणी यस्य १७ प्रेम्णोऽतिभरेण निर्भिन्नपुलकान्यंगानि यस्य आनंदानां संप्लवो महापूरे परमानंदे उभयमात्मानं परं च १८ मनःकांतम् शीरम् शुचा शोकः तां मपहंनीति तथा तत् उत्तस्थे व्युत्थितोऽस्मि १९ तद्दिदृमनः प्रणिधाय स्थिरीकृत्य अवितृप्तोऽहमातुर इवाभवम्

नलवेणुशरस्तंबकुशकीचकगह्वरम् १३ एक एवातियातोऽहमद्राक्षं विपिनं महत् घोरं प्रतिभयाकारं व्यालोलूकशिवाऽजिरम् १४ परिश्रांतेंद्रियात्माऽहं तृट्परीतो बुभुक्षितः स्नात्वा पीत्वा ह्रदे नद्या उपस्पृष्टो गतश्रमः १५ तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये पिप्पलोपस्थ आस्थितः आत्मनात्मानमात्मस्थं यथाश्रुतमचिंतयम् १६ ध्यायतश्चरणांभोजं भावनिर्जितचेतसा औत्कंठ्याश्रुकलाऽक्षस्य हृद्यासीन्मे शनैर्हरिः १७ प्रेमातिभरनिर्भिन्नपुलकांगोऽतिनिर्वृतः आनंदसंप्लवे लीनो नापश्यमुभयं मुने १८ रूपं भगवतो यत्तन्मनःकांतं शुचाऽपहम् अपश्यन्सहसोत्तस्थे वैक्लव्याद्दुर्मना इव १९ दिदृक्षुस्तदहं भूयः प्रणिधाय मनो हृदि वीक्षमाणोऽपि नापश्यमवितृप्त इवातुरः २० ॥

गिरामगोचरःसंवेदनस्याविषयभूतईश्वरः २१ हंतेतिसानुकंपसंबोधने माइतिमांद्रष्टुंनार्हति यतःनविपक्वाःदग्धाःकषायाः
मलाःकामादयोयेषांतेषांकुयोगिनामनिष्पन्नयोगानाम् २२ कुतस्तर्हिदृष्टोऽसितत्राह सकृद्दर्शितंमयेतियत् एतत्कामा
य अनुरागाय त्वत्कामेनकिमित्यतआह मत्कामःपुमान्हृच्छयान्कामान् २३ अदीर्घयाऽपिसतांसेवया अवद्यंनिंद्यंलो
कंदेहम् मज्जनतांमत्पार्षदतांगंताऽसि २४ प्रजानांसर्गेसृष्टौनिरोधेसंहारेऽपिप्रजासर्गस्यनिरोधइतिवा २५ तन्मह

एवंयतंतंविजनेमामाहागोचरोगिराम् गंभीरश्लक्ष्णयावाचाशुचःप्रशमयन्निव २१ हं
तास्मिन्जन्मनिभवान्नमांद्रष्टुमिहार्हति अविपक्वकषायाणांदुर्दर्शोऽहंकुयोगिनाम्॥
सकृद्यद्दर्शितंरूपमेतत्कामायतेऽनघ मत्कामःशनकैःसाधुःसर्वान्मुंचतिहृच्छयान् २३
सत्सेवयादीर्घयातेजातामयिदृढामतिः हित्वाऽवद्यमिमंलोकंगंतामज्जनतामसि २४॥
मतिर्मयिनिबद्धेयंनविपद्येतकर्हिचित् प्रजासर्गनिरोधेऽपिस्मृतिश्चमदनुग्रहात् २५
एतावदुक्त्वोपररामतन्महद्भूतंनभोलिङ्गमलिंगमीश्वरम् अहंचतस्मैमहतांमहीयसेशी
र्ष्णाऽवनामंविदधेनुकंपितः २६ नामान्यनंतस्यहतत्रपःपठन्गुह्यानिभद्राणिकृतानिच।
॥स्मरन्॥

द्भूतम् अस्यमहतोभूतस्यविश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिश्रुतेःकीदृशम् ईश्वरंसर्वनियंतृनभसिलिङ्गं।
मूर्तिर्यस्यतन्नभोलिङ्गम् सन्निहितमपिनलिंग्यतइति अलिंगंतस्मै अदृष्टायावनामंप्रणामंविदधेकृतवानहम् तेनानु
कंपितःसन् २६ अनंतस्यनामानिपठन्निवानवरतंगृणन् हतत्रपःत्यक्तलज्जः॥ ६ ॥ छ ॥श्रीरामकृष्ण

विमत्सरो जातोस्मीति शेषः २७ ॥ कालेस्वावसरे कालो मृत्युः प्रादुरभूदाविर्बभूव अकस्मात्प्रादुर्भावे दृष्टान्तः विद्युदिति सौ
दामनीति विशेषणं स्फुटत्वप्रदर्शनार्थम् २८ प्रयुज्यमानेमयि ताभिरित्यर्थः हित्वाव द्यामिमंलोकं गंतामञ्जनतानुसीतिय
याभागवती भगवत्पार्षदरूपाशुद्धसत्वमयी तनुः प्रतिश्रुताताम्प्रति भगवतामयि प्रयुज्यमाने नीयमाने आरब्धंयत्कर्मतन्
निर्वाणं समाप्तंयस्य आरब्धकर्मणो निर्वाणमेव निर्वाणयस्येति वा सपंचभूतात्मको देहो न्यपतत् अनेन पार्षदतनूनाम

गांपर्य्यटंस्तुष्टमनागतस्पृहः कालंप्रतीक्षन्विमदोविमत्सरः २७ एवंकृष्णमतेर्ब्रह्मन्
नसक्तस्यामलात्मनः कालःप्रादुरभूत्कालेविद्युत्सौदामनीयथा २८ प्रयुज्यमानेम
यितांशुद्धांभागवतींतनुम् आरब्धकर्मनिर्वाणोन्यपतत्पांचभौतिकः २९ कल्पांतइ
दमादायशयानेऽम्भस्युदन्वतः शिशयिषोरनुप्राणंविविशेऽन्तरहंविभोः ३० सहस्रयुग
पर्य्यन्तउत्थायेदंविसृक्षतः मरीचिमिश्राऋषयःप्राणेभ्योऽहंचजज्ञिरे ३१ अंतर्बहि
श्चलोकांस्त्रीन्पर्य्येम्यस्कंदितव्रतः ॥ कर्मारब्धत्वंशुद्धत्वंनित्यत्वमित्यादिसूचितंभवति २९ इदंत्रैलो
क्यमादायउपसंहृत्यउदन्वतएकार्णवस्यांभसिशयानेश्रीनारायणेशिशयिषोःशयनंकर्त्तुमिच्छोर्विभोर्ब्रह्मणःअंतः
मध्यमनुप्राणंविश्वासेनसहविविशेप्रविष्टोऽहं ततोऽवतीर्यविश्वात्मादेहमाविश्यचक्रिणःअवापवैष्णवींनिद्रामेकीभू
याथविष्णुनेतिकौर्मोक्तिःस्वायनेऽम्भसीतिपाठेस्वायनेस्वस्यायनेअंभसिशिशयिषोर्ब्रह्मणइतिश्रीनारायणेनाभेदविवक्ष
योक्तमित्यवगंतव्यम् ३० प्राणेभ्यइंद्रियेभ्यःअहंमरीचिमिश्राःतन्मुख्याऋषयश्चजज्ञिरे ३१ येकर्मिणस्तेबहिर्नयांति तप

अहंतुमहाविष्णोरनुग्रहात् अखंडितब्रह्मचर्यव्रतःसन्नंतर्बहिश्चपर्य्येमि पर्यटामि क्वचिदप्यविघाताअप्रतिहतागतिर्यस्यसः ३२ किमितिपर्य्यटसि ईश्वराज्ञयालोकमंगलार्थमित्याह चतुर्भिः देवेनेश्वरेणदत्ताम् स्वरानिषादर्षभगांधारषड्जमध्यमदैवतपंचमाइतिसप्ततएवब्रह्म ब्रह्माभिव्यंजकत्वात् तेनविभूषिताम् स्वतःसिद्धसप्तस्वरामित्यर्थः मूर्छयित्वामूर्च्छनालापवतींकृत्वा ३३ स्वप्रयोजनमाह प्रगायतइति ३४ परप्रयोजनमाह एतद्धीति मात्राविषयास्तेषांस्पर्शाः

अनुग्रहान्महाविष्णोरविघातगतिःक्वचित् ३२ देवदत्तामिमांवीणांस्वरब्रह्मविभूषिताम् मूर्च्छयित्वाहरिकथांगायमानश्चराम्यहम् ३३ प्रगायतःस्ववीर्याणितीर्थपादःप्रियःश्रवाः आहूतइवमेशीघ्रंदर्शनंयातिचेतसि ३४ एतद्ध्यातुरचित्तानांमात्रास्पर्शेच्छयामुहुः भवसिंधुप्लवोदृष्टोहरिचर्यानुवर्णनम् ३५ यमादिभिर्योगपथैःकामलोभहतोमुहुः मुकुंदसेवयायद्वत्तथाऽत्माद्धानशाम्यति ३६ सर्वंतदिदमाख्यातंयत्पृष्टोऽहंत्वयाऽनघ जन्मकर्मरहस्यंमेभवतश्चात्मतोषणम् ३७॥ ३७॥

भोगास्तेषामिच्छयाआतुराणिचित्तानियेषांतेषांहरिचर्य्यानुवर्णनंयत् एतदेवभवसिंधोप्लवःपोतः नकेवलंश्रुतिप्रामाण्येनकिंतु अन्वयव्यतिरेकाभ्यांदृष्टएवेत्यर्थः ३५ एतदेवेत्युक्तमवधारणमनुभवेनदृढयति यमादिभिस्तथानशाम्यति यद्वन्मुकुंदसेवयाऽद्धासाक्षादात्मामनःशाम्यति कथंचिन्मुकुन्दसेवामात्रेणशाम्यति किंपुनस्तद्गुणवर्णनेनेतिभावः ३६ भवतोमनःपरितोषकंचाख्यातम् ३७ ॥श्रीरामानुजायनमः॥

आमंत्र्य अनुज्ञाप्य यादृच्छिकः स्वप्रयोजनसंकल्पशून्यः ३८ हरिकथागायकभाग्यं श्लाघते अहो इति मायन् हृष्यन् तंत्र्या वीणया ३९ ॥ इति प्रथमे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ अथ भागवतश्रोतुर्जन्म वक्तुं परीक्षितः स्कन्नबालवधाद्द्रोणेर्दंडः सप्तमउच्यते १ तस्य नारदस्याभिप्रेतं श्रुतवान्सन् १ ब्रह्मनद्यां ब्रह्मदैवत्यायां ब्राह्मणैराश्रितायां च शम्यायुगकीलाः प्रा-

सूतउवाच एवं संभाष्य भगवान्नारदो वासवीसुतम् आमंत्र्य वीणां रणयन् ययौ यादृच्छिको मुनिः ३८ अहो देवर्षिर्धन्योऽयं यत्कीर्त्तिं शार्ङ्गधन्वनः गायन्माद्यन्निदं तंत्र्या रमयत्यातुरं जगत् ३९ ॥ इति श्रीभा० प्रथ० व्यासनारदसंवादे षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ शौनकउवाच। निर्गते नारदे सूत भगवान्बादरायणः श्रुतवांस्तदभिप्रेतं ततः किमकरोद्विभुः १ सूतउवाच ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे शम्याप्रास इति प्रोक्त ऋषीणां सत्रवर्द्धनः २ तस्मिन्स्व आश्रमे व्यासो बदरीषंडमंडिते आसीनोऽप उपस्पृश्य प्रणिदध्यौ मनः स्वयम् ३ भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले अपश्यत्पुरुषं पूर्वं मायां च तदपाश्रयाम् ४ ॥ मू० ४ ॥

स्यंते परिध्यर्थं प्रक्षिप्यंते ऽस्मिन्निति शम्याप्रासः सत्त्रं कर्म वर्धयतीति तथा २ बदरीणां खंडेन समूहेन मंडिते मनः प्रणिदध्यौ स्थिरीचकार समाधिनाऽनुस्मरतद्धि चेष्टितमिति नारदोपदिष्टं ध्यानं कृतवानित्यर्थः ३ प्रणिहिते निश्चले अत्र हेतुः भक्तियोगेनामले पूर्वं प्रथमं पुरुषमीश्वरमपश्यत् पूर्णमिति वा पाठः तदपाश्रयां तदधीनां मायां चापश्यत् ४ ॥ रामकृष्णाय ॥

ईशमायाकृतानांचजीवानांसंसृतिमपश्यदित्याह ययासंमोहितः स्वरूपावरणेनविक्षिप्तः परोऽपिगुणत्रयाद्व्यतिरिक्तो
ऽपि तत्कृतंत्रिगुणत्वाभिमानकृतमनर्थंचकर्तृत्वादिकंप्राप्नोति ५ अनर्थमुपशमयति यः अधोक्षजेसाक्षाद्भक्तियोगः
तंचापश्यत् एतत्सर्वंस्वयंदृष्ट्वाएवमजानतोलोकस्यार्थेसात्वतसंहितांश्रीभागवताख्यांचक्रे तदनेनश्लोकत्रयेणभाग
वतार्थः संक्षेपतोदर्शितः एतदुक्तंभवति विद्याशक्त्यामायानियंतानित्याविर्भूतपरमानंदस्वरूपः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरी
श्वरः तन्मायया संमोहितस्तिरोभूतस्वरूपः तद्विपरीतधर्माजीवः तस्यचेश्वरभक्त्यालब्धज्ञानेनमोक्षइति तदुक्तंविष्णु

यया संमोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते॥
५ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहि
ताम् ६ यस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहा
७ स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चात्मजम् शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मु
निः ८ शौनक उवाच स वै निवृत्तिनिरतः सर्वत्रोपेक्षको मुनिः कस्य वा बृहतीमेतामात्मा
रामः समभ्यसत् ९॥ ४ स्वामिनाल्हादिन्यासंविदाश्लिष्टः सच्चिदानंदईश्वरः स्वाविद्यासंवृतोजीवः संक्ले
शनिकराकरः यथा सईशोयद्वशेमायासजीवोयस्तयार्दितः स्वाविर्भूतपरानंदः स्वाविर्भूतसुदुःखभूः स्वादृगुत्थविप
र्यासभवभेदजभीशुचः यन्माययाजुषन्नास्तेतमिमंनृहरिंनुमइत्यादि ६ संहितायाअनर्थोपशामकत्वंदर्शयति यस्यां
वैश्रूयमाणायामेवकिंपुनः श्रुतायामित्यर्थः ७ अनुक्रम्यशोधयित्वा ८ कस्यवाहेतोर्बृहतींविततताम् ९॥ ९ ॥ १ ॥

निर्ग्रन्थाः ग्रन्थेभ्यो निर्गताः तदुक्तं गीतासु यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य
चेति यद्वा ग्रंथिरेव ग्रंथः निवृत्तहृदयग्रन्थय इत्यर्थः ननु मुक्तानां किं भक्त्येत्यादि सर्वाक्षेपपरिहारार्थमाह इत्थंभूतगु
ण इति १० भक्तिं कुर्वन्तु नाम एतच्छास्त्राभ्यासे शुकस्य किं कारणमित्यत आह हरेरिति अध्यगात् अधीतवान् विष्णु
जनाः प्रिया यस्येति व्याख्यानादि प्रसंगेन तत्संगतिकाम इति भावः ११ एतेन तस्य पुत्रो महायोगीत्यादिना शुकस्य व्याख्या
ने प्रवृत्तिः कथमिति यत्पृष्टं तस्योत्तरमुक्तम् यदन्यत्पृष्टं परीक्षितः प्रायोपवेशेन श्रवणं कथमिति तत्स्य जन्म महाश्चर्यमित्या

सूत उवाच आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूत
गुणो हरिः १० हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णु
जनप्रियः ११ परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मविलापनम् संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृ
ष्णाकथोदयम् १२ यदा मृधे कौरवसृंजयानां वीरेष्वथो वीरगतिं गतेषु॥ ॐ ॥ ६ ॥

दिना तस्योत्तरं वक्तुमाह परीक्षित इति विलापनं मुक्तिं मृत्युं वा संस्थां महाप्रस्थानम् श्रीकृष्णकथानामुदयो यथा भवति त
था १२ तत्र परीक्षितो जन्म निरूपयिष्यन्नादौ तावद्गर्भस्थ एवाश्वत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रात्कृष्णेन रक्षित इति वक्तुं कथा प्रस्तौति।
यदेत्यादिना यदा द्रोणिरश्वत्थामा कृष्णास्तनानां द्रौपदीपुत्राणां शिरांसि उपाहरत् तदा तन्माताऽरुदत् तां च सांत्वयन् किरीटमा
ली अर्जुन आहेति तृतीयेनान्वयः किमिति बालानां शिरांसि आनीतवानित्यपेक्षायामाह मृधे युद्धे यद्यपि पांडवा अपि कौरवा एव
तथाऽपि संजयवंशजो धृष्टद्युम्नः पांडवानां सेनापतिरिति सृंजयानामित्युक्तम् वीरगतिं स्वर्गम् अथो अनंतरम्॥ ६ ॥ ६

७
भा०प्र० वृकोदरेणाविद्धायाः क्षिप्तायागदाया अभिमर्शेन घातेन भग्नावूरुदंडौ यस्य तथाभूते धृतराष्ट्रपुत्रे दुर्योधने सति १३ भर्तुर्दु
टी० र्योधनस्य स्नेनिचितर्केद्दिति एवं प्रियं स्यादिति पश्यन् तस्य तद्विप्रियमेवेति वाक्यांतरम् विप्रियत्वे हेतुः जुगुप्सितमिति
२६ १४ घोरं दुःसहं यथा भवति बाष्पस्य कलाभिः बिंदुभिराकुले अक्षिणी यस्याः सा किरीटस्यैकत्वेऽपि तदग्राणां बहुत्वात्कि
रीटमालीत्युक्तम् १५ शुचः शोकाश्रूणि प्रमृजामि परिमार्जयामि यत् यदा ब्रह्मबंधोर्ब्राह्मणाधमस्य आततायिन इति॥

वृकोदराविद्धगदाऽभिमर्शभग्नोरुदंडे धृतराष्ट्रपुत्रे १३ भर्त्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्य
न् कृष्णासुतानां स्वपतां शिरांसि उपाहरद्विप्रियमेव तस्य तज्जुगुप्सितं कर्म विगर्हयं
ति १४ माता शिशूनां निधनं सुतानां निशम्य घोरं परितप्यमाना तदाऽरुदद्बाष्पकला
कुलाक्षी तां सांत्वयन्नाह किरीटमाली १५ तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे यद्ब्रह्मबंधोः शिर
आततायिनः गांडीवमुक्तैर्विशिखैरुपाहरे त्वाक्रम्य यत्स्नास्यसि दग्धपुत्रा १६ इति
प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः स सांत्वयित्वाऽच्युतमित्रसूतः अन्वाद्रवद्दंशित उग्रधन्वा
कपिध्वजो गुरुपुत्रं रथेन १७॥ ((अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्यात
तायिन इति स्मरणात् अत्राततायी शस्त्रपाणिः तेन च पुत्रहंतृत्वं लक्ष्यते गांडीवाद्धनुषो मुक्तैर्विशिखैर्बाणैरुपाहरे त्वत्स
मीपमानयामि यच्छिर आक्रम्य आसनं विधाय दग्धपुत्रा सती १६ वल्गवो रम्याः विचित्रा जल्पाः भाषणानि तैः सोऽर्जुनः।
अच्युत एव मित्रं सूतश्च यस्य दंशितः बद्धकवचः उग्रं धनुश्चापं यस्य कपिर्हनुमान् ध्वजे यस्य सः गुरोः पुत्रं रथेन अन्वाद्रव

२६

आपतंतं माधवं तम् सद्रौणिः कुमारहा बालघाती उद्विग्नमनाः कंपितहृदयः प्राणपरीप्सुः प्राणाल्लब्धुमिच्छुः न तु कीर्त्तिम् यावद्गमं यावद्गंतुं शक्यं तावदुर्व्यां पराद्रवत् अपलायत कः ब्रह्मा मृगो भूत्वा स्वतां यद्वत् सुतां यद्वत् उद्यतः सन् रुद्रस्य भयाद्यथा पलायते स्म अर्क इति पाठे वामनपुराणकथा सूचिता तथा हि विद्युन्माली नाम कश्चिद्राक्षसो माहेश्वरः तस्मै रुद्रेण सौवर्णविमानं दत्तम् ततोऽसौ अर्कस्य पृष्ठतो भ्रामयन् विमानदीप्त्या रात्रिं विलोपितवान् ततोऽर्केण निजतेजोभिर्द्रावयित्वा तद्विमानं

तमापतंतं स विलक्ष्य दूरात्कुमारहोद्विग्नमना रथेन पराद्रवत्प्राणपरीप्सुरुर्व्यां याव-
द्गमं रुद्रभयाद्यथा कः १८ यदाशरणमात्मानमैक्षत श्रांतवाजिनम् अस्त्रं ब्रह्मशिरो मे-
न आत्मत्राणं द्विजात्मजः १९ अथोपस्पृश्य सलिलं संदधे तत्समाहितः अजानन्नुप-
संहारं प्राणकृच्छ्र उपस्थिते २० ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचंडं सर्वतो दिशम् प्राणापदम-
भिप्रेक्ष्य विष्णुं जिष्णुरुवाच ह २१ अर्जुन उवाच कृष्ण कृष्ण महाभाग भक्तानामभयं-
कर त्वमेको दह्यमानानामपवर्गोऽसि संसृतेः २२ ॥ पातितम् तच्छ्रुत्वा कुपितेन रुद्रेण भयादर्कः पर्य्या-
द्रवत् ततो रुद्रस्य क्रूरदृष्ट्या दह्यमानः पतन्वाराणस्यां पतितो लोलार्कनाम्ना विख्यात इति १८ अशरणं रक्षकरहित-
म् न तु पलायनमेव रक्षकमस्ति न तस्यापि कुंठितत्वादित्याह श्रांता वाजिनो यस्य तम् ब्रह्मशिरोऽस्त्रं ब्रह्मास्त्रम् द्वि-
जात्मज इत्यदीर्घदर्शितामाह १९ तद्ब्रह्मास्त्रम् समाहितः कृतध्यानः उपसंहारमजानतोऽपि संधाने हेतुः प्राणकृच्छ्र इ-
ति २० ततस्तस्मात् सर्वतो दिशम् प्रादुष्कृतम् प्रकटीभूतम् तेजोऽभिप्रेक्ष्य ततः प्राणापदं चाभिप्रेक्ष्य २१ प्रस्तुतं विज्ञापयितुं प्र-
पन्नं स्तौति कृष्णेति चतुर्भिः संसृतेर्हेतोर्दह्यमानानामपव-
र्गोऽपवर्जयिता नाशक इत्यर्थः २२ ॥ २२ ॥

यतस्त्वमीश्वरः साक्षात्कुतः यतः प्रकृतेः परः पुरुषः तत्कुतः यतः आद्यः कारणम् कारणत्वेऽप्यविकारितामाह मायां व्युदस्य अभिभूय कैवल्यरूपे आत्मन्येव स्थित इति २३ त्रिवर्गदाताऽपि त्वमेवेत्याह सइति यस्त्वं मायामभिभूय स्थितः स एव मायाविभूतस्य जनस्य धर्मादिफलमुपासितः सन् विधत्से वीर्य्येण प्रभावेण २४ तथा चानेनावतारेण तव साधुपक्षपातोलक्ष्यत इत्याह तथेति भूकिंभारहरणं मादिच्छामात्रेण न भवति तत्राह स्वानां ज्ञातीनामनुध्यानाय च तथाऽन-

त्वमाद्यः पुरुषः साक्षादीश्वरः प्रकृतेः परः मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि २३ स एव जीवलोकस्य मायामोहितचेतसः विधत्से स्वेन वीर्येण श्रेयो धर्मादिलक्षणम् २४ तथाऽयं चावतारस्ते भुवो भारजिहीर्षया स्वानां चानन्यभावानामनुध्यानाय चासकृत् २५ किमिदं स्वित्कुतो वेति देवदेव न वेद्म्यहम् सर्वतोमुखमायाति तेजः परमदारुणम् २६ श्रीभगवानुवाच वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं प्रदर्शितम् नैवासौ वेद संहारं प्राणबाध उपस्थिते २७ ॥ न ह्यस्यान्यतमं किंचिदस्त्रं प्रत्यवकर्शनम् जह्यस्त्रतेज उन्नद्धमस्त्रज्ञो ह्यस्त्रतेजसा २८ ॥ न्यभावानामेकांतभक्तानां च २५ एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति॥

किमात्मकमिदं कुतो वा आयातीति स्वित् वितर्के २६ इदं द्रोणपुत्रस्य ब्राह्ममस्त्रं तेन च प्राणबाधे प्राप्ते प्रदर्शितं केवलं न तस्य योगे कुशलत्वमित्यर्थः यतोऽसावुपसंहारं न वेद एतत्त्वत्तं तु त्वं जानासि २७ प्रत्यवकर्शनं कुशलत्वकरं निवर्तकमित्यर्थः अतः तदस्त्रतेज उन्नद्धमुत्कटं ब्रह्मास्त्रतेजसैव जहि घातय त्वमस्त्रयुक्तं चास्त्रं तदुपसंहृत्य स्वयमुपशाम्येत् यतस्त्वमस्त्र

परेशवस्तएववीरास्तान्हंतीतितथा फाल्गुनोऽर्जुनः अपःस्पृष्ट्वाआचम्यतंश्रीकृष्णंपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्यब्राह्मणा
यब्रह्मास्त्रंनिवर्त्तयितुं २९ ततश्चउभयोःब्रह्मास्त्रयोःतेजसीशरैःसंवृतेसंवेष्टितेपरस्परंमिलित्वाववृधाते अवर्धेता
म् किंकृत्वारोदसीद्यावापृथिव्यौखमंतरिक्षंचावृत्य यथाप्रलयेसंकर्षणमुखाग्निःउपरिस्थितोर्कश्चसंहृत्यवर्द्धेतेतद्व
त् ३० तयोर्द्रौणिफाल्गुनयोस्तेनदह्यमानाःसांवर्त्तकंप्रलयाग्निममंसतमेनिरे ३१ लोकानांव्यतिकरंव्यसनंयंनाशमित्य

सूतउवाच श्रुत्वाभगवताप्रोक्तंफाल्गुनःपरवीरहा स्पृष्ट्वाऽपस्तंपरिक्रम्यब्राह्मंब्राह्मा
यसंदधे २९ संहत्यान्योऽन्यमुभयोस्तेजसीशरसंवृते आवृत्यरोदसीखंचववृधातेऽर्क
वह्निवत् ३० दृष्ट्वाऽस्त्रतेजस्तुतयोस्त्रीँल्लोकान्प्रदहन्महत् दह्यमानाःप्रजाःसर्वाःसां
वर्त्तकममंसत ३१ प्रजोपद्रवमालक्ष्यलोकव्यतिकरंचतम् मतंचवासुदेवस्यसंजहा
रार्ज्जुनोद्वयम् ३२ ततआसाद्यतरसादारुणंगौतमीसुतम् बबंधामर्षताम्राक्षःपशुंरश
नयायथा ३३ शिबिरायनिनीषंतंरज्ज्वाबध्वारिपुंबलात् प्राहार्जुनंप्रकुपितोभगवानं
बुजेक्षणः ३४ मैनंपार्थार्हसित्रातुंब्रह्मबंधुमिमंजहि योसावनागसःसुप्तानवधीन्निशि बालकान् ३५॥

र्थः वासुदेवस्यमतंचालक्ष्यब्रह्मास्त्रद्वयमुपसंहृतवान् ३२ गौतमवंशजागौतमीकृपीतस्याःसुतम् अमर्षेणकोपेनता
म्रे अक्षिणीयस्यसः निष्कृपत्वेदृष्टांतःपशुंयथेति तस्यबंधनेधर्मइत्यत्रदृष्टांतः यथायाज्ञिकःपशुमितिरशनयारज्ज्वा ३३
शोकरोषादियुक्तस्याप्यर्जुनस्यधर्मनिष्ठाख्यापनायश्रीकृष्णवाक्यंतदाहषड्भिः शिबिरायराजनिवेशायनेतुमिच्छंतंप्रकुपि
त इवेति ३४ अनागसोनिरपराधान् ३५॥

भा०प्र० रिपोरपिसुप्तस्यबालस्यचवधोनधर्मइत्यन्यार्थैर्दर्शयतिमत्तंमद्यादिना प्रमत्तमनवहितम् उन्मत्तंग्रहवातादिनाजड
टी० मनुद्यमम् प्रपन्नंशरणागतम् विरथंभग्नरथम् ३६ तद्वधोदंडरूपस्तस्यैवश्रेयःपुरुषार्थः यद्यतोदंडप्रायश्चित्तरहिता
२८ द्दोषात्पुमानधोयातीति तथाचस्मरंति राजभिर्धृतदंडास्तुकृत्वापापानिमानवाः विधूतकल्मषायांतिस्वर्गंसुकृतिनो

मत्तंप्रमत्तमुन्मत्तंसुप्तंबालंस्त्रियंजडम् प्रपन्नंविरथंभीतंनरिपुंहंतिधर्मवित् ३६
स्वप्राणान्यःपरप्राणैःप्रपुष्णात्यघृणःखलः तद्वधस्तस्यहिश्रेयोयद्दोषाद्यात्यधःपु
मान् ३७ प्रतिश्रुतंचभवतापांचाल्यैशृण्वतोमम आहरिष्येशिरस्तस्ययस्तेमानिनि
पुत्रहा ३८ तदसौवध्यतांपापआततायात्मबंधुहा भर्तुश्चविप्रियंवीरकृतवान्कुलपां
सनः ३९ एवंपरीक्षताधर्मंपार्थःकृष्णेनचोदितः नैच्छद्धंतुंगुरुसुतंयद्यप्यात्महनंम
हान् ४० अथोपेत्यस्वशिबिरंगोविंदप्रियसारथिः न्यवेदयत्तंप्रियायैशोचंत्याआत्म
जान्हतान् ४१ तथाहृतंपशुवत्पाशबद्धमवाङ्मुखंकर्मजुगुप्सितेन निरीक्ष्यकृष्णा
ऽपकृतंगुरोःसुतंवामस्वभावाकृपयाननामच ४२ ॥ ६२ ॥ श्रीरामकृष्णाय ॥

यथेति ३७ । ३८ । ३९ । यद्यपिचोदितःतथाऽपिहंतुंनैच्छत् आत्महनंपुत्रहंतारमपियतोमहान् ४० गोविंदःप्रि
यःसारथिर्यस्यसः आत्मजान्शोचंत्यै ४१ तथापरिभवेनाहृतमानीतम् कर्मणाजुगुप्सितेन दोषेणावाङ्मुखम् अप एमः
कृतमपकारिणम् कृपयानिरीक्ष्यवामःशोभनःस्वभावोयस्याःसा ४२ ॥ ४२ ॥ ७ ॥ श्रीभगवतेनमः ॥ ७ ॥ २८

ननामचउवाचचेतिचकाराभ्यांसंभ्रमःसूचितःबंधनेनानयनमसहमाना ४३ सरहस्यःगोप्यमंत्रसहितःविसर्गःअ
स्त्रप्रयोगःउपसंयमःउपसंहारःताभ्यांसहितोऽस्त्रसमूहश्च ४४ किंचतस्यद्रोणस्यात्मादेहस्तस्याईरूपीआस्तेअर्द्ध
त्वेहेतुःपत्नी अर्द्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः जायापतीअग्निमादधीयातामितिश्रुतेरुभयोरेककारकत्वावगमाच्च
ननुभर्त्तरिमृतेसाकथंजीवतितत्राह नान्वगाद्भर्त्तारम् यतोवीरसूःपुत्रवती ४५ तत्तस्माद्गौरवंगुरोःकुलंभवद्भिर्वृजिनंदुः

उवाचचासहंत्यस्यबंधनानयनंसती मुच्यतांमुच्यतामेषब्राह्मणोनितरांगुरुः ४३ स
रहस्योधनुर्वेदःसविसर्गोपसंयमः अस्त्रग्रामश्चभवताशिक्षितोयदनुग्रहात् ४४ स
एषभगवान्द्रोणःप्रजारूपेणवर्त्तते तस्यात्मनोऽर्द्धंपत्न्यास्तेनान्वगाद्वीरसूःकृपी ४५ तं
द्धर्मज्ञमहाभागभवद्भिर्गौरवंकुलम् वृजिनंनार्हतिप्राप्तुंपूज्यंवंद्यमभीक्ष्णशः ४६ मा
रोदीदस्यजननीगौतमीपतिदेवता यथाऽहंमृतवत्सार्त्तारोदिम्यश्रुमुखीमुहुः ४७ यैः
कोपितंब्रह्मकुलंराजन्यैरकृतात्मभिः तत्कुलंप्रदहत्याशुसानुबंधंशुचाऽर्पितम् ४८ सू
तउवाच धर्म्यंन्याय्यंसकरुणंनिर्व्यलीकंसमंमहत् ॥ ९ ॥ त्वंप्राप्तुंनार्हति किंतुपूज्यंवंद्यंच ४६

मृतवत्सामृतपुत्रा ४७ विपक्षेदोषमाह यैरिति तेषांराजन्यानांकुलंकर्म कथंभूतम् सानुबंधंसपरिवारम् शुचाशोकेना
र्पितम् व्याप्तंचब्रह्मकुलंकर्त्तृप्रदहति ४८ धर्ममित्यादयोवचसःषड्गुणाःपूर्वश्लोकषट्केद्रष्टव्याः तत्रधर्म्यंधर्मादनपेतंमु
च्यतांमुच्यतामिति न्याय्यंन्यायादनपेतंसरहस्यःइत्यादिसकरुणंतस्यात्मनोऽर्द्धमिति नर्व्यलीकंतद्धर्मज्ञेति॥ ९ ॥ रामः॥

सममारोदीदितिदुःखसाम्योक्तेः महतयैः कोपितमिति निष्ठुरोक्त्या हितोपदेशात् एवंभूतंराज्ञ्याः वचः हे द्विजाः प्रत्यनंदत
अनुमोदितवान् ४९ नकुलादयश्चप्रत्यनंदन् युयुधानःसात्यकिः ५० तस्यतथाविधस्यद्रौणेर्वधएवश्रेष्ठः अन्यथाऽ
स्यनरकपातप्रसंगात् तदाह नभर्तुरिति अहन्नजघान ५१ चतुर्भुजोक्तेरयंभावः भीमेएनंहंतुंप्रवृत्तेद्रौपद्यांचसहसातव
निवारणेप्रवृत्तायामुभयोःसंवारणायाविष्कृतचतुर्भुजइति संदिहानस्यसख्युरर्जुनस्य ५२ वधार्हणःवधार्हः मयैवशास्त्र

राजाधर्मसुतोराज्ञ्याःप्रत्यनंदद्वचोद्विजाः ४९ नकुलःसहदेवश्चयुयुधानोधनंजयः भ
गवान्देवकीपुत्रोयेचान्येयाश्चयोषितः ५० तत्राहामर्षितोभीमस्तस्यश्रेयान्वधःस्मृतः
नभर्तुर्नात्मनश्चार्थेयोऽहन्सुप्तान्शिशून्वृथा ५१ निशम्यभीमगदितंद्रौपद्याश्चचतुर्भुजः
आलोक्यवदनंसख्युरिदमाहहसन्निव ५२ श्रीकृष्णउवाच ब्रह्मबंधुर्नहंतव्यआतता
यीवधार्हणः मयैवोभयमाम्नातंपरिपाह्यनुशासनम् ५३ कुरुप्रतिश्रुतंसत्यंयत्तत्सांत्व
यताप्रियाम् प्रियंचभीमसेनस्यपांचाल्यामह्यमेवच ५४ सूतउवाच अर्जुनःसह
साज्ञायहरेर्हार्दमथासिना ॥ ९ ॥ ९ कृताब्राह्मणोनहंतव्यः तथाच आततायिनमायांतमपिवेदां
गपारगम् जिघांसंतंजिघांसीयान्नतेनब्रह्महाभवेदितिवदतातदुभयमप्यनुशासनंपरिपालय ५३ तवचप्रतिज्ञांपू
रयेत्याह प्रियांसांत्वयतात्वयायत्प्रतिश्रुतंहननंतच्चसत्यंकुरु प्रियंकुरु मह्यंमम नत्रवधेभीमस्याप्रियंभवति अंव
धेद्रौपद्याः इत्येश्रीकृष्णस्य ५५ हार्दमभिप्रायम् आज्ञायज्ञात्वा नत्वशक्यमुभयंविदध्यात् अतोऽस्यायमभिप्रायइतिज्ञात्वे

असिना खड्गेन मूर्द्धन्यं मूर्द्धनि जातम् सहमूर्द्धजं सकेशम् ५५ मणिना च हीनं निरयापयत् निःसारितवान् ५६ अनेन श्री कृष्णोक्तं सर्वं संपादितमित्याह वपनमिति ५७ निर्हरणं दाहार्थं नयनम् ५८ ॥ इति प्रथमे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ७ ॥ अष्टमे कुपितद्रौणेरस्त्राद्रक्षा परीक्षितः श्रीकृष्णेन स्तुतिः कुंत्या राज्ञः शोकश्च कीर्त्यते १ ते पाण्डवाः संपरेतानां मृतानां गंगायामु

मणिं जहार मूर्द्धन्यं द्विजस्य सहमूर्द्धजम् ५५ विमुच्य रशनाबद्धं बालहत्याहतप्रभम् तेजसा मणिना हीनं शिबिरान्निरयापयत् ५६ वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा एष हि ब्रह्मबंधूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ५७ पुत्रशोकातुराः सर्वे पांडवाः सह कृष्णया स्वानां मृतानां यत्कृत्यं चक्रुर्निर्हरणादिकम् ५८ ॥ इति श्रीभागवते म॰ प्र॰ धे द्रौणिनिग्रहो नाम सप्त॰ ७ ॥ सूत उवाच ॥ अथ ते संपरेतानां स्वानामुदकमिच्छताम् दातुं सकृष्णा गंगायां पुरस्कृत्य ययुः स्त्रियः १ ते निनीयोदकं सर्वे विलप्य च भृशं पुनः आप्लुता हरिपादाब्जरजःपूतसरिज्जले २ तत्रासीनं कुरुपतिं धृतराष्ट्रं सहानुजम् गांधारीं पुत्रशोकार्त्तां पृथां कृष्णां च माधवः ३ सांत्वयामास मुनिभिर्हतबंधूञ्छुचार्पितान् भूतेषु का

दकं दातुम् सकृष्णाः श्रीकृष्णेन सहिताः स्त्रियः पुरस्कृत्य अग्रतः कृत्वा तस्मिन्कार्ये स्त्रीपुरःसरत्वविधानात् १ निनीय दत्वा हरिपादाब्जरजोभिः पूतायाः सरित् गंगा तस्या जले पुनर्ग्रहणाद्दावपि स्नाता इति गम्यते २ कुरुपतिं युधिष्ठिरम् सहानुजं भीमादिभिः सहितम् पुत्रशोकार्त्तामिति तिसृणां विशेषणम् ३ मुनिभिः सहितः ४ । ५ । ६ । श्रीरामः । ६

कितवैर्धूर्त्तैः दुर्योधनादिभिः द्रौपद्याः कचग्रहणादिना स्तं नष्टमायुर्येषां तान् ५ याजयित्वेत्यादि भाविकथा संक्षेपतः श्
तमन्योः शतक्रतोरिव ६ शैनेयः शिनेर्नप्ता सात्यकिस्तेन चोद्धवेन च संयुतः ७ रथमास्थितः सन् उत्तरां परीक्षिन्मातरं भये
न विह्वलां व्याकुलामभिमुखं धावंतीमुपलेभे ददर्श ८ उत्तरा श्रीकृष्णं प्रार्थयते पाहिपाहीति द्वाभ्याम् अन्यस्तु प्रार्थनायो

साधयित्वाजातशत्रोः स्वंराज्यं कितवैर्हृतम् घातयित्वाऽसतो राज्ञः कचस्पर्शक्षतायुषः
५ याजयित्वाऽश्वमेधैस्तं त्रिभिरुत्तमकल्पकैः तद्यशः पावनं दिक्षु शतमन्योरिवातनो
त् ६ आमंत्र्य पांडुपुत्रांश्च शैनेयोद्धवसंयुतः द्वैपायनादिभिर्विप्रैः पूजितैः प्रतिपूजितः।
७ गंतुं कृतमतिर्ब्रह्मन्द्वारकां रथमास्थितः उपलेभेऽभिधावंतीमुत्तरां भयविह्वलाम्
८ पाहिपाहि महायोगिन्देवदेव जगत्पते नान्यं त्वदभयं पश्ये यत्र मृत्युः परस्परम् ९
अभिद्रवति मामीश शरस्तप्तायसो विभो कामं दहतु मां नाथ मा मे गर्भो निपात्यताम्।
१० सूत उवाच उपधार्य वचस्तस्या भगवान्भक्तवत्सलः अपांडवमिदं कर्त्तुं द्रौणेरस्त्र
मबुद्ध्यत ११॥ ८ ग्या नास्तीत्याह त्वत् त्वत्तः अन्यमभयं भयरहितं न पश्यामि यत्र लोके परस्परमन्योऽन्यं
मृत्युर्भवति तत्र ९ प्रस्तुतं भयमावेदयति अभिद्रवति अभिमुखमायाति तप्तमायसं लोहमयं शल्यं यस्य सः अति
कार्पण्यमाह काममिति कामं यथेच्छम् १० पराभवेनातिकुपितस्य द्रौणेः अपांडवं पांडवशून्यम् इदं विश्वं कर्त्तुं प्रवृ
त्तं ब्रह्मास्त्रमबुद्ध्यत ११॥ रामः॥

अतएवबद्धमुखनदागतमित्याह तथैवेति १२ ब्रह्मास्त्रस्यास्त्रांतरैरनिवर्त्यत्वात्तद्दुष्परिहरंव्यसनंवीक्ष्य अनन्यविषय
आत्मायेषाम् स्वैकनिष्ठानामित्यर्थः १३ वैराट्याः उत्तरायाअंतस्थःसन्गर्भमावृतवान् तत्रहेतुः यतआत्माअंतर्यामी योगे
श्वरइतिबहिःस्थस्य पिप्रवेशघटनार्थमुक्तम् कुरूणांतंतवेसंतानायपांडवानामपिकुरुवंशजत्वादेवमुक्तम् १४ अ

तथैवाथमुनिश्रेष्ठपांडवाःपंचसायकान् आत्मनोऽभिमुखान्दीप्तानालक्ष्यास्त्राण्युपाद
दुः १२ व्यसनंवीक्ष्यतत्तेषामनन्यविषयात्मनाम् सुदर्शनेनस्वास्त्रेणस्वानांरक्षांव्यधाद्वि
भुः १३ अंतस्थःसर्वभूतानामात्मायोगेश्वरोहरिः स्वमाययावृणोद्गर्भंवैराट्याःकुरुतंत
वे १४ यद्यप्यस्त्रंब्रह्मशिरस्त्वमोघंचाप्रतिक्रियम् वैष्णवंतेजआसाद्यसमशाम्यद्भृगूद्व
ह १५ मामंस्थाह्येतदाश्चर्यंसर्वाश्चर्यमयेऽच्युते यइदंमाययादेव्यासृजत्यवतिहंत्यजः
१६ ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैरात्मजैःसहकृष्णया प्रयाणाभिमुखंकृष्णमिदमाहपृथासती
१७ कुंत्युवाच नमस्येपुरुषंत्वाऽऽद्यमीश्वरंप्रकृतेःपरम् अलक्ष्यंसर्वभूतानामंतर्बहि
रवस्थितम् १८ मायाजवनिकाच्छन्नमज्ञाधोऽक्षजमव्ययम्॥ मोघमप्रतिक्रियंचसम

शाम्यत् संशांतमासीत् १५ एतद्ब्रह्मास्त्रशमनमाश्चर्यमामंस्थाः नमन्यस्व १६ कृष्णयासह १७ त्वांत्वानमस्येनमस्क
रोमि ननुकनिष्ठंमांकथंनमस्करोषितत्राह आद्यंपुरुषम् कुतःप्रकृतेःपरम् तत्कुतः ईश्वरंप्रकृतेरपिनियंतारम्।
अतएवसर्वभूतानामंतर्बहिश्चपूर्णत्वेनावस्थितम् तथाप्यलक्ष्यम् १९ तत्रहेतुः मायैवजवनिकातिरस्करणी तया

अतोऽहं अज्ञाभक्तियोगानभिज्ञा केवलं नमस्यामि अधः अक्षजमिंद्रियजं ज्ञानं यस्मात्तम् अव्ययमपरिच्छिन्नमत स्सपंचः मूढदृशा देहाभिमानिना पुंसा नत्वं लक्ष्यसे १९ किंच परमहंसानामात्मानात्मविवेकिनाम् ततोमुनीनां मन नशीलानामपि ततश्चामलात्मनां निवृत्तरागादीनामपि तथा तेन निजमहिम्ना न लक्ष्यसे अतो भक्तियोगं विधातुं त्वां वयं स्त्रियः कथं हि पश्येम यद्वा परमहंसादीनामपि भक्तियोगविधानार्थम् आत्मारामानप्यचिंत्यनिजगुणैराकृष्य भ

नलक्ष्यसे मूढदृशा नटो नाट्यधरो यथा १९ तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम्

भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः २० कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनंदना

यच नंदगोपकुमाराय गोविंदाय नमो नमः २१ नमः पंकजनाभाय नमः पंकज

मालिने नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांघ्रये २२ यथा हृषीकेश खलेन देवकी

कंसेन रुद्धाऽतिचिरं शुचाऽर्पिता विमोचिताऽहं च सहात्मजा विभो त्वयैव नाथेन

मुहुर्विपद्गणात् २३ ॥ क्तियोगं विधातुं कारयितुमवतीर्णमित्यर्थः २० ज्ञानभक्त्योरशक्यत्वमुक्त्वा पुनः केवलं नमस्करोति कृष्णायेति द्वाभ्याम् २१ पंकजं नाभौ यस्य पंकजानां माला अस्ति यस्य पंकजवत्प्रसन्ने नेत्रे यस्य पंकजां कितावंघ्री यस्य तस्मै २२ तत्कृतोपकाराननुस्मरति यथेति द्वाभ्याम् अयमर्थः मातृत्वेऽपि मय्यधिका तव प्रीतिः तथा हि हे हृषीकेश यथा देवकी कंसेन रुद्धा त्वया विमोचिता अहं च तथैव किं विमोचितेति का का महान् विशेष उक्तः तं दर्श यति सातिचिरं रुद्धा सती तस्माद्देवसकृद्विमोचिता तथा शुचाऽर्पिता च सती न च तस्याः पुनारक्षिताः अस्ति चान्यो नाथस्तस्याः अहं तु विपद्गणात् तत्रापि मुहुः शीघ्रं च मोक्षजाता त्वयैव त्वनाथेनेति २३॥

विपद्गणमेव दर्शयति विषाद्गीमस्य विषमोदकदानात् महाग्नेः जतुगृहदाहात् पुरुषादाः हिडिंबादयो राक्षसास्तेषां दर्शनात् असत्सभायाः द्यूतस्थानात् अभितो रक्षिताः आस्म अभवाम २४ यत्तु या स्तु विपत्तु कीदृशं दर्शनम् नास्ति पुनरपि भवदर्शनं यस्मात् २५ संपदस्तु श्रेयःपरिपंथिन्य इत्याह जन्मसत्कुले जन्मादिभिरेधमानो मदो यस्य सः अभिधातुं श्रीकृष्ण गोविंदेति वक्तुमपि अकिंचनानां गोचरं विषयभूतम् २६ प्रस्तुतमनोरथपूरणाय प्रणमति अकिंचनाभक्ता एव चि

विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनादसत्सभाया वनवासकृच्छ्रतः मृधे मृधेनेकमहारथास्त्रतो द्रौण्यस्त्रतश्चास्म हरेभिरक्षिताः २४ विपदः संतु नः शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् २५ जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिरेधमानमदः पुमान् नैवार्हत्यभिधातुं वै त्वामकिंचनगोचरम् २६ नमोकिञ्चनवित्ताय निवृत्तगुणवृत्तये आत्मारामाय शांताय कैवल्यपतये नमः २७ मन्ये त्वां कालमीशानमनादिनिधनं विभुम् समं चरंतं सर्वत्र भूतानां यन्मिथः कलिः २८ नवेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं तवेहमानस्य नृणां विडंबनम्

त्तं सर्वस्वं यस्य न तस्मै ततः किं निवृत्ता गुणवृत्तयो धर्मार्थकामविषया यस्मात्तस्मै कुतः आत्मारामायत्तु कुतः शांताय रागादिरहिताय किन्त्व कैवल्यपतये कैवल्यं दातुं समर्थाय २७ ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं स्तोषि तत्राह मन्ये त्वां कालं न तु देवकीपुत्रम् तत्र हेतवः ईशानं नियंतारं अनादिनिधनमाद्यंतशून्यम् विभुं प्रभुम् समं यथा भवति तथा सर्वत्र चरंतं ननु पार्थसारथेः कथं मम साम्यं तत्राह यत् यतः त्वत्तो निमित्तभूतात् भूतानामेव मिथः कलिः कलहो भवति ननु

मृणांविडंबनमनुकरणमीहमानस्यकुर्वतः यस्मिंस्त्वयिविषमामतिः अनुग्रहनिग्रहरूपाभवति २९ अजस्यजन्मक अकर्त्तुःकर्म तिर्यक्षुवराहादिरूपेणनृषुरामादिरूपेणऋषिषुवामनादिरूपेणयादस्सुमत्स्यादिरूपेण ३० नरविडंबनम त्याश्चर्य्यमित्याह गोपीति यशोदात्वयिकृतागसिदधिभांडस्फोटनंकृतवतिदामवद्दामरज्जुमादद्देजग्राह तावत्तत्क्षणमेव

नचास्यकश्चिद्दयितोऽस्तिकर्हिचिद्द्वेष्यश्चयस्मिन्विषमामतिर्नृणाम् २९ जन्मकर्मच विश्वात्मन्नज स्याकर्त्तुरात्मनः तिर्य्यङ्नृऋषियादस्सुतदत्यंतविडंबनम् ३० गोप्या ददेत्वयिकृतागसिदामतावद्यातेदशाऽश्रुकलिलांजनसंभ्रमाक्षम् वक्रंनिनीयभ यभावनयास्थितस्यसामांविमोहयतिभीरपियद्बिभेति ३१ केचिदाहुरजंजातंपुण्य श्लोकस्यकीर्त्तये यदोःप्रियस्यान्ववायेमलयस्येवचंदनम् ३२ अपरेवसुदेवस्यदेव क्यांयाचितोऽभ्यगात् अजस्त्वमस्यक्षेमायवधायचसुरद्विषाम् ३३ भारावतरणाया न्येभुवोनावइवोदधौ॥ ॥यातेदशाअवस्थासामांविमोहयति किंभूतस्य अश्रुभिःकलिलंव्याप्तिमश्रमंज नंययोस्तेचतेसंभ्रमेव्याकुलेअक्षिणीयस्मिन्तद्वक्रंनिनीय अधःकृत्वाताडयिष्यतीतिभयस्यभावनयास्थितस्य यत्यतःत्वत्तःभीरपिस्वयंबिभेति तस्यतेदशा ३१ अतएवजगन्मोहनतयादुर्ज्ञेयत्वात्तवजन्मादिबहुधावर्णयंतीत्याह केचिदिति चतुर्भिःपुण्यश्लोकस्यप्रियस्ययुधिष्ठिरस्यकीर्त्तयेयदोरेवकीर्त्तयइतिवामलयस्यकीर्त्तयेवंशोवाचंदनम् ३२ तयावसुदेवस्यभार्यायांदेवक्यामजएवत्वमभ्यगात्पुत्रत्वमितिशेषः प्रथमपुरुषस्त्वार्षःअभवस्त्वमितिपाठःसुगमःताभ्यां मेवपूर्वंसुतपःपृश्निरूपाभ्यांयाचितःसन्अस्यजगतःक्षेमाय ॥३३ आत्मभुवेति॥

ब्रह्मप्रार्थनस्य प्राधान्यविवक्षया ३४ मतांतरम् परमानंदस्वरूपाज्ञानं विद्या ततो देहाद्यभिमानात्कामः ततः कर्माणि तै-
श्च क्लिश्यमानानां तन्निवृत्तये श्रवणाद्यर्हाणि कर्माणि करिष्यन् ३५ अस्य पक्षस्य सिद्धांतत्वमभिप्रेत्य श्रवणादिफलमाह
शृण्वंतीति नंदंति अन्यैः कीर्त्यमानमभिनंदंति ये जना ईहितं चरितं तावकं त्वदीयपदांबुजं त एव पश्यंत्येव अचिरेणैवेति
च सर्वत्रावधारणं कीदृशं भवप्रवाहस्य जन्मपरंपराया उपरमो यस्मिन् तत् ३६ इदानीं तवास्मत्परित्यागोऽनुचित इत्याशये-
नाह अपीति चतुर्भिः हे प्रभो सुहृदोऽनुजीविनश्च नोऽद्य अपि स्वित् त्वं जिहाससि येषामस्माकमन्यत्परायणं नैवास्ति त-

सीदंत्या भूरिभारेण जातो ह्यात्मभुवाऽर्थितः ३४ भवेऽस्मिन्क्लिश्यमानानामविद्याकामक-
र्मभिः श्रवणस्मरणार्हाणि करिष्यन्निति केचन ३५ शृण्वंति गायंति गृणंत्यभीक्ष्णशः स्म-
रंति नंदंति तवेहितं जनाः त एव पश्यंत्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदांबुजम् ३६ अ-
प्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो जिहाससि स्वित्सुहृदोऽनुजीविनः येषां न चान्यद्भवतः पदां-
बुजात्परायणं राजसु योजितांहसाम् ३७ के वयं नामरूपाभ्यां यदुभिः सह पांडवाः ॥ ६ ॥ छै ॥

त्कुतः राजसु यो जितमंहो दुःखं यैस्तेषाम् स्वानां कृतमीहितमपेक्षितं येन तस्य संबोधनं विसर्गांतपाठे त्वंपदविशेषणम्
३७ ननु न वबंधवो यदवः पुत्राश्च पांडवाः शूराः समर्थाश्च तत्किं कार्पण्यं भाषसे अत आह के वयमिति यर्हि भवतो-
दर्शनं यदा त्वमस्मान्न पश्यसि तदा नामरूपाभ्यां नाम्ना विख्यात्या रूपेण समृद्ध्या च यदुभिः सहिताः पाण्डवा नाम केव-
यं न केऽपि अतितुच्छत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

हृषीकाणामीशितुर्जीवस्यादर्शने यथा न किंचिन्नाम च रूपं च तद्वत् ३८ किंच यथेदानीमियमसमसाल्या भूमिः सैव सा धारणैर्वज्रांकुशादिभिर्लक्षणैर्विलसितैश्चिन्हितैस्त्वत्पदैरंकिनासती भाति तत्र तदा त्वयि निर्गते सति न शोभिष्यते ३९ अपि च इमे जनपदा देशा वृद्धाः सुसमृद्धाः संतः ४० गमने पांडवानामकुशलं अगमने च यादवानामिस्युभयतो व्याकुलचित्तासतीतेषु स्नेहनिवृत्तिं प्रार्थयते अथेति विशेषसादिसंबोधनानि स्नेहच्छेदे सामर्थ्यख्यापनाय दृढं संतं

भवतोदर्शनं यर्हिहृषीकाणामिवेशितुः ३८ नेयं शोभिष्यते तत्र यथेदानीं गदाधर त्वत्पदैरंकिता भाति स्वलक्षणविलक्षितैः ३९ इमे जनपदाः स्वृद्धाः सुपक्वौषधिवीरुधः वनाद्रिनद्युदन्वंतो ह्येधंते तव वीक्षितैः ४० अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वमूर्ते स्वकेषु मे स्नेहपाशमिमं छिंधि दृढं पांडुषु वृष्णिषु ४१ त्वयि मे नन्यविषया मतिर्मधुपते सकृत् रतिमुद्वहतादद्धा गंगेवौघमुदन्वति ४२ श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्ण्यृषभावनिध्रुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्य गोविंद गोद्विजसुरार्तिहरावतार योगेश्वराखिलगुरो भगवन्नमस्ते ४३॥ ९४१ ततः किमत आह त्वयीति अनन्यविषया सती मे मतिः रतिमुद्वहतात् अनवच्छिन्नां प्रीतिं करोत्वित्यर्थः ओघं पूरम् यथा गंगा प्रतिबंधनगणयति एवं मतिरपि विघ्नान्मा गणयत्विति भावः ४२ एवमभ्यर्थ्य पुनः प्रणमति हे श्रीकृष्ण तेन मः उपकारान् अनुस्मरंती बहुधा संबोधयति कृष्णसख अर्जुनस्य सखे वृष्णीनां वृषभश्रेष्ठ अवनिध्रुहो भूस्यै द्रुह्यंति ये राजन्यास्तेषां वंशस्य दहन एवमप्यनपवर्गवीर्य्य अक्षीणप्रभाव गोविंद प्राप्तकाम धेन्वैश्वर्यं

कलानिमधुराणिपदानियेषुतैर्वाक्यैःपरिपूतोऽखिलउदयोमहिमायस्यसगुणस्तुनावित्यस्मात् परिणुतेतिवक्तव्येदीर्घश्छांदसोऽनुरोधेनमंदमीषत् तस्यहासएवमायावक्ष्यतिहिहासोजनोन्मादकरीचमायेति ५४ त्वयिमेनन्यविषयामतिरिति यत्प्रार्थितंतद्बाढमित्यंगीकृत्यरथस्थानाद्गजाह्वयमागत्य पश्चात्तांचान्याश्चरुक्मिण्याद्याप्रमुखाःस्त्रियउपामंत्र्यानुज्ञाप्यस्वपुरंयास्यन् राज्ञायुधिष्ठिरेणप्रेम्णाऽनैवकंचित्कालंनिवसेतिसप्रार्थ्यनिवारितः ५५ अथभीष्मनिर्वाणोत्सवंच

सूतउवाच पृथयेत्थंकलपदैःपरिणूताखिलोदयः मंदंजहासवैकुंठोमोहयन्निवमायया ४४ तांबाढमित्युपामंत्र्यप्रविश्यगजसाह्वयम् स्त्रियश्चस्वपुरंयास्यन्प्रेम्णाराज्ञानिवारितः ४५ व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैःकृष्णेनाद्भुतकर्मणा प्रबोधितोपीतिहासैर्नाबुध्यतशुचाऽर्पितः ४६ आहराजाधर्मसुतश्चिंतयन्सुहृदांवधम् प्राकृतेनात्मनाविप्राःस्नेहमोहवशंगतः ४७ अहोमेपश्यताज्ञानंहृदिरूढंदुरात्मनः॥ ९ ॥ ६ ॥ श्रीरामः॥

कुरुपोद्घातकथांप्रस्तौति व्यासाद्यैःप्रबोधितोऽपिशुचाव्याप्तःसन्नाबुध्यत विवेकंनप्रापकुतःईश्वरेहायाअज्ञैःस्वभक्तभीष्मनिर्याणमहोत्सवायराज्ञासहकुरुक्षेत्रंगंतव्यम् तत्रतन्मुखेनैवायंप्रबोधनीयइतीश्वराभिप्रायःकार्य्यंतद्यविधायकस्तमजानद्भिरित्यर्थः श्रीकृष्णेनापिप्रबोधितोनानुबुध्यत अत्रहेतुःअद्भुतकर्मणेति यथाकुरुपांडवसंधानार्थंगतोऽपियथोचितमेवविवदन्नपिविग्रहमेवदृढीकृतवान् एवमत्रापिप्रबोधयन्नबोधमेवदृढीचकारेत्यर्थः ४६ अबोधमेवप्रपंचयति अहेतिषड्भिःप्राकृतेनाविवेकव्याप्तेनात्मनाचित्तेनहेविप्राः ४७ पारक्यस्यश्वसृगालाद्याहारस्यदेहस्या

अक्षौहिणीप्रसंख्यानारथानांद्विजसत्तमाःसंख्यागणनतत्त्वज्ञैःसहस्राण्येकविंशतिःशतान्युपरिचैवाष्टौतथाभूयश्च सप्ततिःगजानांचप्रसंख्यानमेतदेवप्रकीर्त्तितम् ज्ञेयंशतसहस्रंतुसहस्राणिनवैवतु नराणामपिपंचाशच्छतानित्रीणिचैवहि पंचषष्टिसहस्राणितथाऽश्वानांशतानिच दशोत्तराणिषट्प्राहुःसंख्यानतत्त्वविदोजनाः एतामक्षौहिणींप्राहुर्यथावदिहसंख्ययेति ४८ सुहृदः संबंधिनः मित्राणिसखायः पितरःपितृव्याः ४९ द्विषांवधःएनःपापंनभवतीतियत् शासनंशिक्षारूपंवचःकुतोनकल्पतेयतःतद्वचःप्रज्ञाभर्त्तुरेवअयंभावःस्वप्रजानामन्यतोभावेप्रसक्तेतद्धोऽनुज्ञा

पारक्यस्यैवदेहस्यबह्व्योमेऽक्षौहिणीर्हताः ४८ बालद्विजसुहृन्मित्रपितृभ्रातृगुरुद्रुहः
नमेस्यान्निरयान्मोक्षोह्यपिवर्षायुतायुतैः ४९ नैनोराज्ञःप्रजाभर्त्तुर्धर्मयुद्धेवधोद्विषाम्
इतिमेनतुबोधायकल्पतेशासनंवचः ५० स्त्रीणांमद्धतबंधूनांद्रोहोयोऽसाविहोत्थितः
कर्मभिर्गृहमेधीयैर्नाहंकल्पोव्यपोहितुम् ५१ यथापंकेनपंकांभःसुरयावासुराकृतम्
भूतहत्यांतथैवैकांनयज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति ५२॥

५२ ततःदुर्योधनेनतुप्रजायांपाल्यमानायांमयाकेवलं राज्यलोभेनहतत्वात्पापमेवेदमिति ५० किंचयुद्धेपुंसांवधोभवतुनामधर्मःस्त्रीणांतुमयाहतानांधवोयासांतासांयोऽसौद्रोहोऽनुद्दिष्टोऽप्युत्थितःतंव्यपोहितुम् अपाकर्त्तुंकल्पःसमर्थोनाहंगृहमेधीयैर्गृहाश्रमविहितैः ५१ ननुसर्वंपाप्मानंतरतिब्रह्महत्यांयोऽश्वमेधेनयजतेयउचैनमेवंवेदेतिश्रुतेःपापमश्वमेधेननश्येदेवेत्याशंक्याविवेकविजृंभितंहेतुवादमाश्रित्यनिराकरोति यथाघनपंकेनपंकांभोनमृज्यतेयथावासुरालेशकृतमपावित्र्यंतुभ्यासुरयानमृज्यतेतथैव

॥इति प्रथमे टीकायामष्टमोऽध्यायः ८॥ युधिष्ठिराय भीष्मेण सर्वधर्मनिरूपणम् कृष्णस्तुतिश्च मुक्तिश्च नवमे तस्य वर्ण्य
ते १ यदर्थं तस्याविवेकः श्रीकृष्णेन संवर्द्धितः तद्दर्शयति इतीनि सर्वेषां धर्माणां विवित्सया वेदितुमिच्छया विनशनं कुरु

॥इति श्रीभागवते महा० प्र० कुंतीस्तुतियुधिष्ठिरानुतापो नामाष्टमोऽध्यायः ८ ॥सूत उ
वाच इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोऽपतत्।
१ तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः अन्वगच्छन्रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा
२ भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनंजयः स तैर्व्यरोचत नृपः कुबेर इव गुह्यकैः ३ दृष्ट्वा
निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरम् प्रणेमुः पांडवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा ४ त
त्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तम राजर्षयश्च तत्रासन्द्रष्टुं भरतपुंगवम् ५ पर्वतो
नारदो धौम्यो भगवान्बादरायणः बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ६ वसिष्ठ इ
न्द्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोऽसितः कक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ७ अ
न्ये च मुनयो ब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोऽमलाः शिष्यैरुपेता आजग्मुः कश्यपांगिरसादयः ८

क्षेत्रम् देवव्रतो भीष्मः १ संतः श्रेष्ठा अश्वा येषु तैः रथैः २।३।४ तत्र तदा तत्रासन् तत्क्षणमेवागतानीत्यर्थः भरतपुंगवं भी
ष्मम् ५ रेणुकासुतः परशुरामः ६।७ ब्रह्मरातः शुकः आंगिरसो बृहस्पतिः ८॥ ८ ॥ रामकृष्णाभ्यां नमः ॥९॥

वसूत्तमोभीष्मः ९ हृदिस्थंसंतंपुरतश्चासीनंपूजयामास १० उपासीनान्समीपेउपविष्टान् प्रश्रयोविनयःप्रेमस्नेहः ता-
भ्यांसंगतानुपसन्नान् पाठांतरेताभ्यामवनतान् अभ्याचष्ट अभ्यभाषत अनुरागास्रैःस्नेहाश्रुभिरंधीभूतेनचक्षुषाउ-
पलक्षितः दृष्ट्वैतिवा ११ अभिभाषणमाह अहोइत्येकादशभिः हे धर्मनंदनाः क्लिष्टंयथाभवत्येवंजीवितुंनार्हथ यूयमि-

तान्समेतान्महाभागानुपलभ्यवसूत्तमः पूजयामासधर्मज्ञोदेशकालविभागवित्।
९ कृष्णंचतत्प्रभावज्ञआसीनंजगदीश्वरम् हृदिस्थंपूजयामासमाययोपात्तविग्रहम्
१० पांडुपुत्रानुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान् अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेनचक्षुषा ११
अहोकष्टमहोऽन्याय्यंयद्यूयंधर्मनंदनाः जीवितुंनार्हथक्लिष्टंविप्रधर्माच्युताश्रयाः १२
संस्थितेऽतिरथेपांडौपृथाबालप्रजावधूः युष्मत्कृतेबहून्क्लेशान्प्राप्तातोकवतीमुहुः १३
सर्वंकालकृतंमन्येभवतांचयदप्रियम् सपालोयद्वशेलोकोवायोरिवघनावलिः १४ य-
त्रधर्मसुतोराजागदापाणिर्वृकोदरः कृष्णोऽस्त्रीगांडिवंचापंसुहृत्कृष्णस्ततोविपत्। ।।१५

ति यत् एतदहोकष्टंजुगुप्सितम् अहोअन्याय्यंचैतत् यतोयूयंविप्राः धर्मोऽच्युतश्चाश्रयोयेषांते १२ किञ्च।
संस्थितेमृतेबालाःप्रजाः पुत्रायस्याःसावधूश्चेतिदैन्यंदर्शितम् तोकान्यपत्यानितद्वती अपत्यैःसहक्लेशान्प्राप्तेत्य-
र्थः १३ कालकृतत्वेनशोकंवारयति सर्वमितिद्वाभ्याम् भवतामपियद्वशेयस्यवशवर्त्ती १४ अहोदुर्घटनापटुःकालइत्या- राम
ह यत्रेति कृष्णोऽर्जुनः अस्त्रीधन्वीततः तत्रापिविपत् पुण्यशरीरवलास्त्रैपुण्यशस्त्रदेवसंपत्तावपीत्यर्थः १५ ॥ १५

ननुकृष्णंकथंकालोऽतिक्रमेदित्यपेक्षायामाह नह्यस्यश्रीकृष्णस्येत्यंगुल्यानिर्दिशति विधित्सितंकर्त्तुमिष्टंयत् यस्य
विधित्सितस्यजिज्ञासया १६ इदंसुखादिदैवतंत्रमीश्वराधीनम् व्यवस्यनिश्चित्यतस्येश्वरस्यानुविहितः अनुवर्त्तीस
न्कर्त्तरिक्तः हेनाथकुलपरंपरागतस्वामिन् प्रभोसमर्थ अनाथाःप्रजाःपाहि १७ अनुविधेयः परमेश्वरस्य श्रीकृष्णा
एवेत्याह एषएवभगवान् सर्वेश्वरः यतः आद्यःपुमान् तच्चकुतः यतोनारायणःसाक्षात् १८ तदुपपादयति अस्येति अनु

नह्यस्यकर्हिचिद्राजन् पुमान्वेदविधित्सितम् यद्विजिज्ञासयायुक्तामुह्यंतिकवयोपि
हि १६ तस्मादिदंदैवतंत्रंव्यवस्यभरतर्षभ तस्यानुविहितोनाथानाथपाहिप्रजाःप्रभो
१७ एषवैभगवान्साक्षादाद्योनारायणःपुमान् मोहयन्माययालोकंगूढश्चरतिवृष्णिषु
१८ अस्यानुभावंभगवान् वेदगुह्यतमंशिवः देवर्षिर्नारदःसाक्षाद्भगवान्कपिलोनृप १९
यंमन्यसेमातुलेयंप्रियंमित्रंसुहृत्तमम् अकरोःसचिवंदूतंसौहृदादथसारथिम् २०
सर्वात्मनःसमदृशोह्यद्वयस्यानहंकृतेः तत्कृतंमतिवैषम्यंनिरवद्यस्यनक्वचित् २१॥६॥

भावंप्रभावम् १९ त्वमज्ञानात् यमेवंमन्यसेमातुलेयंदेवक्याः सुतंप्रियंप्रीतिविषयम् मित्रंप्रीतिकर्त्तारम् सुहृत्तम
मुपकारानपेक्ष्योपकारकंच सौहृदाद्विश्वासात् अकरोः कृतवानसि सचिवंमन्त्रिणम् २० नन्वीश्वरश्चेत्कथंनीचेसार
थ्यादौप्रवृत्तस्तत्राह सर्वेति तत्कृतंनीचोच्चकर्मकृतंममयोग्यमयोग्यमितिमतेर्वैषम्यंक्वचिदपिनास्ति कुतः निरवद्य
स्यरागादिशून्यस्य तत्कुतः अनहंकृतेः तच्चकुतः अद्वयस्य तदपिकुतः समदृशः तत्रापिहेतुः सर्वस्यात्मनः यथैवंवाहे

तथाऽपि समत्वेऽपि हे भूप अनुकंपितम् अनुकंपाम् २२ इदानीं स्वदेहत्यागपर्य्यंतं श्रीकृष्णावस्थानं प्रार्थयते भक्त्येति द्वाभ्यां २३ यावदिति विलंबं द्योतयति अहं हि नो मि त्यजामीति स्वातंत्र्यम् इदमिति नात्मत्वेन ज्ञानम् प्रसन्नहासेन अरुणलोचनाभ्यां च उल्लसत् रुचिरं मुखांबुजं यस्य ध्यानस्य पंथा विषयः योऽन्यैर्भ्रियते केवलं सोऽग्रतः स्थितः सन्मां प्रतीक्षतामित्यर्थः २४ एतत्तानुकंपं वाक्यमाकर्ण्य २५ पुरुषस्वभावेन विहितान्नरजातिसाधारणान् वर्णयामासेति तृतीयेनान्वयः य

तथाऽप्येकांतभक्तेषु पश्य भूतानुकंपितम् यन्मेऽसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः २२ भक्त्यावेश्य मनो यस्मिन्वाचा यन्नाम कीर्तयन् त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः २३ स देवदेवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहम् प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखांबुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः २४ सूत उवाच युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपंजरे अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणां चानुशृण्वताम् २५ पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णं यथाश्रमम् वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् २६ दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्विभागशः स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः २७॥

थावर्णं वर्णधर्मान् यथाश्रममाश्रमधर्मांश्च वैराग्यरागाभ्यामुपाधिभ्यां क्रमेणाम्नातमुभयं निवृत्तिप्रवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान् २६ पुनस्तत्रैव विशेषमाह दानेति मोक्षधर्मान् शमदमादीन् भगवद्धर्मान् हरितोषणान् द्वादश्यादिनियमरूपान् समासव्यासौ संक्षेपविस्तारौ तावेव योगौ उपायौ ततः ताभ्याम् २७॥ २७॥ श्रीकृष्णपरब्रह्मणे नमः॥

धर्मादींश्च यथाधिकारं प्रति नियतोपायसहितान् यथायथावत् नानाख्यानेषु ये ये इतिहासास्तेषु यथा संति तथा वर्णया
मासेति २८ छंदेनेच्छया मृत्युर्यस्य २९ सहस्रणीः युद्धे समीपस्थान् सहस्ररथिनो नयति पालयतीति सहस्रणी भीष्मः।
सहस्रिणीरिति पाठे सहस्रार्थवती गिरः लसंतौ पीतौ पटौ यस्य तस्मिन् अमीलितदृगेव मनो व्यधारयत् ३० अनयैव विशु
द्ध्या धारणया हतमशुभं यस्य सः तस्य श्रीकृष्णस्येक्षया कृपादृष्ट्यैव गत आयुधश्रमो यस्य सः अतएव निवृत्तः सर्वेन्द्रि

धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान्यथा मुने नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित्
२८ धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः यो योगिनश्छंदमृत्योर्वांछितस्तूत्तराय
णः २९ तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्तसंगं मन आदिपूरुषे कृष्णे लसत्पीतपटे चतु
र्भुजे पुरः स्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत् ३० विशुद्धया धारणया हताशुभस्तदीक्षयैवाशु गता
युधश्रमः निवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्दनम् ३१ श्रीभीष्म
उवाच इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्वतपुंगवे विभूम्नि ॥ यद्वृत्तीनां विभ्रमः वि

विधं भ्रमणं यस्मात्सः जन्यं देहम् ३१ परमफलरूपां श्रीकृष्णे रतिं प्रार्थयितुं प्रथमं स्वकृतमर्पयतीति नानाधर्माद्युपा
यैर्मनिर्मलो धारणलक्षणा उपकल्पिता समर्पिता कुसात्वतानां पुंगवे श्रेष्ठे भगवति वितृष्णा निष्कामा अवितृष्णेति वा
च्छेदः अवितृष्णेत्यर्थः विगतो भूमा यस्मात्तस्मिन् यमपेक्ष्यान्यत्र महत्त्वं नास्तीत्यर्थः तदेव परमैश्वर्यमाह स्वसुखं स्व
रूपभूतं परमानंदमुपगते प्राप्तवत्येव क्वचित्कदाचित् विहर्तुं क्रीडितुं प्रकृतिं योगमायामुपेयुषि स्वीकृतवति ॥ ३२ ॥

ननुस्वरूपतिरोधानेनजीववत्संसारतंत्र्यमित्यर्थः विहर्त्तुमितियदुक्तंतत्प्रपंचयति यत्यतःप्रकृतेर्भवप्रवाहःसृष्टिपरंप
राभवति ३२ इदानींश्रीमूर्त्तिंवर्णयन्रतिंप्रार्थयते त्रिभुवनकमनंत्रिलोक्यामेकमेवकमनीयं यच्चद्युर्देधानेरतिर्मेऽस्तु क
थंभूतंवपुःतमालवत्नीलोवर्णोयस्यतत् प्रातःकालीनारवेःकराइवस्वतएवगौरेपीतेंबरे निर्मलेचअंबरेयस्मिन्तत्।
अलककुलैरुपर्यावृतमाननाब्जंयस्मिन्तत् विजयसखेपार्थसारथौ अनवद्या अहैतुकीफलाभिसंधिरहितारतिरस्तु
३३ विजयसखित्वमेवानुवर्णयन्रतिंप्रार्थयते युधियुद्धेतुरङ्गाणांखुररजस्तुरगरजः तेनविधूम्राधूसरास्तेचतेविष्व

स्वसुखमुपगतेक्वचिद्विहर्त्तुंप्रकृतिमुपेयुषियद्भवप्रवाहः ३२ त्रिभुवनकमनंतमालवर्णंरविकरगौरवरांबरंदधाने वपुरलककुलावृताननाब्जंविजयसखेरतिरस्तुमेऽनवद्या ३३ युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक्कचलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ममनिशितशरैर्विभिद्यमानत्वचिविलसत्कवचेऽस्तुकृष्णआत्मा ३४ सपदिसखिवचोनिशम्यमध्येनिजपरयोर्बलयोरथंनिवेश्य॥ ९॥

क्चइतस्ततश्चलंतःकचाःकुंतलाःतैर्लुलितंविकीर्णश्रमवारि
स्वेदबिंदुरूपंतेनभक्तवात्सल्यद्योतकेनालंकृतमास्यंयस्यतस्मिन्श्रीकृष्णेममात्माभनोऽस्तुरमतामित्यर्थः पुनः किंभू
तेमदीयैर्निशितैस्तीक्ष्णैः शरैर्विभिद्यमानात्वक्यस्यतस्मिन् शरैरेवविलसत्त्रुट्यत्कवचंयस्यतस्मिन् ३४ किंचस
पदि सेनयोरुभयोर्मध्येरथंस्थापयमेऽच्युत यावदेतान्निरीक्षेऽहंयोद्धुकामानवस्थितानितिसख्युरर्जुनस्यवचोनिश रामः
म्य सपदितत्क्षणमेवस्वपरयोर्बलयोःसैन्ययोर्मध्येस्थितेपार्थसखेरतिरस्तु तत्रस्थित्वाकृतंसख्यंदर्शयति॥ ९ ॥रामः ३७

एषां मुनिगणादीनां ईक्षणीयः अहो रूपमहो महिमेत्येवमाश्चर्येण विलोकनीयः सन् प्रपेदे प्राप एष जगतामात्मा न समदृ-
शिगोचरः दृष्टिविषयः सन् आविःप्रकटो वर्त्तते अहो मे भाग्यमिति भावः ४१ सोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह तमिममजं सम्यगधिग
तः प्राप्तोऽस्मि सम्यक्त्वमाह विधूतभेदमोहः तदर्थं भेदस्यौपाधिकत्वमाह आत्मकल्पितानां स्वयं निर्मितानां शरीरभाजां
प्राणिनां हृदि हृदि प्रति हृदयं धिष्ठितमधिष्ठितम् अकारलोपस्त्वार्षः न एकधा अनेकधा अधिष्ठानभेदादनेकधा भान मिव

अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो मम दृशिगोचर एष आविरात्मा ४१ तमिममहमजं शरीरभाजां
हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् प्रतिदृशमिव नैकधाऽर्कमेकं समधिगतोऽस्मि वि
धूतभेदमोहः ४२ सूत उवाच कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः आत्मन्यात्मानमा
वेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमत् ४३ संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले सर्वे बभूवुस्ते
तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ४४ तत्र दुंदुभयो नेदुर्देवमानववादिताः शशंसुः साधवो राज्ञां खा
त्पेतुः पुष्पवृष्टयः ४५ तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं दुः
खितोऽभवत् ४६ तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान् प्र

र्थः अत्र दृष्टांतः सर्वप्राणिनां दृशं दृशं प्रति एकमेवार्कमनेकधा प्रतीतमिवेति ४२ मनोवाग्दृष्टीनां वृ ययुः पुनः ४७
त्तिभिः परमात्मनि श्रीकृष्णे अंतरेऽवलीनः श्वासो यस्य सः ४३ निष्कले निरुपाधौ संपद्यमानं मिलितमाज्ञाय आलक्ष्य ४४
देवैर्मानवैश्च वादिताः राज्ञां मध्ये ये साधवः अनसूयवः ४५ निर्हरणादीनि दाहसंस्कारादीनि सम्यक् परेतस्य मुक्तस्यापी

पितरंघलराष्ट्रम् तपस्विनींसनाथवतीम् ४८राजायुधिष्ठिरः ४९ ॥इतिप्रथमेटीकायांनवमोऽध्यायः ९॥दशमेकृतकार्य
स्यहस्तिनापुरतोहरेः स्त्रीभिःसंस्तूयमानस्यवर्ण्यतेद्वारकागमः १ राज्यंचकारेत्युक्तंतत्रपृच्छति हत्वेति स्वस्यरिक्थस्यध
नेस्पर्द्धतेस्पर्धतेनथा यद्वास्वरिक्थायस्पर्द्धतेसंग्रामोयेषामतएवधनादिहरणादाततायिनस्तान्हत्वा प्रत्यवरुद्धभोजनः
बंधुवधदुःखेनसंकुचितभोगः राज्यलाभेनप्राप्तभोगोवाकथंराज्येप्रवृत्तः प्रवृत्तोवाततःकिमकार्षीत् १ राज्यप्रवृत्तः

ततोयुधिष्ठिरोगत्वासहकृष्णोगजाह्वयम् पितरंसांत्वयामासगांधारींचतपस्विनीम् ४८
पित्राचानुमतोराजावासुदेवानुमोदितः चकारराज्यंधर्मेणपितृपैतामहंविभुः ४९ ॥
॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेयुधिष्ठिरराज्यप्रलंभोनामनव०९ शौनक
उवाच हत्वास्वरिक्थस्पृधआततायिनोयुधिष्ठिरोधर्मभृतांवरिष्ठः सहानुजैःप्रत्यवरुद्धभो
जनः कथंप्रवृत्तःकिमकारषीत्ततः १सूतउवाच वंशंकुरोर्वंशदवाग्निनिर्हृतंसंरोहयि
त्वाभवभावनोहरिः निवेशयित्वानिजराज्यईश्वरोयुधिष्ठिरंप्रीतमनाबभूवह २ निशम्य
भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तंप्रवृत्तविज्ञानविधूतविभ्रमः ॥ ६ ॥ ९ श्रीकृष्णस्यप्रीतिंपर्यालोच्यप्रवृ
त्तइत्याशयेनोत्तरमाह वंशंकुरोःसंरोहयित्वापरीक्षिद्रक्षणेनसंरोह्य अंकुरितंकृत्वा कथंभूतम् वंशदवाग्निनिर्हृ
तंवंशएवदवोवनंतस्मादुद्भूतोयःक्रोधरूपोऽग्निः तेननिर्हृतंदग्धंनिजराज्येनिवेश्यच २ प्रवृत्तोहेतुमुक्त्वाकिमकार्षी
दित्यस्योत्तरमाह निशम्येति प्रवृत्तंयद्विज्ञानंपरमेश्वराधीनंजगन्नस्वतंत्रमित्येवंभूतेनविधूतोविभ्रमोऽहंकर्तेत्येवंभू

अनुजैरनुवर्त्तितः सेवितः सन् अजितः श्रीकृष्ण एवाश्रयो यस्य सः परिधिः समुद्रस्तत्पर्यन्तां गां पृथिवीं पालयामास ३ त
स्य राज्ञमनुवर्णयति काममिति त्रिभिः मही सर्वकामदोग्ध्री बभूव व्रजा गोष्ठानि ऊधस्वतीः ऊधस्वत्यः ऊधः क्षीराशयः
स्थूलोधस इत्यर्थः सिषिचुरभ्यषिंचन् ४ अन्वृतु ऋतावृतौ ५ आधयो मनोव्यथाः व्याधयो रोगाः क्लेशाः शीतोष्णादिकृ

शशास गामिंद्र इवाजिताश्रयः परिध्युपांतामनुजानुवर्त्तितः ३ कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्व
कामदुघा मही सिषिचुः स्म व्रजान्गावः पयसोधस्वतीर्मुदा ४ नद्यः समुद्रा गिरयः सव
नस्पति वीरुधः फलंत्योषधयः सर्वाः काममन्वृतु तस्य वै ५ नाधयो व्याधयः क्लेशा दैव
भूतात्महेतवः अजातशत्रावभवन् जंतूनां राज्ञि कर्हिचित् ६ उषित्वा हास्तिनपुरे मासा
न्कतिपयान्हरिः सुहृदां च विशोकाय स्वसुश्च प्रियकाम्यया ७ आमंत्र्य चाभ्यनुज्ञा
तः परिष्वज्याभिवाद्य तम् आरुरोह रथं कैश्चित्परिष्वक्तोभिवादितः ८ सुभद्रा द्रौप
दी कुंती विराटतनया तथा गांधारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ९ वृकोदरश्च धौ
म्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः न सेहिरे विमुह्यंतो विरहं शार्ङ्गधन्वनः १० ॥ १० ॥ ६ ॥

ताः दैवं च भूतानि च आत्मा च हेतुर्येषामाधिदैविकादीनां ते जंतूनां नाभवन् ६ इदानीं द्वारकागमनं निरूपयितु
माह उपित्वेति स्वसुः सुभद्रायाः ७ तं युधिष्ठिरम् ८ युयुत्सुः धृतराष्ट्राद्वैश्यायां जातः गौतमः कृपः यमौ नकुलसह
देवौ ९ अन्याश्च स्त्रियः मत्स्यसुता उत्तरा तस्याः पुनर्ग्रहणं गर्भरक्षक कृष्णविरहे मोहाधिक्यात् यद्वा मत्स्यसुता सत्यव

भा०प्र० तेषांकृष्णविरहासहनंकैमुत्यन्यायेनाह सत्संगादिति द्वाभ्याम् सतांसंगाद्धेतोर्मुक्तःपुत्रादिविषयोदुःसंगोयेनसः।
टी० सद्भिःकीर्त्यमानंरुचिकरंयस्ययशःसकृदप्याकर्ण्यसत्संगेसक्तंनशक्नोति ११ दर्शनादिभिस्तस्मिन्श्रीकृष्णेन्यस्ता
४० ऽभ्यस्ताधीर्येषांते १२ अतएवानिमिषैर्नेत्रैःतमेववीक्षमाणास्तत्रतत्राईणानयनाद्यर्थंचलंतिस्म यतःस्नेहेनसम्यग्ब

सत्संगान्मुक्तदुःसंगोहातुंनोत्सहतेबुधः कीर्त्यमानंयशोयस्यसकृदाकर्ण्यरोचनम् ११
तस्मिन्न्यस्तधियःपार्थाःसहेरन्विरहंकथम् दर्शनस्पर्शसंलापशयनासनभोजनैः १२।
सर्वेतेऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः वीक्षंतःस्नेहसंबद्धाविचेलुस्तत्रतत्रह १३ न्य।
रुधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कंठ्याद्देवकीसुते निर्यात्यगारान्नोऽभद्रमितिस्याद्बांधवस्त्रियः
१४ मृदंगशंखभेर्य्यश्चपणवानकगोमुखाः धुंधुर्यानकघंटाद्यानेदुर्दुंदुभयस्तथा १५।
प्रासादशिखरारूढाःकुरुनार्योदिदृक्षया ववृषुःकुसुमैःकृष्णंप्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः
१६ सितातपत्रंजग्राहमुक्तादामविभूषितम् रत्नदंडंगुडाकेशःप्रियःप्रियतमस्यह।
१७ उद्धवःसात्यकिश्चैवव्यजनेपरमाद्भुते विकीर्यमाणःकुसुमैरेजेमधुपतिःपथि १८॥

द्धाः अतएवतमनुद्रुतानिगतानिचेतांसियेषांते १३ अगारान्निर्यातिनिर्गच्छतिसति औत्कंठ्याद्धेतोःउद्गलत्स्र
वत् बाष्पमश्रुन्यरुंधन् नेत्रेष्वेवस्तंभितवत्यः तत्रहेतुः अभद्रंनोस्यात् अमंगलंमाभूदित्येतदर्थम् १४ मृदंगादयोद
शवाद्यभेदाः १५ प्रेमव्रीडास्मितपूर्वकमीक्षणंयासांताः १६ गुडाकानिद्रातस्याईशःजितनिद्रोऽर्जुनः १७ व्यजनेचामरे

परस्यदुर्योधनस्यसैनिकानामायुरक्ष्णाकालदृष्ट्याहृतनवतिअसौभीष्मःअसौद्रोणःअसौकर्णइतितत्तस्प्रदर्शनव्याजे
नदृष्ट्यैवसर्वेषामायुराकृष्यार्जुनस्यजयंकृतवतीति ३५ नकेवलमर्जुनस्यसपत्नायुर्हरणेनैवजयमावहत् किंतुविद्याह
रणेनापीत्याह व्यवहितादूरेस्थितायाएतनानस्यामुखमिवमुखमग्रेस्थिता नभीष्मादीन्निरीक्ष्येत्यर्थः स्वजनमुखाद्वि
मुखस्यनिवृत्तस्यतदुक्तंगीतास्रु एवमुक्त्वार्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत् विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमानसइतिकु
मतिमहंहंतेत्यादिकुबुद्धिम् ३६ ममतुमहांतमनुग्रहंकृतवानित्याहद्वाभ्याम् स्वनिगमम् अशस्त्रएवाहंसाहाय्यमात्रंक

स्थितवतिपरसैनिकायुरक्ष्णाहृतवतिपार्थसखेरतिर्ममास्तु ३५ व्यवहितएतनामुखंनि
रीक्ष्यस्वजनवधाद्विमुखस्यदोषबुद्ध्या कुमतिमहरदात्मविद्ययायश्चरणरतिःपरमस्यत
स्यमेऽस्तु ३६ स्वनिगममपहायमत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्त्तुमवप्लुतोरथस्थः धृतरथचरणो
ऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिवहंतुमिभंगतोत्तरीयः ३७ शितविशिखहतोविशीर्णदंशःक्षतजा
परिप्लुतआततायिनोमे॥ ऽऽरिष्यामीत्येवंभूतांस्वप्रतिज्ञांहित्वा श्रीकृष्णंशस्त्रंग्राहयिष्यामीत्येवंरूपांमत्प्रति
ज्ञाम्हतंसत्यंयथाभवतितथा अधिअधिकांकर्त्तुंयोरथस्थःसन्नवप्लुतःसहसैवावतीर्णःसन्योऽभ्ययात् अभिमुखमधा
वत् इभंहंतुंहरिःसिंहइवकिंभूतःधृतोरथचरणःचक्रंयेनसः तदाचसंरंभेणमानुष्यनाट्यविस्मृतेरुदरस्यसर्वभूतभुव
नभारेणप्रतिपदंचलद्गुःचलंतीगौःपृथ्वीयस्मात्सः तेनैवसंरंभेणपथिगतंपतितमुत्तरीयंवस्त्रंयस्यसमुकुंदोगतिर्भवत्वित्यु
त्तरेणान्वयः ३७ एवंयदाभ्ययात्तदास्मयमानस्याततायिनोधन्विनोमेशितैस्तीक्ष्णैर्विशिखैर्हतःअतोविशीर्णदंशःध्वस्तकवचः

प्रसभंबलाद्वारयंतमर्जुनमप्यतिक्रम्यमद्वधार्थमभिससार अभिजगाम एवंयोलोकप्रतीत्याऽर्जुनपक्षपातीवलक्षितःवस्तु
तस्तुममैवानुग्रहंकृतवान् यन्मद्भक्तेनोक्तंवचोमामृषास्त्विति सभगवान्मेगतिर्भवत्वित्यर्थः ३८ तदेवमन्यायैरपिभृत्यर-
क्षाव्यग्रेकृष्णेरतिमाशास्ते विजयोर्जुनः तस्यएवरथकुटुंबमकृत्यैरपिरक्षणीयोयस्यतस्मिन् आत्तंतोत्रंप्रतोदोयेनतस्मि
न् धृताश्चतेहयानांरश्मयःप्रग्रहास्तेसंतियस्यतस्मिन् व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यनकारांतादपिरश्मिशब्दादिनिः तच्छ्रियानयासा
रथ्यश्रियाईक्षणीयेशोभमाने मुमूर्षोर्मर्त्तुमिच्छोः नन्वन्यायवर्त्तिनिकिमितिरतिःप्रार्थ्यतेऽतआह भगवत्यचिंत्यैश्वर्येतदा-

प्रसभमभिससारमद्वधार्थंसभवतुमेभगवान्गतिर्मुकुंदः ३८ विजयरथकुटुंबआत्ततो
त्रेधृतहयरश्मिनितच्छ्रियेक्षणीये भगवतिरतिरस्तुमेमुमूर्षोर्यमिहनिरीक्ष्यहतागताः
स्वरूपम् ३९ ललितगतविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः कृतमनु
कृतवत्यउन्मदांधाःप्रकृतिमगन्किलयस्यगोपवध्वः ४० मुनिगणनृपवर्य्यसंकुलेऽ
तःसदसियुधिष्ठिरराजसूयएषाम्॥ ४१ इहयुद्धेहताःसर्वेयंनिरीक्ष्यस्वरूपंतत्समानंरूपंगताःप्राप्ताइति
दिव्यदृष्ट्यापश्यन्नाह ३९ क्षत्रधर्मेणयुध्यमानास्तत्स्वरूपंप्रापुरित्येतन्नचित्रम् यतोमदांधाअपिप्रापुरित्याह ललित
गतिश्चविलासश्चरासादिः मंजुगत्यादिभिरात्मीयैस्तदीयैर्वाकल्पितउरुर्मानः पूजायासांताः अतउत्कटेनमदेनांधावि
वशाः अतएवतदेकचित्तत्वेनयस्यकृतंकर्मगोवर्द्धनोद्धरणादिकमनुकृतवत्योगोपवध्वोयस्यप्रकृतिस्वरूपमगन् अ
गमन् मकारलोपस्त्वार्षः किलप्रसिद्धम् तस्मिन्मेरतिरस्त्वितिपूर्वेणैवान्वयः ४० जगत्पूज्यतामनुस्मरन्नाह मुनिगणैर्नृप

सत्याः श्रीकृष्णेनासामव्यभिचारात् किंतु नानुरूपाश्च न अनुरूपाश्च निर्गुणस्य परमानंदस्य सुखीभवेयाद्यो नानु
रूपाः गुणात्मनो मानुष्यनाट्यावतारेऽनुरूपाश्चेत्यर्थः १९ सर्वासां श्रुतीनां मनोहरः उपनिषदोऽपि मूर्त्तिमत्यस्तं संजल्प
मभ्यनंदन्नित्यर्थः २० तत्र तेजः सौंदर्याद्यतिशयेन विस्मिताभ्यः सखीभ्योऽन्याः स्त्रियः कथयंति नात्र विस्मयः कार्य्यः
साक्षादीश्वरत्वादस्येति स वा इति चतुर्भिः वैस्मरणे किलेति प्रसिद्धप्रमाणद्योतकम् य एक एवाद्वितीयः पुरुष आ
सीत्स एवायं श्रीकृष्णः कुत्र आसीत् अविशेषे आत्मनि निष्प्रपंचे निजरूपे कदा अग्रे गुणेभ्यः गुणक्षोभात्पूर्वम् तथा

अश्रूयंताशिषः सत्यास्तत्र तत्र द्विजेरिताः नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः १९
अन्योऽन्यमासीत्संजल्प उत्तमश्लोकचेतसाम् कौरवेंद्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः २०
स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि अग्रे गुणेभ्यो जगदात्म
नीश्वरे निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु २१ स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीव
मायां प्रकृतिं सिसृक्षतीम् ॥९॥ ॥ निशि प्रलये च तस्य लक्षणम् जगतामात्मनि जीवे निमीलितात्म
नि निमीलितात्मन्निति लुप्तसप्तम्यंतं पदं जातावेकवचनम् ईश्वरे लीनरूपेषु जीवेषु सत्स्वित्यर्थः ननु जीवानां ब्रह्म
त्वात् कथं लयः तत्राह सुप्तासु शक्तिषु सतीषु जीवोपाधिभूतसत्वादिशक्तिलय एव जीवलय इत्यर्थः २१ तदेवं सृष्टेरा
दौ प्रलयानंतरं च निष्प्रपंचावस्थानमुक्त्वा सृष्टिप्रलययोर्मध्ये सप्रपंचावस्थानमाह स एवाप्रच्युतस्वरूपस्थितिरेव प्रकृ
तिमनु संसाराधिष्ठितवान् भूयः पुनः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् कीदृशीम् निजवीर्यचोदितां स्वकालशक्तिप्रेरिताम् ॥९॥

स्वांशभूतानांजीवानांमायांमोहिनीम् अतएवसिसृक्षतींस्रष्टुमिच्छंतीम् किमर्थमनुससार अनामरूपे आत्मनिजीवेरू-
पनाममनी विधातुमिच्छन् उपाधिसृष्ट्याजीवानांभोगायेत्यर्थः कर्माणिचविधातुंवेदान्कृतवानित्याहुः शास्त्रकृदिति २२ अस्य
दर्शनमतिदुर्लभमस्माभिर्लब्धमित्याहुः सवैअयम् यस्यपरंस्वरूपमंघ्रिंवा निर्जितोमातरिश्वाप्राणोयैः हृत्स्वलमार्षम् तेसू-
रयएवपश्यंति केनभक्त्योत्कलितनउत्कंठितः अमलोयआत्माबुद्धिस्तेन दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्येतिश्रुतेः बुद्धिवैमल्यस्याप्यय-
मेवहेतुरित्याहुः ननुहेसखिएषएवसत्वंबुद्धिंपरिमार्ष्टुंसम्यक्शोधयितुमर्हति नत्वयोगादयइत्यर्थः यद्वानुअहोएषसत्वं

अनामरूपात्मनिरूपनामनी विधित्समानोऽनुससारशास्त्रकृत् २२ सवा अयंयत्पदमत्र
सूरयो जितेन्द्रियानिर्जितमातरिश्वनः पश्यंतिभक्त्युत्कलितामलात्मनानन्वेषसत्वंप-
रिमार्ष्टुमर्हति २३ सवा अयंसख्यनुगीतसत्कथोवेदेषुगुह्येषुचगुह्यवादिभिः यएकई-
शोजगदात्मलीलयासृजत्यवत्यत्तिनतत्रसज्जते २४ यदाह्यधर्मेणतमोधियोनृपाजीवं-
तितत्रैषहिसत्वतः किल धत्तेभगंसत्यमृतंदयांयशोभवायरूपाणिदधद्युगेयुगे २५ ॥

ज्ञानंपरिमार्ष्टुंनाशयितुंदूरगमनेनाप्रत्यक्षीभवितुंनार्हति किंत्वनेनसहैवास्माभिर्गंतव्यमित्यर्थः २३ पुण्यश्लोकना-
माहुः हेसखि योवेदेषुरहस्यागमेषुचरहस्यनिरूपकैरनुगीतसत्कथः अन्वनुगीताःसत्यः कथायस्यसएवायम्॥
गानप्रकारमाहुः यएकईशइत्यादि २४ एवंभूतस्यनानावतारेकारणमाहुः यदाहीति तमोव्याप्ताधीर्येषांतेनृपायदाअध-
र्मेणजीवंतिकेवलंप्राणान्पुष्णंति नतुतदाएषएवभवायस्थित्यैसत्वतः विशुद्धसत्वेरूपाणिदधत् भगानिधत्तेप्रकटयतिसु

विशेषतः श्रीकृष्णावतारसौभाग्यं वर्णयंति अहो इति पंचभिः यत् यस्मादेष पुरुषोत्तमः पतिः स्वजन्मना यदोः कुलमंच।
ति पूजयति सत्करोति अतः श्लाघ्यतमं तत् चंक्रमणेन च मधोर्वनं मथुरां सत्करोति अतस्तत्पुण्यतममिति तमवर्थ।
स्याप्यत्यंतातिशयेऽलमिति तत्राप्याश्चर्ये अहो इत्युक्तम् २६ अहो बत इत्याश्चर्यम् किं तत् कुशस्थली द्वारका स्वर्गत।
लक्ष इति यत्तद्यशस्तस्य तिरस्करी परिभवकर्त्री भुवश्च पुण्ययशः कर्त्री भवति यद्यतः यत्रत्याः सर्वाः प्रजाः स्वानुग्रहेण
इषितं प्रेषितं यत्स्मितं तत्पूर्वावलोको यस्य तम् यद्वा अनुग्रहार्थमिषितमिष्टम् स्वस्यात्मनः पतिं श्रीकृष्णम् नतु पित्रादि

अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनम् यदेष पुंसामृषभः श्रियः
प्रियः स्वजन्मना चंक्रमणेन चांचति २६ अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी कुशस्थली पुण्य
यशस्करी भुवः पश्यंति नित्यं यदनुग्रहेषितस्मितावलोकं स्वपतिं स्म यत्प्रजाः २७ नूनं व्र
तस्नानहुतादिनेश्वरः समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः पिबंति याः सख्यधरामृतं मुहुर्व्र
जस्त्रियः संमुमुहुर्यदाशयाः २८ या वीर्यशुल्केन हृताः स्वयंवरे प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान्हि शु।
ष्मिणः

वत् देहमात्रपतिं नित्यं पश्यंति स्म उषितमिति पाठे स्वानुग्रहार्थमुषितं कृतनिवासं नैतत्स्वर्गेऽस्तीत्य।
र्थः २७ हे सखि अस्य गृहीतपाणिभिः पत्नीभिरीश्वरोऽयमेव नूनं जन्मांतरेषु समर्चितः यस्मिन्नधरामृते आशयश्चि
त्तं यासां ताः संमोहं प्राप्ता इति मनोहरत्वमुक्तम् २८ एतत्स्वपंचः या इति द्वाभ्याम् वीर्यप्रभाव एव शुल्कं मूल्यं तेन शुष्मिणो
बलिष्ठान् प्रद्युम्नः सांबोऽम्बश्च वसुता यासां रुक्मिणीजांबवतीनाग्नजितीनां ता आदिर्यासां सत्यभामादीनां ताः॥ ६॥ ८॥

याश्चाहृताः अस्यश्लोकस्योत्तरश्लोकेनान्वयः २९ एताःस्त्रीत्वमेवपरंकेवलंसाधुशोभनंकुर्वते अपास्तंगतंपेशलंभद्रं स्वातंत्र्ययस्मात्तत् निरस्तंशौचंशुचित्वंयस्मात्तथाभूतमपि जातुकदाचिदपिनापैतिननिर्गच्छति आहृतिभिर्व्याहारैः। यद्वा पारिजातादिप्रियवस्त्वाहरणैःहृदिस्पृशन्नानंदयन् ३० एवंविधाविचित्रागिरःसस्मितेननिरीक्षणेनाभिनंदन्सह

प्रद्युम्नसांबांबसुतादयोऽपरायाश्चाहृताभौमवधेसहस्रशः २९ एताःपरंस्त्रीत्वमपास्तपेशलंनिरस्तशौचंबतसाधुकुर्वते यासांगृहात्पुष्करलोचनःपतिर्नजात्वपैत्याहृतिभिर्हृदिस्पृशन् ३० एवंविधागदंतीनांसगिरःपुरयोषिताम् निरीक्षणेनाभिनंदन्सस्मितेनययौहरिः ३१ अजातशत्रुःपृतनांगोपीथायमधुद्विषः परेभ्यःशंकितःस्नेहात्प्रायुंक्तचतुरंगिणीम् ३२ अथदूरागतान्शौरिःकौरवान्विरहातुरान् सन्निवर्त्यदृढंस्निग्धान्प्रायात्स्वनगरींप्रियैः ३३ कुरुजांगलपांचालान्शूरसेनान्सयामुनान् ब्रह्मावर्तंकुरुक्षेत्रंमत्स्यान्सारस्वतानथ ३४ मरुधन्वमतिक्रम्यसौवीराभीरयोःपुरान् आनर्तान्भार्गवोपागात् श्रांतवाहोमनाग्विभुः ३५॥ रिर्ययौ ३१ मधुद्विषोऽपिगोपीथायरक्षणायस्नेहात्परेभ्यःशत्रुभ्यःशंकितःसन्प्रायुंक्त हस्त्यश्वरथपादातंसेनांगस्याच्चतुर्विधम् इत्येवंचतुरंगिणीपृतनांसेनाम् ३२ पांडोःकुरुवंशजत्वात्पांडवाअपिकौरवाएवतान् प्रियैरुद्धवादिभिःसह ३३ कुरुक्षेत्रंकुरुदेशांतरगतमेवक्रमोऽत्रनविवक्षितः ३४ मरुर्निरुदकोदेशः धन्वोऽल्पोदकः अनर्ताख्योद्वारकादेशःसविभुःउपागात्प्राप्तःहेभार्गवमनाक्ईषत्श्रांतावाहायस्यसः ३५।

तत्रतत्रदेशेतत्रत्यैर्जनैः प्रत्युद्यतानि निवेदितान्यर्हणान्युपायनानि यस्मै सः सायमपराण्हे पश्चाद्दिशं पश्चिमां दिशं भे
जे प्राप्तः तदा च गविष्ठः स्वर्गस्थः सूर्यो गामुदकं गतः प्रविष्टोऽस्तं गत इत्यर्थः अन्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशती
ति श्रुतेः यद्वा तदा सायंकाले जाते रथादवतीर्य गविष्ठो भूमौ स्थितस्ततो गां जलाशयं गतः सन् पश्चाद्दिशं संध्यां भेजे उ
पासितवानित्यर्थः ३६ ॥ इति प्रथमे टीकायां दशमोऽध्यायः १० ॥ आनर्तैः स्तूयमानस्य पुरीं निर्विश्य बंधुभिः एकादशे

तत्रतत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः सायं भेजे दिशं पश्चाद्गविष्ठो गां गतस्तदा ३६ ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कन्धे दशमोऽध्यायः १० ॥ सूत उवाच आनर्तान्स उ
पव्रज्य स्वृद्धान् जनपदान् स्वकान् दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव १ स उच्चका
शे धवलोदरो दरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा दाध्मायमानः करकंजसंपुटे यथा
ब्जखंडे कलहंस उत्स्वनः २ तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहम् प्रत्युद्ययुः प्रजाः स
र्वा भर्तृदर्शनलालसाः ३ ॥ ॥रतिः सम्यग्याद्वेन्द्रस्य वर्ण्यते १ उत्सवैरुच्छलत्सौरसुदं च ध्वजतोरणम्
उल्लसद्दलदीपालिः स्वपुरं प्रभुराविशत् २ स्वृद्धान् समृद्धान् दरवरं पांचजन्यं शंखं दध्मौ वादितवान् १ स इति दरः
शंखः उच्चकाशे अतिशयेन शुशुभे कथंभूतः दरः करकंजसंपुटे दाध्मायमानः आपूर्यमाणः धवलं उदरं यस्य सः
उरुक्रमस्याधरस्य यः शोणगुणस्तेन शोणिमा यस्य सः कथं उच्चकाशे अब्जखंडे रक्तकमलसमूहे कलहंसो राज
हंसः उच्चशब्दो यथा तद्वत् २ जगतो यद्भयं तस्य भयावहम् प्रत्युद्ययुः प्रत्युज्जग्मुः भर्तृदर्शने लालसा औत्सुक्यं यासां

तत्र तस्मिन् श्रीकृष्णे उपनीताः समर्पिता बल्यः उपायनानि याभिस्ताः निरपेक्षेऽपि तस्मिन्नादरेण समर्पणे दृष्टान्तः र
वेर्दीपमिवेति पितरमर्भका इव तं सर्वसुहृदमवितारमूचुरित्युत्तरेणान्वयः सुहृत्त्वेनैवावतारं न तु कामेन अत्र हे
तुः आत्मारामम् तत्रापि हेतुः परमानंदं निजस्वरूपलाभेनैव पूर्णकामम् ४।५ विरिंचो ब्रह्मा वैरिंच्याः सनकादयः
इह संसारे परं क्षेममिच्छतां परायणं परमं शरणम् कुतः परेषां ब्रह्मादीनां प्रभुरपि कालो यत्र प्रभुर्न भवेत् ६ अतो भ

तत्रोपनीतबलयो रवेर्दीपमिवादृताः आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ४ प्री
त्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः ५ नताः
स्म ते नाथ सदांघ्रिपंकजं विरिंचवैरिंच्यसुरेंद्रवंदितम् परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न
यत्र कालः प्रभवेत्सरः प्रभुः ६ भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताऽथ सुहृत्पतिः
पिता त्वं सद्गुरुर्नः परमं च दैवतं यस्यानुवृत्त्या कृतिनो बभूविम ७ अहो सनाथा भवता
स्म यद्वयं त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम् प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं पश्येम रूपं त
व सर्वसौभगम् ८ यर्ह्यंबुजाक्षापससार भो भवान् कुरून्मधून्वाऽथ सुहृद्दिदृक्षया॥

वाय उद्भवाय नोऽस्माकं त्वं भव हे विश्वभावन कृतिनः कृतार्थाः बभूविम जातावयम् ७ कृतार्थत्वमेवाहुः अहो
भवता वयं सनाथाः स्म यद्यस्मात्तव रूपं पश्येम त्रैविष्टपानामपि दूरे दर्शनं यस्य तत् देवानामपि दुर्लभमित्यर्थः प्रे
म्णा यत् स्मितं तद्युक्तं स्निग्धं निरीक्षणं यस्मिन् तदाननं यस्मिन् तद्रूपं सर्वेषु चांगेषु सौभगं यस्मिन् तत् ८ अर्भका
इव सकरुणमाहुः यर्हि यदा भो अंबुजाक्ष॥

नोभवानितिपाठेन इत्यनादरे षष्ठी अस्मान् अनादृत्य अपससार अपहाय जगाम कुरून् हस्तिनापुरम् मधून्मथु
रांवा तत्र तदा रविं विना आंध्यात् दृष्णां यथा एवं तव नः त्वदीयानामस्माकमपीत्यर्थः ९ इति च एवंविधाः अन्याश्चो
च्चारिता वाचः शृण्वन् दृष्ट्या साभिनंदावलोकनेनानुग्रहं कुर्वन् पुरीं द्वारकां प्राविशत् १० तां द्वारकां स्तौति पंचभिः
स्वतुल्यबलैर्मधुभोजादिभिर्गुप्तां रक्षिताम् ११ सर्वेषु ऋतुषु सर्वे विभवाः पुष्पादिसंपदो येषां ते पुण्यवृक्षाः लताश्च

तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्रविं विनाक्ष्णोरिव नस्तवाच्युत ९ इति चोदीरिता वा।
चः प्रजानां भक्तवत्सलः शृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन्प्राविशत्पुरीम् १० मधुभोजद
शार्हकुकुरांधकवृष्णिभिः आत्मतुल्यबलैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव ११ सर्वर्तुसर्व
विभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियम् १२ गोपुरद्वारमार्गे
षु कृतकौतुकतोरणाम् चित्रध्वजपताकाग्रैरंतः प्रतिहतातपाम् १३ संमार्जितमहा
मार्गरथ्यापणकचत्वराम् सिक्तां गंधजलैरुप्तां फलपुष्पाक्षतांकुरैः १४ ॥ श्रमाः लतामंडपा

श्चयेषु तैरुद्यानादिभिः वृता ये पद्माकराः सरांसि तैः श्रीः शोभा यस्यां ताम् उद्यानं फलप्रधानम् उपवनं पुष्पप्रधान
म् आरामः क्रीडार्थवनम् १२ गोपुरं पुरद्वारम् द्वारं गृहद्वारम् कृतानि कौतुकेनोत्सवेन तोरणानि यस्यां ताम् गरुडा।
दिचिह्नांकितध्वजाः जयपत्रयंत्रांकिताः पताकाः चित्राणां ध्वजपताकानामग्रैः अंतः प्रतिहत आतपो यस्यां ताम्
१३ संमार्जितानि निःसारितरजस्कानि महामार्गादीनि यस्यां ताम् महामार्गाः राजमार्गाः रथ्याः इतरमार्गाः आपणकाः
पण्यवीथयः चत्वराणि अंगणानि फलादिभिरुप्तामवकीर्णां १४

१५। प्रेष्ठमंतरात्मानमायांतं निशाम्य श्रुत्वा वस्कदेवादयः प्रत्युज्जग्मुरिति चतुर्थेनान्वयः १६ प्रहर्षवेगेनउच्छ्वसिता-
निउल्लंघितानिशयनादीनियैस्ते च सप्लुतगतो १७ वारणेंद्रं मंगलार्थंपुरतः कृत्वा सस्कमंगलैः स्कमंगलंपुष्पादितद्यु-
क्तपाणिभिः ब्रह्मघोषोमंत्रपाठः प्रणयेनस्नेहेन। गतंसाध्वसंसंभ्रमोयेषांते १८ वारमुख्यानटादयश्च प्रत्युज्जग्मुः

द्वारिद्वारिगृहाणांच दध्यक्षतफलेक्षुभिः अलंकृतांपूर्णकुंभैर्बलिभिर्धूपदीपकैः १५॥
निशम्यप्रेष्ठमायांतं वस्कदेवोमहामनाः अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः १६
प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च सांबोजांबवतीसुतः प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनासनभोजनाः १७
वारणेंद्रंपुरस्कृत्य ब्राह्मणैः सस्कमंगलैः शंखतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण चादृताः प्रत्यु-
ज्जग्मूरथैर्हृष्टाः प्रणयागतसाध्वसाः १८ वारमुख्याश्च शतशोयानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः॥
लसत्कुंडलनिर्भातकपोलवदनश्रियः १९ नटनर्त्तकगंधर्वाः सूत मागधवंदिनः गा-
यंतिचोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानिच २० भगवांस्तत्र बंधूनांपौराणामनुवर्त्तिनाम् य-
थाविध्युपसंगम्य सर्वेषांमानमादधे २१॥ ॥ लसत्कुंडलैर्निर्भातानियानिकपोलानितैर्वदनेषुश्रीःशो-
भायासांताः वारमुख्यानर्त्तक्योवेश्याइतियावत् १९ अद्भुतानिचेतिचकारस्यवंदिनश्चेत्यन्वयः नटानवरसाभिनय-
चतुराः तालाद्यनुसारेण नृत्यंतोनर्त्तकाः गंधर्वागायकाः सूताः पौराणिकाः प्रोक्तामागधावंशशंसकाः वंदिनस्तवमलज्ञाः

तदाह प्रह्वेति प्रह्वं प्रह्वत्वं शिरसा नतिः अभिवादनं वाचा नतिः आश्वास्याभयं दत्त्वा श्वपाकानभिव्याप्य वरैरभीष्टदा नैश्च मानं कृतवान् २२ अन्यैश्च वंदिभिः २३ तस्येक्षणेन महानुत्सवो यासां ताः २४ यत् यस्मात् नित्यं सदा अच्युतं निरी क्षमाणानामपि दृशो नैव तृप्यंति अत आरुरुहुः कथंभूतम् श्रियः शोभायाः धाम स्थानमंगं यस्य तम् २५ एतदेवाभिन येनाह श्रियो लक्ष्म्याः यस्योरः वक्षः निवासः यस्य मुखं सर्वप्राणिनां दृशां सौंदर्यामृतपानाय पात्रम् यस्य बाहवो लोकपा

प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः॥
२२ स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि आशीर्भिर्युज्यमानोऽन्यैर्वंदिभिश्चाविशत्पुरम्
२३ राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्र तदीक्षणमहोत्सवाः।
२४ नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम् न वितृप्यंति हि दृशः श्रियो धामांगमच्युत
म् २५ श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् बाहवो लोकपालानां सारंगाणां पदांबु
जम् २६ सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि॥ ९ ॥ १५ लानां निवासः सारंगी

कृष्णं गायंतीति सारंगाः भक्तास्तेषां यस्य पादांबुजं निवासः तन्निरीक्षमाणानां दृश इति पूर्वेणैवान्वयः २६ सितैरातपत्र व्यजनैरुपस्कृतो मंडितः अर्कश्चोडुपो नक्षत्रसहितश्चंद्रश्च चापमिंद्रधनुश्च वैद्युतं विद्युत्तेजश्च तैः अर्कश्छत्रस्योपमान म् नक्षत्राणि पुष्पवृष्टेः चंद्रः परिभ्रमकृतमण्डलाकारयोश्चामरव्यजनयोश्चापं वनमालायाः विद्युत्तेजः पिशंगवाससोः॥ अभूतो प मेयं यदि घनस्योपरि सूर्यबिंबम् उभयतश्चंद्रौ सर्वतो नक्षत्राणि मध्ये च मिलितं चापद्वयम्॥ ७ ॥ ९ ॥

सिरं विद्युत्तेजश्चयदि भवेत्तर्हिस घनोयथाभातितथाहरिर्बभावित्यर्थः २७ देवकीप्रमुखाः सप्तवर्वंदइतिमातसौंदर्यादादरविशेषज्ञापनार्थमुक्तम् अष्टादशापिवसुदेवभार्यामातृतुल्यत्वान्नमस्कृताएव २८। २९ सहस्राणिचषोडशेतिचकारादष्टोत्तरशताधिकानीतिज्ञेयम् ३० प्रोष्यदेशांतरेउषित्वाआरात् दूरादेवविलोक्यसंजातोमनसिमहोत्सवोयासांताः आसनादाशयाच्च आसनादेहनोत्तस्थुः आशयोंऽतः करणंतस्मादप्यात्मनाउत्तस्थुः श्रीकृष्णे

पिशंगवासावनमालयाबभौघनोयथार्ऽकोडुपचापवैद्युतैः २७ प्रविष्टस्तुगृहंपित्रोःपरिष्वक्तःस्वमातृभिः ववंदेशिरसासप्तदेवकीप्रमुखामुदा २८ ताःपुत्रमंकमारोप्यस्नेहस्नुतपयोधराः हर्षविह्वलितात्मानःसिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः २९ अथाविशत्स्वभवनंसर्वकाममनुत्तमम् प्रासादायत्रपत्नीनांसहस्राणिचषोडश ३० पत्न्यःपतिंप्रोष्यगृहानुपागतंविलोक्यसंजातमनोमहोत्सवाः उत्तस्थुरारात्सहसासनाशयात्साकंव्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ३१ तमात्मजैर्दृष्टिभिरंतरात्मनादुरंतभावाःपरिरेभिरेपतिम्॥ ६॥

नात्मनःसंश्लेषेंऽतःकरणव्यवधानमपिनासहंतेत्यर्थः व्रीडितानिलोचनान्याननानिचयासांताः अपांगैरेववीक्षणात्व्रीडितलोचनाः अवनतमुखत्वात्व्रीडिताननाः साकंव्रतैरितिहास्यक्रीडावर्जनादिनियमा अपितास्यउत्तस्थुरित्यर्थः पतिव्रताएवोत्तस्थुरितिवा व्रतानिचयाज्ञवल्क्योक्तानि क्रीडांशरीरसंस्कारंसमाजोत्सवदर्शनम् हास्यंपरगृहेयानंत्यजेत्प्रोषितभर्तृकेति ३१ आयांतंतंपतिंदर्शनात्पूर्वमात्मनाबुद्ध्यापरिरेभिरे ततोदृष्टिभिः ततःसमीपमागतमात्मैः सुमः

पुत्रैर्गृहीतमालिंगयंत्यइवस्वयमालिंगितवत्यइत्यर्थः अत्रहेतुः दुरंतभावागंभीराभिप्रायाः तदाचवतांतासांनेत्रयोर्निरुद्ध
मप्यंबुबाष्पंवैक्लव्यात् वैवश्यात् आस्रवत् ईषत्सुस्राव अवधेयंहान्याविलज्जतीनाम् हेभृगुवर्यचित्रंशृण्विति ३२
पार्श्वंगतः समीपस्थः तत्रापिरहोगतः एकांतेप्रवर्त्ततेस्म पदेपदेप्रतिक्षणंनवंनवमेव अत्रकेचित्त्यन्यायः काविरमेते
ति चलत्वंचलस्वभावाऽपि ३३ उक्तंश्रीकृष्णचरितंसंक्षिप्याह एवमितिद्वाभ्याम् क्षितेर्भारायजन्मयेषाम् अक्षौहि
णीभिः कृत्वापरिवृत्तंसर्वतः प्रसृतंतेजःप्रभावोयेषाम् श्वसनोवायुः वेणूनामन्योऽन्यसंघर्षेणानलंविधायमिथोदाहे

निरुद्धमप्यास्रवदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनांभृगुवर्य्यवैक्लवात् ३२ यद्यप्यसौपार्श्वगतोर
होगतस्तथाऽपितस्यांघ्रियुगंनवंनवम् पदेपदेकाविरमेततत्पदाच्चलापियच्छ्रीर्नज
हातिकर्हिचित् ३३ एवंनृपाणांक्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिःपरिवृत्ततेजसाम् वि
धायवैरंश्वसनोयथाऽनलंमिथोवधेनोपरतोनिरायुधः ३४ सएषनरलोकेऽस्मिन्नव
तीर्णःस्वमायया रेमेस्त्रीरत्नकूटस्थोभगवान्प्राकृतोयथा ३५ उद्दामभावपिशुनामलव
ल्गुहासव्रीडावलोकनिहतोऽमदनोऽपियासाम्॥

नयथोपशाम्यतितद्वत् ३४ स्त्रीरत्नकूटस्थः
उत्तमस्त्रीकदंबस्थः ३५ नन्वेवंस्त्रीसंगादिभिः संसारिप्रतीतेः कथंभगवानवतीर्णइत्युच्यतेतत्राह उद्दामेतिद्वाभ्या
म् यासामुद्दामोगंभीरोयोभावोऽभिप्रायःतस्यपिशुनःसूचकोऽमलोवल्गुःसुंदरोहासःव्रीडावलोकश्चताभ्यांनिहतः
अमदनःश्रीमहादेवोऽपिसंमुत्थलज्जयाचापंपिनाकमजहात् एवंप्रभावायाःस्त्रियइत्येतावद्विवक्षितम्॥ ॥

यद्वा भगवतो मोहिनीरूपेण महेशोऽपि मोहित एवमेताश्च दृग्विलासा एवेति तथोक्तम् ताः कुहकैः कपटैर्विभ्रमैर्य।
स्येंद्रियं मनः विमथितुं क्षोभयितुं न शक्ताः ३६ तं श्रीकृष्णमयं प्राकृतो लोकः आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन संगिनं मनुजं
मन्यते अत्र हेतुः व्यापृण्वानं व्याप्रियमाणम् यतोऽयमबुधः अतत्त्वज्ञः ३७ कुत इत्यपेक्षायामैश्वर्यलक्षणमाह एत।
दिति ईशस्य ईशनमैश्वर्यं नाम एतदेव किं तत् प्रकृतिस्थोऽपि तस्या गुणैः सुखदुःखादिभिः सदा न युज्यत इति यत्
यथा आत्मस्थैरानंदादिभिरात्माश्रिया ऽपि बुद्धिर्न युज्यते तद्वत् वैधर्म्ये दृष्टांतो वा आत्मस्थैः सत्ताप्रकाशादिभिर्यथा।

संमुह्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता यस्येंद्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ३६ तमयं मन्यते।
लोकोह्यसंगमपि संगिनम् आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुधः ३७ एतदीशन।
मीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः न युज्यते सदात्मस्थैर्यथा बुद्धिस्तदाश्रया ३८ तं मेनिरेऽब
ला मूढाः स्त्रैणं चानुव्रतं रहः अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ३९ ॥ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे श्रीकृष्णद्वारकाप्रवेशो नामैकादशोऽध्यायः ११ ॥ ॥

बुद्धिर्युज्यत इति एवं वा असदात्मा देहः तत्रस्थैर्गुणैस्तदाश्रया बुद्धिस्तदुपाधिर्जीवो यथा युज्यते एवं प्रकृतिस्थो
ऽपि तद्गुणैर्न युज्यत इति यत् एतदीशनमीशस्येति ३८ तं सत्योऽपि तस्य तत्त्वं न जानंतीत्याह तं स्त्रैणमात्मवश्यम्।
रह एकान्ते अनुव्रतमनुसृतं च मेनिरे भर्तुरप्रमाणविदः प्रमाणमियत्ताम् महिमानमजानंत्य इत्यर्थः ईश्वरं क्षेत्र
ज्ञं मतयः अहंवृत्तयो यथा स्वाधीनं स्वधर्मयोगिनं मन्यंते तद्वत् यद्वा यथा यथा मतयः कल्पनाः तथा तथा तमीश्वरं स्त्रैणा

दिरूपं मेनिरे इत्यर्थः ३९ ॥ इति प्रथमे टीकायामे० ११ ॥

पुरोक्तं यस्य संगाय द्रौणिदंडादिविस्तरात् द्वादशे तु ततो देवाथ परीक्षिज्जन्म वर्ण्यते १ परीक्षितोऽथ राजर्षेर्जन्मकर्मवि
लापनम् संस्थां च पांडुपुत्राणां वक्ष्ये कृष्णकथोदयमिति प्रतिज्ञाय पांडवानां राज्यस्थितिरूपोद्घातरूपः प्रसंगः सप्त
माध्यायमारभ्य निरूपिता इदानीमोपोद्घातिकमुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति अश्वत्थाम्नेति उपसृष्टेन विसृष्टेन तस्य ज
न्मेत्यादेर्ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः १ स परीक्षित् प्रेत्य देहं त्यक्त्वा २ प्रार्थये न त्वाज्ञापयामीत्याह गदितुं यदि मन्यसे अनुग्र

शौनक उवाच अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाजीवि
तः पुनः १ तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः निधनं च यथैवासीत्स प्रेत्य गतवा॰
न्यथा २ तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितुं यदि मन्यसे ब्रूहि नः श्रद्दधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छु
कः ३ सूत उवाच अपीपलद्धर्मराजः पितृवद्रंजयन्प्रजाः निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णा॰
पादाब्जसेवया ४ संपदः क्रतवो विप्रा महिषी भ्रातरो मही जंबुद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रि
दिवं गतम् ५ किं ते कामाः सुरस्पार्हा मुकुंदमनसो द्विजाः अधिजह्रुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे ६।

हेण तर्हि ब्रूहीति यस्य ज्ञानमदाच्छुक इति श्रवणेच्छायां कारणम् ३ निःस्पृहस्यापि सतः श्रीकृष्णानुग्रहा
त् नाहं वैयात्र्यः समजनीति वक्तुं तस्य श्रीकृष्णे भक्त्युद्रेकमाह अपीपलदिति त्रिभिः पितृवदपीपलत् पालयामास ४ क्र
तवः तदुपार्जिता लोकाश्च ५ सुरस्पार्हाः सुराणां स्पृहणीयास्ते संपदादयः कामाः विषया राज्ञः किं मुदं प्रीतिमधिजह्रुः न
कृतवंत इत्यर्थः अत्र हेतुः मुकुंद एव मनो यस्येति क्षुधितस्य अन्नैकमनसो यथा इतरे स्रक्चंदनादयो न कुर्वंति तद्वत् ६।

प्रस्तुतमाह मातुरिति ७ पुरटं सुवर्णं स्फुरत्पुरटमौलिर्यस्यास्तितं व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः अपीच्यमिति सुंदरं द्र
श्यत इति दर्शनं रूपं यस्य तम् तडिद्वद्वासः सनीयस्येति श्याममिति च पदाभ्यां विद्युद्युक्तमेघोपमा सूचिता अच्युतमविकार
म् ८ तप्तं दाहोत्तीर्णं यत्कांचनं तन्मये कुंडले यस्य क्षतजाक्षं संरंभादत्यारक्तनेत्रम् अहो मद्भक्तस्यापि गर्भोऽस्त्रपीडेति क्रो
धेनेति भावः ९ अस्त्रतेजो विधमंतं विनाशयंतं नीहारं हिमं गोपतिः सूर्य इव सन्निकर्षे समीपे ददर्श दृष्ट्वा चासौ क इति प

मातुर्गर्भगतोवीरःसतदाभृगुनंदन ददर्शपुरुषंकंचिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ७ अंगुष्ठ
मात्रममलंस्फुरत्पुरटमौलिनम् अपीच्यदर्शनंश्यामंतडिद्वाससमच्युतम् ८ श्रीम
द्दीर्घचतुर्बाहुंतप्तकांचनकुंडलम् क्षतजाक्षंगदापाणिमात्मनःसर्वतोदिशम् परिभ्र
मंतमुल्काभांभ्रामयंतंगदांमुहुः ९ अस्त्रतेजःस्वगदयानीहारमिवगोपतिः विधमं
तंसन्निकर्षेपर्यैक्षतकइत्यसौ १० विधूयतदमेयात्माभगवान्धर्मगुब्विभुः मिषतोदश
मास्यस्यतत्रैवांतर्दधेहरिः ११ ततःसर्वगुणोदर्केसानुकूलग्रहोदये जज्ञेवंशधरःपांडो
र्भूयःपांडुरिवौजसा १२ ॥

र्यैक्षत वितर्कितवान् १० अमेयात्मा कथं न दृष्टो भूतवानित्यवितर्क्यरूपः धर्मं
गोपायतीति धर्मगुप् यद्वा धर्मं गोपायंतीति धर्मगुपो राजानः तत्प्रभुः तेषामपि पालकत्वात् दशमासपरिच्छेद्यस्य
तस्य मिषतः पश्यतः यत्र दृष्टस्तत्रैवांतर्हितः न त्वन्यत्र गतः यतो विभुः सर्वगतः ११ उदर्क उत्तरफलम् सर्वगुणानां
मुत्तरोत्तराधिक्यसूचके लग्ने तत्र हेतुः अनुकूलैरन्यैर्ग्रहैः सहितानां शुभग्रहाणामुदयो यस्मिन् १२ ॥ १२ ॥ ८ ॥

जातकंजातकर्म मंगलंपुण्याहम् १३ वरान् श्रेष्ठान् स्वन्नंशोभनमन्नंचयावन्नच्छिद्यतेनालंतावन्नाप्नोतिसूतकम् छिन्नेनालेततःपश्चात्सूतकंतुविधीयतइतिवचनात् ततःपूर्वंप्रादात् आमान्नंवा प्रजातीर्थेपुत्रोत्पत्तिपुण्यकाले तीर्थवित् दानकालज्ञः पुत्रेजातेव्यतीपातेदत्तंभवतिचाक्षयमितिस्मृतेः देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनाम् आयांतिहितंपश्चेष्टपुण्याहमितिचाब्रुवन्नितिच १४ हेपौरवर्षभपुरूणांपुरुवंश्यानाम् १५ शुक्लेशुद्धे अस्मिन्प्रजा

तस्यप्रीतमनाराजाविप्रैर्धौम्यकृपादिभिः जातकंकारयामासवाचयित्वाचमङ्गलम्॥
१३ हिरण्यंगांमहींग्रामान्हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् प्रादात्स्वन्नंचविप्रेभ्यःप्रजातीर्थेस
तीर्थवित् १४ तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टाराजानंप्रश्रयान्वितम् एषह्यस्मिन्प्रजातन्तौपुरूणांपौ
रवर्षभ १५ दैवेनाप्रतिघातेनशुक्लेसंस्थामुपेयुषि रातोवोऽनुग्रहार्थायविष्णुनाप्रभवि
ष्णुना १६ तस्मान्नाम्नाविष्णुरातइतिलोकेबृहच्छ्रवाः भविष्यतिनसंदेहोमहाभागव
तोमहान् १७ युधिष्ठिरउवाच अप्येषवंश्यान्राजर्षीन्पुण्यश्लोकान्महात्मनः अनु
वर्त्तितासुयशसासाधुवादेनसत्तमाः १८ ॥ ९ तंतौदैवेन कथंभूतेन अप्रतिघातेनदुर्वारेणसंस्थांनाश मुपेयुषिगतेसति वोऽनुग्रहार्थायप्रभवनशीलेन श्रीविष्णुनारातोदत्तः १६ तस्माल्लोकेविष्णुरातइतिनाम्ना भविष्यति महाभागवतश्चगुणैश्चमहान्भविष्यति नात्रसंदेहइतितंराजानंब्राह्मणाऊचुरितित्रयाणामन्वयः १७ म हाभागवतोभविष्यतीत्युक्तेहृष्टःपृच्छति अपिस्वित्किंचित्साधुवादेनरूयशसासत्कीर्त्याचानुवर्त्तिताभविष्यतीति

भा०प्र० प्रजानामविनारक्षकः मानवः मनोःपुत्रः ब्राह्मणेषुहितः सत्यप्रतिज्ञश्च श्रीरामोयथा १९ उशीनरदेशाधिपतिः शि
टी० विः येनस्वमांसंश्येनायदत्वाशरणागतः कपोतोरक्षितः स्वानांज्ञातीनांयज्वनांचयशोविस्तारकोदौष्यंतिर्भरतइव
४८ ।२० अर्जुनयोःपार्थकार्त्तवीर्ययोः २१ हिमवानिवसतांनिषेव्यः अनन्यगतिकत्वेनवसुधेवतितिक्षुः संतापित्रोस्त्या

ब्राह्मणाऊचुः पार्थप्रजाविनासासादिक्ष्वाकुरिवमानवः ब्रह्मण्यःसत्यसंधश्चरामोदाश
रथिर्यथा १९ एषदानाशरण्यश्चययथात्योशीनरःशिविः यशोवितनितास्वानांदौष्यंति
रिवयज्वनाम् २० धन्विनामग्रणीरेषतुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः हुताशइवदुर्धर्षःसमुद्रइ
वदुस्तरः २१ मृगेंद्रइवविक्रांतोनिषेव्योहिमवानिव तितिक्षुर्वसुधेवासौसहिष्णुःपि
तराविव २२ पितामहसमःसाम्येप्रसादेगिरिशोपमः आश्रयःसर्वभूतानांयथादेवोर
माश्रयः २३ सर्वसद्गुणमाहात्म्यएषकृष्णमनुव्रतः रंतिदेववदुदारोययातिरिवधार्मि
कः २४ धृत्याबलिसमःकृष्णेप्रह्लादइवसद्ग्रहः आहर्तैषोऽश्वमेधानांवृद्धानांपर्युपास
कः २५ राजर्षीणांजनयिताशास्ताचोत्पथगामिनाम् निगृहीताकलेरेषभुवोधर्मस्यका
रणात् २६

मातापितरावसहिष्णुः २२ पितामहोब्रह्मातेनसमः साम्येसमत्वेरमाश्रयोहरिः २३ सर्वैःसद्गुणैर्माहात्म्यंयत्तस्मिन्श्रीकृष्णतुल्यः २४ धृत्याधैर्येणसद्ग्रहःसन्सद्ग्रहःअभिनिवेशोयस्यसः आहर्ताकर्ता २५ राजर्षीणांजन्मेजयादीनां २६ स्क०१
४८

द्विजपुत्रेणप्रेरितात्तक्षकादात्मनोमृत्युमुपश्रुत्यहरेःपदंप्रपत्स्यतेभजिष्यति २७ ततश्चजिज्ञासितमात्मनोयाथात्म्यं
येनसः इदंशरीरंगंगायांहित्वा अकुतोभयंपदंयास्यति २८ लब्धाउपचितिःपूजायैस्ते २९ परीक्षिदितिनामनिर्वक्ति
सएषइति यद्यस्मात्सप्रभुःसमर्थः सन्गर्भेदृष्टंपुरुषमनुध्यायन् इहदृश्यमानेषुनरेषुमध्येसर्वमपिनरंपरीक्षेत अय
मसौभवेदितिनोवेतिविचारयेद् ततःपरीक्षिदितिविख्यातःपूर्वदृष्टमितिवापाठः ३० शुक्लेशुक्लपक्षेसप्रसिद्धउडुपोऽन्व

तक्षकादात्मनोमृत्युंद्विजपुत्रोपसर्जितात् प्रपत्स्यतउपश्रुत्यमुक्तसंगःपदंहरेः २७॥
जिज्ञासितात्मयाथात्म्योमुनेर्व्याससुतादसौ हित्वेदंनृपगंगायांयास्यत्यद्धाऽकुतोभयम्
२८ इतिराज्ञउपादिश्यविप्राजातककोविदाः लब्धोपचितयःसर्वेप्रतिजग्मुःस्वकान्गृ
हान् २९ सएषलोकविख्यातःपरीक्षिदितियत्प्रभुः गर्भेदृष्टमनुध्यायन्परीक्षेतनरेष्वि
ह ३० सराजपुत्रोववृधेआशुशुक्लइवोडुपः आपूर्यमाणःपितृभिःकाष्ठाभिरिवसोऽ
न्वहम् ३१ यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेनज्ञातिद्रोहजिहासया राजालब्धधनोदध्यावन्यत्रक

हंयथाकाष्ठाभिःपंचदशकलाभिरापूर्यमाणोवर्द्धते एवंपितृभिर्युधिष्ठिरादिभिःकामैश्चतु॥ रदंडयोः ३२
षष्टिकलाभिश्चापूर्यमाणोववृधे ३१ पूर्वमपकृष्योक्तानश्वमेधान्त्वावसरेसप्रकारंकथयति ज्ञातिद्रोहस्यहानेच्छ
यायक्ष्यमाणःकरदंडयोरन्यत्रताभ्यांविनाऽलब्धधनोदध्यौ चिंतयामास करदंडजस्यपरिजनभरणमात्रोपक्षीण
त्वात् ३२

प्रहीणंमरुत्तस्ययज्ञेत्यक्तंसुवर्णपात्रादिकमानीतवंतः ३३ संभृतसंभारःसंपादितयज्ञोपकरणः भीतोजानिद्रोहा
त् ३४ ॥इतिप्रथमेटीकायांद्वादशोध्यायः १२॥ निर्गमोधृतराष्ट्रस्यविदुरोक्त्यात्रयोदशे उक्तःपौत्राभिषेकेणवक्ष्यते॥
श्रीमहोदयम् १ इदानींपरीक्षितःकलिनिग्रहादिकर्माणिकथयिष्यन् विदुरागमनेनधृतराष्ट्रप्रस्थानम् ततोऽर्जु
नागमनेन ततःपांडवप्रस्थानंचनिरूपयतित्रिभिरध्यायैःगतिंहरिम् तयात्मगत्याऽवाप्तंविविक्षितंज्ञातुमिष्टंसर्वंयि

मदभिप्रेतमालक्ष्यभ्रातरोऽच्युतचोदिताः धनंप्रहीणमाजह्रुरुदीच्यांदिशिभूरिशः।
३३ तेनसंभृतसंभारोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतोयज्ञैःसमयजद्धरि
म् ३४ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेपरीक्षिज्जन्माद्युत्कर्षोनामद्वादशो
ध्यायः १२॥सूतउवाच विदुरस्तीर्थयात्रायांमैत्रेयादात्मनोगतिम् ज्ञात्वागाद्धास्तिनपु
रंतयाऽवाप्तविवित्सितः १ यावतःकृतवान्प्रश्नान्क्षत्ताकौषारवाग्रतः जातैकभक्तिर्गो
विंदेतेभ्यश्चोपरराम ह २ तंबंधुमागतंदृष्ट्वाधर्मपुत्रःसहानुजः धृतराष्ट्रोयुयुत्सुश्चसू
तःशारद्वतःपृथा ३ गांधारीद्रौपदीब्रह्मन्सुभद्राचोत्तराकृपी अन्याश्चजामयःपांडोर्ज्ञा
तयःससुताःस्त्रियः ४॥ ॥न१॥तदेवाह यावतःकर्मयोगव्रतादिविषयान् प्रश्नान्प्रथमंकृतवान् कौषा
रवस्यमैत्रेयस्यपुरतःपश्चात्त्रिचतुरप्रश्नार्थज्ञानमात्रेणगोविंदेजातैकांतभक्तिःकृतार्थःसन् तेभ्यःप्रश्नेभ्यःउप
रराम ततःपरंनविजिज्ञासितवान् २ सूतःसंजयःशारद्वतःकृपः ३ कृपीद्रोणभार्याजामयोज्ञातिभार्याः अन्याश्चस्त्रि

प्राणं तन्व इवेति कुतश्चिन्मूर्च्छादिदोषतः प्राणे सन्नेसति तन्वः करांघ्र्यादयो निश्चेष्टा भवंति पुनस्तस्मिन्नाविर्भू ते न यथोत्तिष्ठंति तद्वत् विरहेण यदौत्कंठ्यं तेन कातराः विवशाः ५। ६ पक्षिणो ह्यपत्यानि यथा ऽतिस्नेहेन पक्षच्छा

प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्राणं तन्व इवागतम् अभिसंगम्य विधिवत्परिष्वंगाभिवादनैः मु
मुचुः प्रेमबाष्पौघं विरहौत्कंठ्यकातराः ५ राजा तमर्हयांचक्रे कृतासनपरिग्रहम् तं
भुक्तवन्तमासीनं विश्रांतं सुखमासने प्रश्रयावनतं राजा प्राह तेषां च शृण्वताम् ६।
युधिष्ठिर उवाच अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मो
चिता यत्समातृकाः ७ कया वृत्त्या वर्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमंडलम् तीर्थानि क्षेत्रमु ४
ख्यानि सेवितानीह भूतले भवद्विधा भागवतास्तीर्थीभूताः स्वयं विभो तीर्थीकुर्वंति।
तीर्थानि स्वांतस्थेन गदाभृता ९ अपि नः सुहृदस्तात बांधवाः कृष्णदेवताः दृष्टाः श्रुता
वा यदवः स्वपुर्यां सुखमासते १० इत्युक्तो धर्मराजेन सर्वं तत्समवर्णयत् यथाऽनुभूतं
क्रमशो विना यदुकुलक्षयम् ११॥

यया वर्द्धयंति तद्वत् युष्मत्पक्षपातच्छायया समेधिता नो ऽस्मान् किं न स्मरथ समेधितत्वमेवाह विपद्गणाद्यस्मान्मोचिताः स्म ७ वो युष्माभिः कया वृत्त्या वार्तितं देहवृत्तिः कृता कानि च तीर्थादीनि सेवितानीति ८ भवतां च तीर्थाटनं न स्वार्थं किंतु तीर्थानुग्रहार्थमित्याह भवद्विधेति मलिनजनसंपर्केण मलिनानि तीर्थानि संतः पुनः स्वयं तीर्थीकुर्वंति स्वांतं मनः तत्रस्थेन स्वस्थानः स्थितेनेति वा ९ अपि किं सुखमासते भवद्भिः कापि दृष्टाः

यदुकुलस्यावर्णने कारणमाह नन्विति १२ श्रेयस्कृत् तत्त्वमुपदिशन् १३ ननु शूद्रोऽसौ कथमुपदिशेत् न ह्यसौ शूद्रः किंतु यमस्तद्रूपेणासीत् किं तत्र कारणं तत्राह यमे चात्रागते अमुत्र को दण्डधर इत्यपेक्षायामाह अबिभ्रदिति धृतवानित्यर्थः माण्डव्यस्य शापात् तथाहि क्वचिच्चोराननुधावन्तो राजभटा माण्डव्यस्य कक्षे तपश्चरतः समीपे तान् संप्राप्य तेन सह निबद्धा नीय राज्ञे निवेद्य तद्राज्ञया सर्वान् शूलमारोपयामासुः ततो राजा तमृषिं ज्ञात्वा शूलादवतार्य प्रसादया-

नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितम् नावेदयत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः १२
कंचित्कालमथावात्सीत्सत्कृतो देववत्सुखम् भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां प्रीति-
मावहन् १३ अबिभ्रदर्यमा दंडं यथावदघकारिषु यावद्दधार शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं
यमः १४ युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलंधरम् भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदे प-
रया श्रिया १५ एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया अत्यक्रामदविज्ञातः कालः प-
रमदुस्तरः १६ विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भय-
मागतम् १७ प्रतिक्रिया न यस्येह कुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो ॥

मास ततो मुनिर्यमं गत्वा कुपितमुवाच कस्मादहं शूलमारोपित इति तेनोक्तं त्वं बाल्ये शलभं कुशाग्रेण विध्य क्रीडितवानिति तच्छ्रुत्वा माण्डव्यस्तं शशाप बाल्येऽजानतो मे महान्तं दण्डं यतः त्वं कारितवान् अतः शूद्रो भवेति १४ इदानीं राज्यस्यापकर्षं निरूपयितुमुत्कर्षं निगमयति युधिष्ठिर इति कुलंधरं वंशधरम् १५ तदीहया गृहव्यापारेण प्रमत्तानामत्यक्रामत् आयुः काल अतिक्रांतः यद्वा तानभ्यभवदित्यर्थः १६ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा १७ तस्य नीकारः क्रियतां किं निर्गमनेन तत्राह प्रतिक्रियेति ॥१८

सर्वेषामितियैः प्रतिकर्त्तव्यंतेषामपीत्यर्थः १८ कथंधनादिवियोगः सोढुंशक्यः अतआह येनवेति अभिपन्नः अ
भिग्रस्तः १९ अत्रावस्थानमतिदैन्यमितिदर्शयन् वैराग्यमुत्पादयति पितृभ्रात्रितिसप्तभिः आत्माचदेहः २० येन
पुत्राहतास्तेनभीमेनदत्तंपिंडमन्नंगृहपालइवगृहपालःश्वा २१ निसृष्टः प्रक्षिप्तः गरोविषम् दूषिताः अवमताः
तद्दनैरन्नादिभिर्लब्धैरसुभिः कियत्संयोजनंनकिंचिदित्यर्थः २२ तस्यापिएवंदैन्यमनुभवतोऽपिपरैतिक्षीयते॥

सएवभगवान्कालः सर्वेषांनःसमागतः १८ येनचैवाभिपन्नोऽयंप्राणैः प्रियतमैरपि
जनः सद्योवियुज्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः १९ पितृभ्रातृसुहृत्पुत्राहतास्तेविगतं
वयः आत्माचजरयाग्रस्तः परगेहमुपाससे २० अहोमहीयसीजंतोर्जीविताशायया
भवान् भीमेनावर्जितंपिंडमादत्तेगृहपालवत् २१ अग्निर्निसृष्टोदत्तश्चगरोदाराश्च
दूषिताः हृतंक्षेत्रंधनंयेषांतद्दत्तैरसुभिःकियत् २२ तस्यापितवदेहोऽयंकृपणस्यजिजी
विषोः परैत्यनिच्छतोजीर्णोजरयावाससीइव २३ गतस्वार्थमिमंदेहंविरक्तोमुक्तबंध
नः अविज्ञातगतिर्जह्यात्सवैधीरउदाहृतः २४ यःस्वकात्परतोवेहजातनिर्वेदआत्मवा
न्॥ ९ अतएवधीरोभवेति २३ किंलक्षणोधीरइत्यपेक्षायामाह गतस्वार्थेयशोधर्मादिशून्यंमुक्तबं
धनः त्यक्ताभिमानः क्वगतइत्यविज्ञातागतिर्यस्यसः धीरः प्राप्तदुःखस्यस्वयंसहनेनमुक्तिप्राप्तेः २४ नां
रोत्तमस्तुततः प्रागेवकृतप्रतीकारः॥ ६॥ ६॥ ९॥ ९॥ रामकृष्णाभ्यांनमः॥

१३
०प्र० स्वकात्स्वतएवपरतःपरोपदेशतोवा २५ त्वंतुनरोत्तमोनाभूः अनद्यइदानींधीरोभवेत्याह अथेति अर्वागर्वाचीनः
टी० दृष्यन्निस्त्वयं गुणान्धैर्यदयादीन्विकर्षति आच्छिनत्तीतितथा २६ आजमीढः अजमीढवंशजः प्रज्ञाचक्षुरंधः
५१ एवंबोधितःसन्दृढिम्नः चित्तदार्ढ्यात्स्वात्मासंदर्शितःअध्वाबंधमोक्षयोर्मार्गोयस्यसः २७ सुबलस्यपुत्रीगांधा

त्वद्दिरुत्वाहरिंगेहात्प्रव्रजेत्सनरोत्तमः २५ अथोदीचींदिशंयातुस्वैरज्ञातगतिर्भवा
न् इतोऽर्वाक्प्रायशःकालःपुंसांगुणविकर्षणः एवंरा जाविदूरेणानुजेनप्रज्ञाचक्षु
र्बोधितोत्याजमीढः छित्वास्वेषुस्नेहपाशान्दृढिम्नोनिश्चक्रामभ्रातृसंदर्शिताध्वा।
२७ पतिंप्रयांतंसुबलस्यपुत्रीपतिव्रताचानुजगामसाध्वी हिमालयंन्यस्तदंडप्र
हर्षमनस्विनामिवसन्त्संप्रहारः २८ अजातशत्रुःकृतमैत्रोहुताग्निर्विप्रान्नत्वाति
लगोभूमिरुक्मैः गृहंप्रविष्टोगुरुवंदनायनचापश्यत्पितरौसौबलींच २९ तत्रसं
जयमासीनंपप्रच्छोद्विग्नमानसः गावल्गणेक्वनस्तातोवृद्धोहीनश्चनेत्रयोः ३०॥ त्रीसा

ध्वीसुशीलाहिमालयंप्रयांतंपतिमनुजगाम ननुकथंसासुकुमारीहिमादिदुःखबहुलंहिमवंतंगताअत
आह न्यस्तदंडानांप्रहर्षोयस्मिन्तमदुःखदमपिकेषांचित्सुहर्षहेतुर्भवतीत्यत्रदृष्टांतः मनस्विनांशूराणांयुद्धे रामः
सन्तीव्रःप्रहारोयथा पाठांतरेसतंप्रहारंयुद्धंयथेति २८ कृतमैत्रंमित्रदेवत्यंसंध्यावंदनंयेन नत्वासंपूज्यपितरौ ५२
विदुरधृतराष्ट्रौ २९ हेगावल्गणेगवल्गनस्यपुत्रसंजय ३०॥

अकृतप्रज्ञेमंरमतीशमलमपराधम् आशंसमानः भार्ययासह ३१ यौअरक्षतांतौ इतःस्थानात् ३२ कृपयास्ने
हवैक्लव्यात्स्वात्तिपीडितः आत्मेश्वरंधृतराष्ट्रमपश्यन् विरहकर्शितश्चसूतःसंजयोनप्रत्युत्तरमाह ३३ आत्मना
बुद्ध्याआत्मानमनोविष्टभ्यधैर्ययुक्तंकृत्वाप्रभोर्धृतराष्ट्रस्य ३४ गांधार्याश्चव्यवसितंनिश्चितम् यतोमुषितःवं॰

अंबाचहतपुत्रार्त्तापितृव्यःक्वगतःसुहृत् अपिमय्यकृतप्रज्ञेहतबंधुःसभार्यया
आशंसमानःशमलंगंगायांदुःखितोऽपतत् ३१ पितर्युपरतेपांडौसर्वान्नःसुहृदः
शिशून् अरक्षतांव्यसनतःपितृव्यौक्वगतावितः ३२ सूतउवाच कृपयास्नेहवैक्ल
व्यात्सूतोविरहकर्शितः आत्मेश्वरमचक्षाणोनप्रत्याहातिपीडितः ३३ विमृज्याश्रू
णिपाणिभ्यांविष्टभ्यात्मानमात्मना अजातशत्रुंप्रत्यूचेप्रभोःपादावनुस्मरन् ३४ सं
जयउवाच नाहंवेदव्यवसितंपित्रोर्वःकुलनंदन गांधार्यावामहाबाहोमुषितोऽस्मि
महात्मभिः ३५ अथाजगामभगवान्नारदःसहतुंबरुः प्रत्युत्थायाभिवाद्याहसानु
जोऽभ्यर्च्चयन्निव ३६ युधिष्ठिरउवाच नाहंवेदगतिंपित्रोर्भगवन्क्वगतावितः ॥ ६॥

चितोऽस्मीति ३५ एवंकंचित्कालंशोचतितस्मिन् अथनारदआजगाम अत्रास्तिकचित्पुस्तकेपाठांतरम् न
इल्लंघ्ययथासंप्रदायंव्याख्यायते शोकवेगादभ्यर्च्चयन्निवाह राजानंत्वभ्यर्च्चयत् ३६ नाहंवेदवेद्मि तपःस्विनी
दुःखयुक्ता॥

अपारे शोकार्णवे भगवान् त्वमेव पारदर्शकः अतो ब्रूहीति शेषः आदावेव यथावृत्तकथने शोकेन मूर्च्छितः प
तेदिति प्रथमं तावच्छोकमुपशमयति माकंचनशुचः माशोच नकेवलं तानेव यद्यस्मादीश्वराधीनं जगत् ३८
न देवाह लोकादिति ३९।४० प्रवृत्तौ पारतंत्र्यमुक्त्वा संयोगवियोगयोरप्याह यथेति क्रीडोपस्कराणां क्रीडासाध

अंबा वा हतपुत्रार्त्ता क्वगता च तपस्विनी कर्णधार इवापारे भगवान् पारदर्शकः ३७।
अथाबभाषे भगवान् नारदो मुनिसत्तमः माकंचन शुचो राजन् यदीश्वरवशं जगत्
३८ लोकाः सपाला यस्येमे वहंति बलिमीशितुः स संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति
च ३९ यथा गावो नसि प्रोतास्तंत्यां बद्धाः स्वदामभिः वाक्तंत्यां नामभिर्बद्धा वहंति
बलिमीशितुः ४० यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथै
वेशेच्छया नृणाम् ४१ यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं वा न चोभयम् सर्वथा हि न शोच्यास्ते
स्नेहादन्यत्र मोहजात् ४२ तस्माज्जह्यंग वैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः कथं त्वनाथाः कृपणा
वर्तेरंस्त्वन मामाश्रिताः ४३॥ नानाम् ४१ ईश्वराधीनत्वान्न शोक इत्युक्तम् लोकतत्वे विचार्यमाणे निर्विष
योऽयं शोक इत्याह यद्यदि लोकं जनं ध्रुवं जीवरूपेण अध्रुवं देहरूपेण न चेति न ध्रुवं नाप्यध्रुवं शुद्धब्रह्मरूपेण
अनिर्वचनीयत्वेन उभयं वा चिज्जडांशः सर्वथा चतुर्ष्वपि पक्षेषु ते पित्रादयो न शोच्याः स्नेहादन्यत्र स्नेह एव केव
लं शोकहेतुः स चाज्ञानमूल इत्यर्थः ४२ तस्मात्त्वां विनाकं
थं ते वर्तेरन्निति मनसा वैक्लव्यं च व्याकुलता सज ४३॥ रामः

तत्रत्वदेहतस्तेषांवृत्तिरेवतावन्नास्तीत्याह कालोगुणक्षोभकः कर्मजन्मनिमित्तम् गुणाउपादानम् तदधीनःपां
चभौतिकः जडः तद्विभागेनाशवांश्चसर्पग्रस्तः अजगरगिलितोयथाऽन्यंनरक्षतितद्वत् ४४ ईश्वरेणविहितावृ
त्तिश्चसर्वतःसुलभैवेत्याह अहस्तानिपश्वादीनि अपदानितृणादीनि तत्रतेष्वहस्तादिष्वपिफल्गूनिअल्पानि
एवंजीवःसर्वोऽपिजीवस्यसर्वस्यजीवनंजीविका एतेनैवसर्वतोमृत्युग्रासत्वंचोक्तम् ४५ मोहनिवृत्त्यर्थंतस्या
वस्तुत्वमाह तदिदमहस्तसहस्तादिरूपंजगत् स्वदृक्भगवानेवनततःपृथक् सचैकएवनतुनाना ननुसजाती

कालकर्मगुणाधीनोदेहोयंपांचभौतिकः कथमन्यांस्तुगोपायेत्सर्पग्रस्तोयथापरम्॥
४४ अहस्तानिसहस्तानामपदानिचतुष्पदाम् फल्गूनितत्रमहतांजीवोजीवस्यजीव
नम् ४५ तदिदंभगवान्राजन्नेकआत्मात्मनांस्वदृक् अंतरोऽनंतरोभातिपश्यतंमाय
योरुधा ४६ सोयमद्यमहाराजभगवान्भूतभावनः कालरूपोऽवतीर्णोऽस्यामभवाय।
सुरद्विषाम् ४७ निष्पादितंदेवकृत्यमवशेषंप्रतीक्षते॥ ६ ॥ यविजातीयभेदप्रत्यक्षेकु

तएवतत्तत्राह आत्मनांभोक्तॄणामात्मास्वरूपम् अतोनसजातीयभेदः अंतरोऽनंतरश्चअंतर्बहिश्चभोक्तृ
भोग्यरूपश्चभाति अतोनवाविजातीयभेदोऽपि एकःकथंतथाप्रतीयते अतआह माययाबहुधातंपश्येति ४६
कासावस्तिईदृशोमायावीद्वारकायामित्याह सोऽयमिति अस्यांभूम्याम् अभवायनाशाय ४७ तर्हिश्रीकृष्णोऽ
नास्तीत्यत्रैवास्यामाकृष्याइत्याह तच्चदेवानांकार्यंतेननिष्पादितम् केवलमवशेषंप्रतीक्षते यदुकुलक्षयमिति

ततो निजं धामयास्यति ततोयूयमपि गच्छतेत्यर्थः तच्च भूतमपि विदुरवदेवनाकर्णयत् ४८ तदेवशोकमास्थांचनिवार्यजिज्ञासवेतस्मैयथावृत्तंकथयति धृतराष्ट्र इतिषड्भिः हिमवतोदक्षिणेभागे ४९ यावैप्रसिद्धास्वर्धुनीसा आत्मानंयत्रसप्तधाव्यधात् किमर्थम् नानापृथक्सप्तभिः स्रोतोभिः प्रवाहैः सप्तानामृषीणांप्रीतये अतएवतत्तीर्थसप्तस्रोतोवदंति ५० तत्रतेनकृतमष्टांगयोगमाह स्नात्वेतिचतुर्भिः तत्रस्नानं होमोऽङ्क्षणंचेतिनियमाउक्ताः भक्षस्या

तावद्यूयमवेक्षध्वंभवेद्यावदिहेश्वरः ४८ धृतराष्ट्रः सहभ्रात्रागांधार्याचस्वभार्यया दक्षिणेनहिमवतऋषीणामाश्रमंगतः ४९ स्रोतोभिः सप्तभिर्यावैस्वर्धुनीसप्तधाव्यधात् सप्तानांप्रीतयेनाम्नासप्तस्रोतःप्रचक्षते ५० स्नात्वाऽनुसवनंतस्मिन्हुत्वाचाग्नीन्यथाविधि अब्भक्षउपशांतात्मासआस्तेविगतैषणः ५१ जितासनोजितश्वासः प्रत्याहृतषडिंद्रियः हरिभावनयाध्वस्तरजःसत्वतमोमलः ५२ विज्ञानात्मनिसंयोज्यक्षेत्रज्ञेप्रविलाप्यतम् ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटांबरमिवांबरे ५३ ॥ ११तेअपांस्वीकारादब्भक्षः उपशान्तः आत्मायस्यसः विगताः पुत्राद्येषणायस्मादितिनियमाउक्ताः ५१ जितासनइत्यादिना आसनप्राणायामप्रत्याहाराउक्ताः हरिभावनयेतिधारणोक्ताध्वस्ताः रजः सत्वतमोरूपा मलायस्येतिफलतोध्यानमुक्तम् ५२ समाधिमाह विज्ञानेतिद्वाभ्याम् आत्मानमहंकारास्पदंस्थूलदेहाद्वियोज्य एकीकृत्यतंचविज्ञानात्मानंदृश्यांशाद्वियोज्यक्षेत्रज्ञेद्रष्टरिप्रविलाप्यतंचक्षेत्रज्ञंदृष्टंशाद्वियोज्य आधारेआश्रयसंज्ञेब्रह्मणिप्रविलाप्य घटांबरंघटोपाधेर्वियोज्ययथामहाका

व्युत्थानाभावमाह ध्वस्तेति अंतर्गुणक्षोभाद्बाह्येंद्रियविक्षेपाद्वा व्युत्थानं भवेत् तदुभयं तस्य नास्ति यतो ध्वस्तो मा
यागुणानामुदर्क उत्तरफलं वासना यस्य सः निरुद्धानि करणानि चक्षुरादीनि आशयो मनश्च यस्य सः अत एव निव
र्त्तित अखिल आहारो भोग्यमिंद्रियैर्विषयाहरणं वा येन सः स्थाणुरिव निश्चल आस्ते तथाभूतमप्याने तु मुद्यतं प्र
त्याह तस्येति अंतरायो विघ्नः मैवाभूरित्यडागमः छांदसः ५४ दर्शनमपि तावत्कुर्यामित्युद्यतं प्रत्याह सवै अद्यतना

ध्वस्तमायागुणोदर्को निरुद्धकरणाशयः निवर्त्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाचलः॥
तस्यान्तरायो मैवाभूः संन्यस्ताखिलकर्मणः ५४ सवा अद्यतनाद्राजन्परतः पंचमेहनि
कलेवरं हास्यति स्वं तच्च भस्मीभविष्यति ५५ दह्यमानेग्निभिर्देहे पत्युःपत्नी सहोटजे
बहिः स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनुवेक्ष्यति ५६ विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशाम्य कुरुनंदन
हर्षशोकयुतस्तस्माद्गंता तीर्थनिषेवकः ५७ इत्युक्त्वाऽथारुहत्स्वर्गं नारदः सहतुंबरुः
युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाऽजहाच्छुचः ५८॥ इति श्रीभाग० प्रथ० धेनुयोदशोध्या

दन्हः स्वं स्वाधीनम् तर्हि दाहार्थं गमिष्यामि नेत्याह तच्चेति ५५ तर्हि गांधार्यानयनाय गमिष्यामि ॥ यः १३।
नेत्याह पत्युर्देहे सहोटजे पर्णशालासहिते योगाग्निना सह गार्हपत्यादिभिर्दह्यमाने तस्य पत्नी बहिः स्थिता सती
तं पतिमन्वग्निं वेक्ष्यति प्रवेक्ष्यति ५६ तर्हि विदुरानयनार्थं गंतव्यमेव नेत्याह विदुरस्तु तन्निशम्य दृष्ट्वा भ्रातुः स्व
गत्या हर्षः तन्मृत्युना शोकश्च ताभ्यां युक्तः तस्मात्स्थानात्तीर्थानि सेवितुं गंता गमिष्यति ५७ शुचः शोकान् ५८॥ इति

न्चतुर्दशे त्वरिष्टानि दृष्ट्वा राजा विशंकितः अश्रणोदर्जुनात्कृष्णतिरोधानमितीर्यते १ श्रीकृष्णस्य चेति चकारेणाभि
प्रायं च ज्ञातुम् १ कतिचित्सप्त तदा कालातिक्रमेऽपि ततः द्वारकातः नायान्नागतः निमित्तानि उत्पातान् कुरूद्वहो यु
धिष्ठिरः २ रौद्रां घोराम् तदेवाह विपर्यस्ताऋतुधर्मा यस्मिन्तस्य वार्त्तां जीविकाम् क्रोधलोभानृतैर्युक्तः आत्मा येषां ३

सूत उवाच संप्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बंधुदिदृक्षया ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य
च विचेष्टितम् १ व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा नायात्ततोऽर्जुनः ददर्श घोररूपाणि नि
मित्तानि कुरूद्वहः २ कालस्य च गतिं रौद्रां विपर्यस्तर्तुधर्मिणः पापीयसीं नृणां वार्त्तां
क्रोधलोभानृतात्मनाम् ३ जिह्मप्रायं व्यवहृतं शाठ्यमिश्रं च सौहृदम् पितृमातृसुहृद्भ्रा
तृदंपतीनां च कल्कनम् ४ निमित्तान्यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणाम् लोभाद्यधर्म
प्रकृतिं दृष्ट्वोवाचानुजं नृपः ५ युधिष्ठिर उवाच संप्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्बंधुदिदृक्ष
या ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ६ गताः सप्ताधुना मासा भीमसेन त
वानुजः नायाति कस्य वा हेतोर्नाहं वेदेदमंजसा ७ अपि देवर्षिणादिष्टः स कालोऽयमुप
स्थितः यदात्मनोऽगमाक्रीडं भगवानुत्सिसृक्षति ८ ॥ ४ जिह्मप्रायं कपटबहुलं व्यवहृतं व्यव
हारम् शाठ्यं वंचनं तन्मिश्रं सौहृदं सख्यम् पित्रादीनां स्वप्रतियोगिभिः कल्कनं कलहादि ४ अत्यरिष्टानि अत्यंतमशु
भानि दृष्ट्वा नृणां लोभाद्यधर्मप्रकृतिं च दृष्ट्वा अनुजं भीमम् ५। ६ वेति वितर्के कस्माद्धेतोर्नायातीत्यहं न वेद्मि ७ अपि

अस्माकं सर्वपुरुषार्थत्वे हेतुः श्रीकृष्णः अतस्तद्वियोगं विनाऽनिष्टं नस्यादित्याशयेनाह यस्मात्श्रीकृष्णाद्धेतोः एत
च्चोपरिष्टादर्जुनः स्पष्टीकरिष्यति लोकाश्चयज्ञकरणानुरूपा यस्यानुग्रहात् ९ अदूरात्संनिहितं नोऽस्माकं आशंस
तः उत्पातान् १० दैहिकानाह ऊर्वीति ऊर्वादयो वामाः स्फुरंति वेपथुः कंपश्च हृदये वर्त्तते एतेमुत्पाताः सन्निहि
तं विप्रियं दास्यंति ११ भौमानाह सोद्वेगैर्स्त्रिभिः शिवाक्रोष्ट्री आदित्यमभिरौति उद्यत्सूर्याभिमुखं क्रोशति अनलानने

यस्मान्नः संपदो राज्यं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः आसन्सपत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहा
त् ९ पश्योत्पातान्नरव्याघ्र दिव्यान्भौमान्सदैहिकान् दारुणाञ्छंसतोऽदूराद्भयं नो बुद्धि
मोहनम् १० ऊर्वक्षिबाहवो मह्यं स्फुरंत्यंग पुनः पुनः वेपथुश्चापि हृदये आराद्दास्यंति वि
प्रियम् ११ शिवैषोद्यंतमादित्यमभिरौत्यनलानना मामंग सारमेयोऽयमभिरौत्यभी
रुवत् १२ शस्ताः कुर्वंति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे वाहांश्च पुरुषव्याघ्र लक्षये रुदतो म
म १३ मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कंपयन्मनः प्रत्युलूकश्च कुह्वानैरनिद्रौ शून्यमि
च्छतः १४ धूम्रा दिशः परिधयः कंपते भूः सहाद्रिभिः॥ ९ना अग्निं मुखेन वमति अंग हे भीम

मामभिलक्ष्य सारमेयः श्वाऽभिरौति प्लुतं भषति अभीरुवत् निःशंकं १२ शस्ताः गवादयो मां सव्यं वामं कुर्वंति अप
रे गर्दभाद्याः प्रदक्षिणं कुर्वंति वाहान् अश्वान् १३ अयं कपोतो मृत्युदूतः मृत्युसूचकः उलूको घूकः प्रत्युलूकस्तत्
प्रतिपक्षो घूकः काको वा कुह्वानैः कुत्सितशब्दैः विश्वं शून्यमिच्छतः १४ धूम्रा धूसरा दिश परिधयोऽग्निमिवलो

निर्घातोनिरभ्रवज्रपातस्तनयित्नवोऽभ्रगर्जितानितैःसह १५ तमःविशेषेणसृजन् असृक्रक्तम् १६ ग्रहाणां
मर्दयुद्धम् भूतारुद्रानुचराःतेषांगणैःसंकुलैर्व्यामिश्रैःप्राणिभिःसहितैःरोदसीद्यावापृथिव्यौज्वलितेनद्यौनदाइ
वचपश्यति १७ पुनर्भौमानाह नद्यइतिसार्द्धैस्त्रिभिःप्राणिनांमनांसिच १८ दुह्यंतीतिकर्मकर्त्तर्यार्षम् नप्रस्नुवंती

निर्घातश्चमहानासीत्साकंचस्तनयित्नुभिः १५ वायुर्वातिखरस्पर्शोरजसाविसृजंस्त
मः असृग्वर्षन्तिजलदाबीभत्समिवसर्वतः १६ सूर्यंहतप्रभंपश्यग्रहमर्दंमिथोदि
वि ससंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलितेइवरोदसी १७ नद्योनदाश्चक्षुभिताःसरांसिचमनां
सिच नज्वलत्यग्निराज्येनकालोऽयंकिंविधास्यति १८ नपिबंतिस्तनंवत्सानदुह्यं
तिचमातरः रुदंत्यश्रुमुखागावोनहृष्यन्त्यृषभाव्रजे १९ दैवतानिरुदंतीवस्विद्यंति
ह्युच्चलंतिच इमेजनपदाग्रामाःपुरोद्यानाकराश्रमाः भ्रष्टश्रियोनिरानंदाःकिमघं
दर्शयंतिनः २० मन्यएतैर्महोत्पातैर्नूनंभगवतःपदैः अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीनाभूर्ह
तसौभगा २१ इतिचिंतयतस्तस्यदृष्टारिष्टेनचेतसा राज्ञःप्रत्यागमद्ब्रह्मन्यदुपुर्याः

त्यर्थः १९ दैवतानिप्रतिमाः अघंदुःखम् २० एतैःकृत्वा नविद्यते अन्येषुपुरुषेषुश्रीर्वज्रां ऽऽकुशध्वजः२
कुशादिशोभायेषांतैः भगवतःपदैः हीनाभूरित्यहंमन्ये २१ तस्यराज्ञः इतिएवंदृष्टान्यरिष्टानियेनतेनचेतसा
चिंतयतःसतः२२

अयथापूर्वंनिपतितम् तदेवाह आतुरमित्यादि अपांबिंदून् अश्रूणिनेत्राभ्यांविसृजंतमित्यर्थः २३ उद्विग्नंकंपितं हृदयंयस्यसः विच्छायंविगतकांतिम् २४ स्वजनाःबांधवाः २५ किंवक्ष्यतीनिशंकयाव्यवहितक्रमेणपृच्छतिशू

तंपादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् अधोवदनमब्बिंदून्सृजंतंनयनाब्जयोः २३॥ विलोक्योद्विग्नहृदयोविच्छायमनुजंनृपः पृच्छतिस्मसुहृन्मध्येसंस्मरन्नारदेरितम् २४ युधिष्ठिरउवाच कच्चिदानर्तपुर्यांनःस्वजनाःसुखमासते मधुभोजदशार्हार्हसात्वतांधकवृष्णयः २५ शूरोमातामहःकच्चित्स्वस्त्यास्तेवाऽथमारिषः मातुलःसानुजःकच्चित्कुशल्यानकदुंदुभिः २६ सप्तस्वसारस्तत्पत्न्योमातुलान्यःसहात्मजाःआसतेसस्नुषाःक्षेमंदेवकीप्रमुखाःस्वयम् २७ कच्चिद्राजाहुकोजीवत्यसत्पुत्रोऽस्यचानुजः हृदीकःससुतोऽक्रूरोजयंतगदसारणाः २८ आसतेकुशलंकच्चिद्येचशत्रुजिदादयः कच्चिदास्तेसुखंरामोभगवान्सात्वतांप्रभुः २९ प्रद्युम्नःसर्ववृष्णीनांसुखमास्तेमहारथः॥

द्रइत्यादिना मारिषःमान्योमातामहःआनकदुंदुभिर्वसुदेवः २६ स्वसारःपरस्परम् वसुदेवक्षेमेनतासामपिक्षेमंपृष्टमेव तथाऽपिपृथक्पृच्छतिस्वयमिति २ आहुकःउग्रसेनः असत्पुत्रोयस्य अतएवजीवनमात्रमेवपृष्टम् अनुजश्चदेवकः हृदीकसुतःकृतवर्माजयंतादयःकृष्ण

२४
भा०प्र०
टी०
५६

गंभीररयः युद्धेमहावेगः वर्द्धतेमोदतइत्यर्थः ३० कृष्णस्यापत्यानिकार्ष्णयः तेषुप्रवराः ३१ स्कनंदनंदोशीर्षण्योमु
ख्यौयेषांते ३२।३३ भगवतिस्कखमास्तइतिप्रश्नस्यानौचित्यमाशंक्याह पुरइत्यादि ३४ भगवतोऽत्रावस्थानेहि

गंभीररयोऽनिरुद्धोवर्द्धतेभगवानुत ३० सुषेणश्चारुदेष्णश्चसांबोजांबवतीसुतः अ
न्येचकार्ष्णिप्रवराःसपुत्राऋषभादयः ३१ तथैवानुचराःशौरेःश्रुतदेवोद्धवादयः सुनं
दनंदशीर्षण्याद्येचान्येसात्वतर्षभाः ३२ अपिस्वस्त्यासतेसर्वेरामकृष्णभुजाश्रयाः॥
अपिस्मरंतिकुशलमस्माकंबद्धसौहृदाः ३३ भगवानपिगोविंदोब्रह्मण्योभक्तवत्स
लः कच्चित्पुरेसुधर्मायांसुखमास्तेसुहृद्वृतः ३४ मंगलायचलोकानांक्षेमायचभवा
यच आस्तेयदुकुलांभोधावाद्योऽनंतसखःपुमान् ३५ यद्बाहुदंडगुप्तायांस्वपुर्यांयदवो
ऽर्चिताः क्रीडंतिपरमानंदंमहापौरुषिकाइव ३६ यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणासत्या
दयोद्व्यष्टसहस्रयोषितः निर्जित्यसंख्येत्रिदशांस्तदाशिषोहरंतिवज्रायुधवल्लभोचि
ताः ३७॥ ९ लोकानांमंगलंनान्यथेत्याशयेनाह चतुर्भिः मंगलायशुभायक्षेमाय लब्धपालनायभवाय
उद्भवाय अनंतसखःबलभद्रसहायः ३५ अर्चिताःसर्वैःपूजिताःपरमानंदंयथाभवतितथा महापौरुषिकाःवै
कुंठनाथानुचराः ३६ यस्यपादशुश्रूषणमेवमुख्यंतपआदिभ्यःश्रेष्ठंयत्कर्मतेनसत्यभामादयःसंख्येयुद्धेश्रीकृष्णब

यद्वा हरिदंडप्रभावोपजीविनः स्वधर्मो मम्मिभिरधिक्रामंतिसगोविंदः स्वखमास्तइतिगतपंचमश्लोकेनान्वयः ३८ इदानीतसैवक्कुशलंपृच्छति कच्चिदितिषड्भिः अनामयमारोग्यम् नलब्धोमानोयेनबंधुभ्यः सकाशात् किंवावैः प्रत्युतअवज्ञातः तिरस्कृतः यतश्चिरोषितः बहुकालंतत्रस्थितः ३९ अभावैरितिच्छेदः श्रेमशून्यैः अमंगलैः परुषैः शब्दादिभिर्नाभिहतः नताडितोऽसिकिम् यद्वा अर्थिभ्यः किमपिदास्यामीतिनोक्तंकिम् यद्वा आशयासह यथा

यद्वाहरंडाभ्युदयानुजीविनोयदुप्रवीरात्यकुतोभयामुहुः अधिक्रमंत्यंघ्रिभिराहृताबलात्सभांस्वधर्मासुरसत्तमोचिताम् ३८ कच्चित्तेनामयंतातभ्रष्टतेजाविभासि मे अलब्धमानोवज्ञातः किंवातातचिरोषितः ३९ कच्चिन्नाभिहतोभावैः शब्दादिभिरमंगलैः नदत्तमुक्तमर्थिभ्यआशयायत्प्रतिश्रुतम् ४० कच्चित्वंब्राह्मणंबालंगांवृद्धरोगिणंस्त्रियम् शरणोपसृतंसत्वंनात्याक्षीः शरणप्रदः ४१ कच्चित्वंनागमोऽगम्यांगम्यांवाऽसत्कृतांस्त्रियम् पराजितोवाऽथभवान्नोत्तमैर्नासमैः पथि ४२ ॥ ९१ ॥

आशाभवनितथादास्यामीतिप्रतिश्रुतंसत् नदत्तंकिम् ४० अन्यद्वा शरणागतंसत्वंप्राणिमात्रंनत्यक्तवानसिकिम् यतस्त्वंपूर्वंशरणप्रदः आश्रयप्रदः ४१ अगम्यमितिच्छेदः ननिंदितांस्त्रियमगमः किंनगतवानसि असत्कृतांमलिनवस्त्रादिनागमः किम् नोत्तमैः अनुत्तमैः समैर्वित्यर्थः असमैरधमैर्वाकिंनपराजितोऽसीत्यर्थः ४२ ॥ रामः ॥

संभोजनार्हान्वृद्धान्बालकांश्च किंस्वित्पर्यभुंक्थाः त्यक्त्वा भुक्तवानसि किम् अक्षमं कर्त्तुमयोग्यं यत्तन्न
कृतवानसि किम् ४३ नित्यं सदा प्रेष्ठतमेन हृदयेनांतरंगेण स्वबंधुना श्रीकृष्णेन रहितः शून्योऽस्मीति मन्यसे
अन्यथा ते रुक् मनःपीडा न घटेत ४४ ॥ इति प्रथमस्कंधे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥ कलिप्रवेशमालक्ष्य
धनुर्न्यस्य परीक्षिति आरुरोह नृपः स्वर्गमिति पंचदशे ब्रवीत् १ कृष्णोऽर्जुनः अविकल्पित इति च्छेदः नाना-

अपिस्वित्पर्यभुङ्क्थास्त्वं संभोज्यान्वृद्धबालकान् जुगुप्सितं कर्म किंचित्कृतवान्नयद
क्षमम् ४३ कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ हृदयेनात्मबंधुना शून्योऽस्मि रहितो नित्यं मन्यसे तेऽन्य
थान रुक् ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरवितर्को नाम चतुर्द-
शोऽध्यायः १४ ॥ सूत उवाच एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः नानाशंका
स्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः १ शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः विभुं त-
मेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् २ कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनामृज्य नेत्रयोः

शंकास्पदं रूपमालक्ष्य विकल्पित इत्यर्थः प्रतिभाषितुं नाशक्नोदित्युत्तरेणान्वयः तत्र हेतवः कृष्णविश्लेषे
ण कर्शितः कृशः कृतः १ शोकेन हेतुना वदनं च हृच्च त एव सरोजे शुष्यती वदनहृत्सरोजे यस्य सः हता प्रभा ते
जो यस्य सः २ शुचः शोकाश्रूणि यान्युद्गच्छंति तानि नेत्रयोरेव संस्तभ्य गलितानि च पाणिना आमृज्य परोक्षे-
ण दर्शनागोचरेण श्रीकृष्णेन हेतुना समुन्नद्धमधिकं यत्स्नेमौत्कंठ्यं तेन कातरः ॥ छ ॥ ॥

व्याकुलः नृपमित्याहेत्युत्तरेणान्वयः ३ सख्यं हितैषितां मैत्रीमुपकारितां सौहृदत्वं संबंधितां च बाष्पेण कंठावरो धात् गद्गदया ४ येन मां वंचयता देवान्विस्मापयतीयत् ५ यस्य क्षणवियोगेनेत्यादि यच्छब्दानां तेनाहमद्य मु षित इति सप्तमश्लोकस्थेन तच्छब्देन संबंधः प्रियस्याप्यप्रियत्वे दृष्टांतः उक्थेन प्राणेन एष पित्रादिः ६ श्री कृष्णोपकाराननुस्मरति यत्संश्रयादिति दशभिः यस्य संश्रयात् बलात्स्मरेण कामेन दुर्मदानाम् तिमत्ता

परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कंठ्यकातरः ३ सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मर न् नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ४ अर्जुन उवाच वंचितोऽहं महाराज हरि णा बंधुरूपिणा येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ५ यस्य क्षणवियोगेन लो कोऽप्यप्रियदर्शनः उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ६ यत्संश्रयाद्द्रुपदगेह मुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् तेजो हृतं खलु मयाऽभिहतश्च मत् स्यः सज्जीकृतेन धनुषाऽधिगता च कृष्णा ७ यत्संनिधावहमु खांडवमग्नयेऽदामिं द्रं च सामरगणं तरसा विजित्य लब्धा सभा मयकृताऽद्भुतशिल्पमाया दिग्भ्योऽहरन्

नां तेजः प्रभावः हृतं धनुर्ग्रहणेनैव पश्चात्तद्धनुः सज्जीकृतं च तेन च मत्स्यो यंत्रोपरि भ्रमन् विद्धः ततस्ता न्विजित्य द्रौपदी प्राप्ता च ७ उद्गतिविस्मये खांडवमिंद्रस्य वनम् अहं दत्तवानस्मि खांडवदाहे रक्षितेन म येन कृता च सभा लब्धा अद्भुतशिल्परूपा माया यस्यां सा तेऽध्वरे यागे राजसूये ८ ॥ ८ ॥ रामः ॥

१५
भा०प्र०
टी०
५८

अंतरश्लोको विगीतस्तथाऽपि व्याख्यायते नृपशिरः स्वंघ्रिर्यस्य तं जरासंधं तद्भ्रातृजो भीमः मखार्थमहन्। हतवान् तन्निर्जयं विना राजसूयमखानुपपत्तेः गजायुतस्येव सत्वमुत्साहशक्तिः वीर्यं बलं च यस्य सः ते हत्वाऽग्रमथनाथो महाभैरवः तस्य मखाय ये राजानस्तेनाहृताः ते च यद्यस्मान्मोचिताः तत्तस्मात्तेऽध्वरे बलि मानीतवंतः ९ यैः कितवैः दुःशासनादिभिः तव पत्न्याः कबरं विकीर्य उन्मुच्य स्पृष्टमाकृष्टम् तेषां स्त्रियो हतेशाः अत एव वैधव्याद्विमुक्तकेशा अकृत चकार कथंभूतं कबरम् अधिमखं राजसूयमधिकृत्य कृ

यत्तेजसा नृपशिरोंऽघ्रिमहन्मखार्थे आर्योऽनुजस्तव गजायुतसत्ववीर्यः तेनाहृताः प्रमथनाथमखाय भूपा यन्मोचितास्तदनयन्बलिमध्वरे ते ९ पत्न्यास्तवाधिमखकॢप्तमहाभिषेकश्लाघिष्ठचारुकबरं कितवैः सभायाम् स्पृष्टं विकीर्यपदयोः पतिताश्रुमुख्या यत्तत्स्त्रियोऽकृत हतेशविमुक्तकेशाः १० यो नोऽजुगोपवनमेत्य दुरंतकृच्छ्राद्दुर्वाससोऽरिविहिताद्युताग्रभुग्यः॥ ११ तेनारचितो यः महाभिषेकः तेन श्लाघ्यतमं चारुरम्यम् यत्स्मरणात्तदानीमेव प्राप्तस्य श्रीकृष्णस्य नमने पादयोः पतितान्यश्रूणि मुखात् यस्याः पत्न्याः पदशब्दसापेक्षस्यापि पतितशब्दस्याश्रुपदेन समासो नित्यसापेक्षितत्वात् १० शिष्याणामयुतस्याग्रे तत्संक्तो भुंक्ते यः तस्माद्दुर्वाससो हेतोः अरिणा रचितं यद्दुरंतकृच्छ्रं शापलक्षणं तस्मात्सकाशान्नोऽस्मान्वने एत्य जुगोप किं कृत्वा शाकमेवान्नं तस्मिन्नेव पात्रेऽवशिष्टमुपभुज्य जग्ध्वा यतउपभोगात्सलिले विनिमग्नो मुनीनां संघः त्रिलोकी तृप्ता ममर्त्स एवं।
हि भारते कथा कदाचिद्दुर्वाससो दुर्योधनेनातिथ्यं कृतम्

तेनपरितुष्टेनवरंवृणीष्वेत्युक्ते दुर्वाससः शापात् पांडवानश्येयुरितिमनसिविधाय दुर्योधनेनोक्तम् युधिष्ठि
रोऽस्मत्कुलमुख्योऽतस्तस्यापिभवतैवमेवशिष्यायुतसहितेनातिथिनाभवितव्यम् किंतुद्रौपदीयथाक्षुधा
नसीदेत्तथातस्यांभुक्तवत्यांतद्गृहंगंतव्यमिति ततश्चतथैवदुर्वाससिप्राप्तेपरमादरेणयुधिष्ठिरेणमाध्यान्हि
कंकृत्वाआगम्यतामितिविज्ञापितोमुनिसंघोऽघमर्षणायजलेनिममज्ज तत्रचिंतातुरयाद्रौपद्यास्मृतमा
त्रः श्रीकृष्णस्तत्क्षणमेवभक्तवात्सल्यतयाचागतः तयाचावेदितेवृत्तांतेभगवतोक्तम् हेद्रौपद्यहंचबुभुक्षितो

शाकान्नशिष्टमुपभुज्ययतस्त्रिलोकीं तृप्तामममंस्तसलिलेविनिमग्नसंघः ११॥
यत्तेजसाऽथभगवान्युधिशूलपाणिर्विस्मापितःसगिरिजोऽस्त्रमदान्निजंमे॥
अन्येऽपिचाहममुनैवकलेवरेणप्राप्तोमहेंद्रभवनेमहदासनार्द्धम् १२ तत्रैव
मेविहरतोभुजदण्डयुग्मंगाण्डीवलक्षणमरातिवधायदेवाः सेंद्राःश्रितायद
नुभावितमाजमीढतेनाहमद्यमुषितःपुरुषेणभूम्ना १३॥ ११ सिप्रथमंमांभोजयेतित
याचातिलज्जयोक्तम् स्वामिन्मद्भोजनपर्य्यंतमक्षयमप्यन्नंसूर्यदत्तस्थाल्यांमयाचसर्वान्संभोज्यभुक्त
म् अतोनास्त्यन्नमिति तथाऽप्यतिनिर्बंधेनस्थालीमानाय्यतत्कण्ठलग्नंकिंचिच्छाकान्नंप्राश्योक्तम् अनेन
विश्वात्माभगवान्प्रीयताम् अथभोक्तुंमुनिसंघमाह्वयतिसचतावताऽतितृप्तोवृथापाकभयेनपलायितइति
११ गिरिजासहितोविस्मापितःसन्निजंपाशुपतास्त्रम् अन्येऽपिलोकपालानिजान्यस्त्राणिअदुः अन्यदप्या

 निवातकवचादैत्याः तेषांवधार्थमाश्रितवंतः येनानुभावितंप्रभावयुक्तंकृतम् हे आजमीढयुधिष्ठिरते
 नमुषितःवंचितोऽस्मि कथंभूतेन भूम्नानिजमहिमावस्थानेन १३॥ ॥ यद्बांधवइत्यादिश्लोकत्रय
 स्यापितेनमुषितोऽहमितिपूर्वेणैवसंबंधः श्रीकृष्णबांधवएवाहंकौरवसैन्याब्धिम् नास्तितोगांभीर्येणपारंच
देशतोयस्यतम् ततरेतीर्णवान् उत्तरगोग्रहे अतीयांणिदुस्तराणिसत्वादिनिमिंगिलादीनिभीष्मादिरूपाणियः
स्मिन् परैर्नीतंगोधनंप्रत्याहृतम् परेषांचशिरोभ्यः सकाशात् तेजस्पदंप्रभावस्यास्पदमुष्णीषरूपम् मणिम-

यद्बांधवः कुरुबलाब्धिमनंतपारमेको रथेन ततरेऽहमतीर्यसत्वम् प्रत्याहृतं ब-
हु धनं च मया परेषां तेजस्पदं मणिमयं च हृतं शिरोभ्यः १४ यो भीष्मकर्णगुरुशल्य
चमूष्वदभ्रराजन्यवर्यरथमण्डलमंडितासु अग्रेचरो मम विभो रथयूथपाना-
मायुर्मनांसि च दृशा सह ओज आर्च्छत् १५ यद्दोःषु मा प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्णद्रो-
णित्रिगर्त्तशलसैंधववाल्हिकाद्यैः॥ ९ यंमुकुटरत्नरूपंचबहुधनंतान्मोहनास्त्रेणमोहयित्वा
हृतम् यद्बांधवेनमया १४ अदभ्राअनल्पायेराजन्यवर्याः तेषांरथमंडलैर्मंडितासुभीष्मादीनांचमूषुसार
थिरूपेणममाग्रेचरः सन् हे विभो तेषांरथयूथपानामायुरादीनियोदृशादृष्ट्यैवआर्च्छत् हृतवान् मनांसीत्सु
त्साहादिशक्तम् सहोबलंओजःशस्त्रादिकौशलम् १५ यस्यदोःषुभुजेषुमामांप्रणिहितंस्थापितंतेनैवगुर्वा एम:
दिभिर्निरूपितानिप्रयुक्तान्यस्त्राणिनस्पृशंतिस्म गुरुद्रोणः त्रिगर्त्तः त्रिगर्त्तदेशाधिपतिः सुशर्माशलःशल्यः ५९

सैंधवः सिंधुदेशाधिपतिर्जयद्रथः वाल्हिकः शंतनोर्भ्राता अमोघमहिमा येषां तथाभूतान्यपि पाठांतरेऽपि स
एवार्थः प्रतीकाराकरणेऽप्यस्पर्शे दृष्टांतः नृहरिदासप्रल्हादमिवेति १६ स्वापराधमनुस्मरन्संतप्यमान आह
सौत्ये सारथ्ये कुमतिना मे मया स वृतः कुमतित्वमेवाह आत्मद इत्यादिना अभवाय मोक्षाय भव्याः श्रेष्ठाः श्रांतावा
हा अश्वा यस्य तं मा जयद्रथवधे हि जलपानं विनाऽश्वाः श्रांताः ततो रथादवतीर्य बाणैर्भुवं भित्वा जलं संपादित
म् तदा यस्यानुभावेन निरस्तचित्ता अरयो मां न प्रल्हतवंतः स सौत्ये वृत इति कुमतित्वम् १७ हे नरदेव उदारं

अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि नोपस्पृशुर्नृहरिदासमिवासुराणि १६ ।
सौत्ये वृतः कुमतिनात्मद ईश्वरो मे यत्पादपद्ममभवाय भजंति भव्याः मां श्रांतवा
हमरयो रथिनो भुविष्ठं न प्राहरन्यदनुभावनिरस्तचित्ताः १७ नर्माण्युदाररुचिर
स्मितशोभितानि हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनंदनेति संजल्पितानि नरदेव हृदिस्पृ
शानि स्मर्तुर्लुठंति हृदयं मम माधवस्य १८ शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्या

भीरं रुचिरं च यत् स्मितं तेन शोभितानि नर्माणि परिहासवाक्यानि तथा कार्यप्रस्तावेषु हे पार्थेत्यादीनि मधुरा
क्षराणि संजल्पितानि च हृदिस्पृशानि मनोज्ञानि माधवस्य यान्येतानि तानीदानीं स्मर्तुर्मम हृदयं लुठंति लोठयं
ति क्षोभयंतीति णिजभाव आर्षः १८ विकत्थनं स्वगुणश्लाघनम् शय्यादिषु ऐक्यात् अव्यतिरेकाद्धेतोः कदाचिद्व्यभि
चारं दृष्ट्वा हे वयस्य कृतवान् सत्ययुक्तस्त्वमिति वक्रोक्त्या विप्रलब्धस्तिरस्कृतोऽपि ऋभुमानिति पाठे ऋभवो दे
वाः

सेवकाः संति यस्य सः असौ महानपि मया वयस्य इति मत्वा विप्रलब्धः तिरस्कृत इत्यर्थः ऋतवानिति पाठे वा
त्वभाव आर्षः मे अघमपराधं सहत महितया महत्वेन एकपदे इति महत्वेनेत्यर्थः सख्युरघं सखेव तनय
स्याघं पितेव १९ त्वयाशंकितं पराजयं चाऽपि प्राप्तोऽहमित्याह तेन सख्या रहितः अतो हृदयेन अस्माकं हृदये
नवा शून्यः अंग हे राजन् उरुक्रमस्य परिग्रहं षोडशसहस्रस्त्रीलक्षणम् असङ्गिनीचैः अबलायोषेव २०

सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे महान्महितया कुमतेरघं मे १९ सोऽहं
नृपेंद्र रहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः अध्वन्युरुक्रम
परिग्रहमंग रक्षन् गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्जितोऽस्मि २० तद्वै धनुस्त इषवः स र
थो हयास्ते सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमंति सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं भस्म
न्हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम् २१ राजंस्त्वयाभिपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे वि
प्रशापविमूढानां निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथः २२ वारुणीं मदिरां पीत्वा मदोन्मथितचेतसा
म् अजानतामिवान्योऽन्यं चतुःपंचावशेषिताः २३॥ ॥ श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुर्नान्य इत्याह

तदिति यतः येभ्यः ईशेन रिक्तं शून्यमसत्कार्याक्षमम् सन्मंत्रविधानैरपि भस्मनि हुतमिव अतिप्रीतादपि कुह
कात् मायाविनः सकाशाद्राद्धं लब्धं यथा असत् सम्यक् कर्षणादिनाप्यूषरभूमौ उप्तबीजमिव २१ सुहृत्पुरे त्वयाऽपृ
ष्टानां नः सुहृदां मध्ये चत्वारः पंच वाऽवशेषिताः तत्र हेतुः विप्रशापेत्यादि २२ वारुणीमन्नमयीम् अजानतामिवान्योऽ

अवशेषिताइत्यनेनोक्तंहेतुकर्तारमाह त्रिभिः प्रायेणेति भावयंति पालयंति २४ जलौकसांमत्स्यादीनांमध्ये म
हांतः स्थूलाः अणीयसः सूक्ष्मान् यथाभक्षयंति २५ एवंबलिष्ठैर्महद्भिः पांडवैर्दुर्योधनजरासंधादीन्निहत्ययदू
न्यदुभिरन्योऽन्यंनिहत्यभगवान् भुवोभारभूतान् संहृतवान् २६ अतःपरंवक्तुंनशक्नोमीतिसूचयन्नाह देश
कालोचितार्थयुक्तानि मनःपीडोपशमकराणि चगोविंदस्यवचनानिस्मरतोममममचित्तंहरंति आकर्षंति २७

प्रायेणैतद्भगवतईश्वरस्यविचेष्टितम् मिथोनिघ्नंतिभूतानिभावयंतिचयन्मिथः २४
जलौकसांजलेयद्वन्महांतोदंत्यणीयसः दुर्बलान्बलिनोराजन्महांतोबलिनोमि
थः २५ एवंबलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः यदून्यदुभिरन्योऽन्यंभूभारान्संजहार
ह २६ देशकालार्थयुक्तानिहृत्तापोपशमानिच हरंतिस्मरतश्चित्तंगोविंदाभिहिता
नि मे २७ एवंचिंतयतोजिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् सौहार्देनातिगाढेनशांतासीद्वि
मलामतिः २८ वासुदेवांघ्र्यनुध्यानपरिबृंहितरंहसा भक्त्यानिर्मथिताशेषकषाय
धिषणोऽर्जुनः २९ गीतंभगवताज्ञानंयत्तत्संग्राममूर्द्धनि कालकर्मतमोरुद्धंपुनरध्य
गमत्प्रभुः ३०॥ ॥ एवमितिसूतोक्तिः अतिदृढेनस्नेहेनचिंतयतोमतिः शांताविशोकाविमलाविरक्ता
चासीत् २८ मतिवैमल्यफलमाह वासुदेवांघ्र्यनुध्यानेनपरिबृंहितंरंहोवेगोयस्याः तयानिर्मथिताउन्मूलिता
अशेषाः कषायाः कामादयोयस्याः साधिषणाबुद्धिर्यस्यसः ज्ञानंपुनरध्यगमदित्युत्तरेणान्वयः २९ कालेनकर्मभिः

नमसाभोगाभिनिवेशेनचरुह्नमावर्त्तसत ३१॥

ज्ञानफलमाह विशोक इति एतदेवशोकहेत्वभावेनोपपादयति शोकस्यहिहेतुर्द्वैतभ्रमः तस्यदेहः तस्यलिंगम् तस्यगुणाः तेषामविद्या तत्रब्रह्मसंपत्त्याब्रह्माहमिति ज्ञानेन लीनाप्रकृतिरविद्यायस्मिन् तन्नैर्गुण्यंभवति ननु सुषुप्तिप्रलययोरिवाविद्याशेषम् तस्मान्नैर्गुण्याद्गुणकार्यलिंगनाशः अलिंगत्वाच्च असंभवः सम्यग्भोगाय भवति पुनःपुनरितिसंभवः स्थूलदेहः तद्रहितः ततश्चतत्परिच्छेदाभावात् संछिन्नोद्वैतलक्षणः संशयोभ्रमोयस्यसविशोकः जातइति ३१ भगवतोमार्गमालक्ष्ययदुकुलसंस्थानाशंश्रुत्वा नारदोक्तंचानुस्मृत्यस्वःप।

विशोकोब्रह्मसंपत्त्यासंछिन्नद्वैतसंशयः लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिंगत्वादसंभवः
३१ निशम्यभगवन्मार्गंसंस्थांयदुकुलस्यच स्वःपथायमतिंचक्रेनिभृतात्मायुधि
ष्ठिरः ३२ पृथाऽप्यनुश्रुत्यधनंजयोदितंनाशंयदूनांभगवद्गतिंचताम् एकान्तभक्त्या
भगवत्यधोक्षजेनिवेशितात्मोपररामसंसृतेः ३३ ययाहरद्भुवोभारंतांतनुंविजहा।
वजः कंटकंकंटकेनेवद्वयंचापीशितुःसमम् ३४॥ ३४ ॥ रामः॥ १थायस्वर्गमार्गाय

निभृतात्मानिश्चलचित्तः ३२ तांदुर्विज्ञेयाम् वक्ष्यतिहि सौदामन्यायथाऽकाशेयांत्याहित्वाऽभ्रमंडलम् गतिर्न लक्ष्यतेमर्त्यैस्तथाकृष्णस्यदैवतैरिति संसृतेरुपरराम जीवन्मुक्ताबभूव देहंजहावितिवा ३३ तदेवसुक्तमपि यादवेभ्योभगवतोवैलक्षण्यमबुध्वानत्साम्यंवदतोमंदमतीन् प्रतिवैलक्षण्यंस्पष्टयतिद्वाभ्याम् ययायादवरूपयातन्वाभुवोभारंकंटकेनकंटकमिवाहरत् यादवतनुः भूभारतनुश्चेतिद्वयमपीश्वरस्यसंहार्यत्वेनसममेव ३४।

श्रीकृष्णमूर्त्तेर्विशेषमाह यथेति मान्यपियथाधत्तेजहातिच तदाह यथानटोनिजरूपेणस्थितोरूपांतराणिध त्तेऽतर्धत्तेच तथातदपिकलेवरंजहौअंतर्धादित्यर्थः ३५ युधिष्ठिरस्यस्वर्गारोहप्रसंगायकलिप्रवेशमाह स्व तन्वाजहौस्वतनोरेववैकुंठारोहात् श्रवणार्हासतीकथायस्य तदायदहस्तस्मिन्नेव अहरितिलुप्तसप्तम्यंतंपद म् अप्रतिबुद्धचेतसामितिविवेकिनांतुनप्रभुरित्युक्तम् अन्ववर्त्ततेतिपूर्वमेवांशेनप्रविष्टस्यतेनरूपेणानुवृ

यथामत्स्यादिरूपाणिधत्तेजह्याद्यथानटः भूभारःक्षपितोयेनजहौतच्चकलेवरम्।
३५ यदामुकुंदोभगवानिमांमहींजहौस्वतन्वाश्रवणीयसत्कथः तदाहरेवाप्रतिबुद्ध
चेतसामधर्महेतुःकलिरन्ववर्त्तत ३६ युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणंबुधःपुरेचराष्ट्रेचगृहे
तथात्मनि विभाव्यलोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रंगमनायपर्य्यधात् ३७ स्वराट्
पौत्रंविनयिनमात्मनःसुसमंगुणैः तोयनीव्याःपतिंभूमेरभ्यषिंचद्गजाह्वये ३८ म
थुरायांतथावज्रंशूरसेनपतिंततः प्राजापत्यांनिरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ३९ वि
सृज्यतत्रतत्सर्वंदुकूलवलयादिकम् निर्ममोनिरहंकारःसंछिन्नाशेषबंधनः ४०

त्तिरुक्ता ३६ बुधोयुधिष्ठिरःतस्यकलेःपरिसर्पणंप्रसरणंविलोक्य कथंभूतंलोभाद्यधर्मचक्रंयस्मिन् जिह्मं कौटिल्यपर्यधात् तदुचितपरिधानमकरोत् ३७ आत्मनःस्वस्यगुणैःसुसममतिसदृशम् तोयंसर्वतःस्थि तंसमुद्रोदकमेवनीवीपरिधान विशेषोयस्याःतस्याभूमेःपतित्वेनाभिषिक्तवान् ३८ वज्रमनिरुद्धस्यपुत्रम् नि

तदेवदर्शयतिद्वाभ्याम् वाचमित्युपलक्षणम् सर्वेन्द्रियाणि मनसिप्रविलापितवानित्यर्थः तच्चमनः प्राणेप्राणाधी नवृत्तित्वात् तंचप्राणमितरेअपानेतेनोत्कर्षणात् अपानव्यापारउत्सर्गः तत्सहितमपानंमृत्यौतदधिष्ठातृदेव तायाम् अनेनैववागादिक्षपितत्तत्कर्मसाहित्यंज्ञेयम् तंमृत्युंपंचत्वेपंचभूतानामैक्येदेहेदेहस्यैवमृत्युर्नात्मनइ तिभावितवानित्यर्थः अजोहवीदितियङ्लुगंतात्लुङिस्वरूपम् ४१ त्रित्वेगुणत्रये तच्चत्रित्वमेकत्वेअविद्याया

वाचंजुहावमनसितत्प्राणइतरेचतम् मृत्यावपानंसोत्सर्गंतंपंचत्वेह्यजोहवीत् ४१ त्रित्वेहुत्वाऽथपंचत्वंतच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्य ये ४२ चीरवासानिराहारोबद्धवाङ्मुक्तमूर्द्धजः दर्शयन्नात्मनोरूपंजडोन्मत्तपिशाच वत् ४३ अनवेक्षमाणोनिरगादशृण्वन्बधिरोयथा उदीचींप्रविवेशाशांगतपूर्वांमहात्मभिः ४४ सर्वेतमनुनिर्जग्मुर्भ्रातरःकृतनिश्चयाः कलिनाधर्ममित्रेणदृष्ट्वास्पृष्टाःप्रजाभुवि ४५ तेसाधुकृतसर्वार्थाज्ञात्वाऽत्यंतिकमात्मनः मनसाधारयामासुर्वैकुंठचरणांबुजम् ४६॥ एतत्सर्वंसर्वारोपहेतुमविद्यामात्मनिजीवे अजोहवीदितिवक्तव्ये अजुहवीदित्यार्षम् एवंशोधितमात्मानंब्रह्मणि अव्ययेकूटस्थे नतस्यान्यत्रलयइत्यर्थः ४२ तदेवमात्मप्रतिपत्तिमुक्त्वाबाह्यस्थितिमाह चीरवासाइतिद्वाभ्याम् बद्धवाक्मौनी ४३ अनवेक्षमाणः अनुजादिप्रतीक्षामकुर्वन् आशांदिशम् गतपूर्वांपूर्वंप्रविशाम् यतःयांदिशम् ४४ अधर्मोमित्रंयस्यतेन ४५ साधुकृताःसर्वअर्थाधर्मादयोयैः अतएव

तदिति ४७ कथंभूते पदे विधूतकल्मषाणामास्थानं निवासस्थानं यत् तस्मिन्विरजेनात्मनैव गतिं प्रापुः न तु षोडशकलेन लिंगेन गते र्वा विशेषणम् विरजेनात्मनैवावस्थानरूपां गतिम् ते विधूनकल्मषाः प्रापुरिति ४८ तीर्थान्यटन्प्रभासे श्रीकृष्णावेशेन कृष्णे चित्तमावेश्य देहं परित्यज्य तच्चित्त एव सन् तदानीमेव तु मागतैः पितृभिः

तद्ध्यानोद्रिक्तया भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे तस्मिन्नारायणपदे एकांतमतयो गतिम् ४७ अवापुर्दुरवापां ते असद्भिर्विषयात्मभिः विधूतकल्मषास्थानं विरजेनात्मनैव हि ४८ विदुरोऽपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् कृष्णावेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ४९ द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षताम् वासुदेवे भगवति ह्येकांतमतिराप तम् ५० यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पांडोः सुतानामिति संप्रयाणम् शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिम् ५१ ॥ इति श्रीभा० प्रथ० स्वर्गारोहणं नाम पंचदशोऽध्यायः १५ ॥ सूत उवाच ॥ ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन्विप्र महद्गुणस्तथा १ ॥

पितृभिः सह स्वक्षयं स्वाधिकारस्थानं ययौ ४९ आत्मानं प्रति अनपेक्षतां तदाज्ञात्वा तमाप ५० इति एवं यत्संप्रमाणम् अलमतिशयेन स्वस्त्ययनं मंगलास्पदम् ५१ ॥ इति प्रथ० टी० पंचदशो० १५ ॥ ततश्च षोडशे भूमिधर्मयोः कलिखिन्नयोः संवादं वर्ण्यते प्राप्तिः पालकस्य परीक्षितः १ द्विजवर्याणां शिक्षया सूत्यां जन्मनि अभिजातकोविदाः जातकर्मविदः हे विप्र

६६ भा० प्र० टी० ६३ जनमेजयादीनित्यक्षराधिक्यं छांदसम् हेतोःशतृप्रत्ययः सुतानुत्सादयितुमिरावतीमुपयेमइति वाक्ययोजना
२ आजहारकृतवानित्यर्थः शारद्वतंकृपम् यत्रयेष्वश्वमेधेषु ३ निजग्राह निगृहीतवान् कलिमेवनिर्दिशतिनृ
पेति ४ कस्यहेतोरिति अयमर्थः कलिंकस्माद्धेतोः केवलंनिजग्राह नतुहतवान् यतोऽसौशूद्रकः अतिकुत्सितः

सउत्तरस्यतनयामुपयेमइरावतीम् जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान्॥
२ आजहाराश्वमेधांस्त्रीन्गंगायांभूरिदक्षिणान् शारद्वतंगुरुंकृत्वादेवायत्राक्षिगोच
राः ३ निजग्राहौजसावीरः कलिंदिग्विजयेक्वचित् नृपलिंगधरंशूद्रंघ्नंतंगोमिथुनंप
दा ४ शौनकउवाच कस्यहेतोर्निजग्राह कलिंदिग्विजयेनृपः नृदेवचिन्हधृक्शूद्र को
ऽसौगांयःपदाऽहनत् ५ तत्कथ्यतांमहाभागयदिकृष्णकथाश्रयम् अथवास्यपदांभोज
मकरंदलिहांसताम् किमन्यैरसदालापैरायुषोयदसद्व्ययः ६ क्षुद्रायुषांनृणामंगमर्त्या
नामृतमिच्छताम् इहोपहूतोभगवान्मृत्युःशामित्रकर्मणि ७॥ ७॥ ॥

योगांपदाऽहनत् अहन्निति ५ अस्यविष्णोःपदांभोजयोर्योमकरंदः तंलिहंति आस्वादयंति येतेषांसतांमहतांवा
कथाश्रयमितिसमासान्निष्कृष्टस्यानुषङ्गः नहिकथ्यतां नचेत्किमन्यैरसद्भिरालापैः यत्तयैः आयुषोऽसद्व्ययः ६
अस्माकमयंसत्रप्रयत्नोऽपिहरिकथाऽमृतपानार्थएवेत्याह सार्द्धाभ्याम् क्षुद्रमल्पमायुर्येषाम् अतोमर्त्यानामरण
धर्मवताम् तथाऽपि क्रतंसत्यंमोक्षमिच्छतांयोमृत्युःसइहसत्रेशमितुरिदंशामित्रंकर्मपशुहिंसनंतदर्थमुपहूतः ७॥ रामः ६३

ततः किमत आह नकश्चिदिति ततोऽपि किमत आह अहो नृलोके हरिलीलाऽमृतं वचः पीयेतेत्येतदर्थम् हरिलीलैव
वामृतं यस्मिन्तत् ८ तदभावे व्यर्थमेव जीवनमित्याह मंदस्येति अलसस्य नक्तं रात्रौ यद्वय आयुः तन्निद्रया ह्रियते दि-
वा अह्नि च यद्वयः तद्व्यर्थकर्मभिरपि ह्रियते ९ तत्र तावत्कलिनिग्रहप्रसंगमाह यदेति निजचक्रवर्त्तिते स्वसेनया
पालिते देशे कलिं प्रविष्टं शुश्राव तदेतामनतिप्रियां वार्त्तां किंचित्प्रियां च युद्धकौतुकसंपत्तेः तां निशम्य ततः शरा

न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहान्तकः एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षिभिः अ-
हो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ८ मंदस्य मंदप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै निद्र-
या ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ९ सूत उवाच यदा परीक्षित्कुरुजांगले वसन्
कलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्त्तिते निशम्य वार्त्तामनतिप्रियां ततः शरासनं संयुगशौण्डिरा-
ददे १० स्वलंकृतं श्यामतुरंगयोजितं रथं मृगेन्द्रध्वजमाश्रितः पुरात् वृतो रथाश्वद्वि-
पपत्तियुक्तया स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः ११ भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान्
कुरून् किंपुरुषादीनि सर्वाणि विजित्य जगृहे बलिम् १२ तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां
महात्मनाम्

सनं दुष्टनिग्रहार्थमाददे संयुगे शौण्डिः युद्धे प्रगल्भः पाठान्तरे युद्धे शौरितुल्यः १० ततश्च दि-
ग्विजयाय निर्गतः ११ भद्राश्वादीनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः समुद्रलग्नानि वर्षाणि मेरोः सर्वतः इलावृतम् ततउ-
त्तरतो रम्यकं हिरण्मयं च दक्षिणतो हरिवर्षं किंपुरुषं च तानि विजित्य १२ प्रगीयमानं यशः यश आदीनि शृण्वन्

तेभ्योददावितिवृत्तीयेनान्वयः २३।२४।२५ किंच स्निग्धेषुपांडवेषु विष्णोर्यानिसारथ्यादीनिकर्माणितानिशृण्वन्। तथाविष्णोर्जगत्कर्तृकांप्रणतिंचशृण्वन् नृपतिःपरीक्षित् विष्णोश्चरणारविंदेभक्तिं करोतिस्म पारषदमितिरेफ षकारयोर्विश्लेषश्छांदसः तत्रपार्षदसभापतित्वं सेवनंचित्तानुवृत्तिः वीरासनंरात्रौखड्गहस्तस्य तिष्ठतोजागरणम्

प्रगीयमानंचयशः कृष्णमाहात्म्यसूचकम् २३ आत्मानंचपरित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्र तेजसः स्नेहंचवृष्णिपार्थानांतेषांभक्तिंचकेशवे २४ तेभ्यःपरमसंतुष्टःप्रीत्युज्जृंभित। लोचनः महाधनानिवासांसिददौहारान्महामनाः २५ सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौ त्यवीरासनानुगमनस्तवनप्रणामम् स्निग्धेषुपांडुषुजगत्प्रणतिञ्चविष्णोर्भक्तिं। करोतिनृपतिश्चरणारविंदे २६ तस्यैवंवर्त्तमानस्यपूर्वेषांवृत्तमन्वहम् नातिदूरेकि लाश्चर्यंयदासीत्तन्निबोधमे २७ धर्मःपदैकेनचरन् विच्छायामुपलभ्यगाम् पृच्छ तिस्माश्रुवदनांविवत्सामिवमातरम् २८ कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्तेविच्छायाऽसि म्लायतेषन्मुखेन आलक्षयेभवतीमंतराधिंदूरेबंधुंशोचसिकिंचनाव २९॥ ॥२६वृत्तमनु

वर्त्तमानस्यसतः नातिदूरेशीघ्रमेव २७ धर्मोवृषरूपः विच्छायांहतप्रभाम् गांगोरूपांपृथ्वीम् विवत्सांनष्टाप त्याम् २८ ते आत्मनोदेहस्ययद्यपिबहिरामयोनलक्ष्यते तथाऽपिअंतर्मध्ये आधिःपीडायस्यास्तांत्वामालक्षयेकेन यतोविच्छायासि अतईषत् म्लायताविवर्ण्यंभजतामुखेनलिंगेन तत्रकारणानिकल्पयन्पृच्छति दूरेबंधुमित्यादि

स्कं० १ अ० १४ ॥

त्रिभिःपादैर्न्यूनमतएकैकपादम् मामंमल्लक्षणंजनमित्यर्थः वृषलैःइतऊर्ध्वंभोक्ष्यमाणं पुंस्त्वमात्मपदविशेष णत्वात् हृतायज्ञभागायेषांतान् यज्ञाद्यकरणात् २० हेउर्विपृथ्वि भर्तृभिररक्ष्यमाणाःस्त्रियःपि नृभिररक्ष्यमाणान् बालान् प्रत्युत्तैरेवनिर्दयैरेवपुरुषादैरिवार्त्तान् क्लिष्टान् वाचंदेवींसरस्वतींकुकर्मणिदुराचारेस्थिताम्।

पादैर्न्यूनंशोचसिमैकपादमात्मानंवावृषलैर्भोक्ष्यमाणम् अथोसुरादीन्हृतयज्ञभागान्प्रजाउतस्विन्मघवत्यवर्षति २० अरक्ष्यमाणाःस्त्रियउर्विबालान्शोचस्यथोपुरुषादैरिवार्त्तान् वाचंदेवींब्रह्मकुलेकुकर्मण्यब्रह्मण्यराजकुलेकुलाग्र्यान् २१ किंक्षत्रबंधून्कलिनोपसृष्टान्राष्ट्राणिवातैरवरोपितानि इतस्ततोवाऽशनपानवासस्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् २२ यद्वांऽबतेभूरिभरावतारकृतावतारस्यहरेर्धरित्रि अंतर्हितस्यस्मरतीविसृष्टाकर्माणिनिर्वाणविलंबितानि २३ इदंममाचक्ष्वतवाधिमूलंवसुंधरेयेनविकर्शितासि कालेनवाते बलिनांबलीयसासुरार्चितंकिंहृतमद्यसौभगम् २४॥

२१ कुलाग्र्यान् ब्राह्मणोत्तमान् सेवकान् २१ उपसृष्टान्व्याप्तान् अवरोपितानिउद्वासितानि व्यवायोमैथुनंइतस्ततःनिषेधानादरेणसर्वतोऽशनादिषून्मुखंप्रवर्त्तमानंजीवलोकंवा। २२ हेअंबमातःहेधरित्रि नितनवयोभूरिभारः तस्यावतारणार्थंकृतावतारस्यकर्माणिस्मरंतीतेनविसृष्टासतीशोचसिविलंबितमाश्रितंयेषुतानिपाठांतरेनिर्वाणंविडंबितमुपहसितंयैःमोक्षादप्यधिकसुखानीत्यर्थः २३ हेअंबते से

भवान्जानात्येव तथाऽपिवक्ष्यामीत्याह येनहेतुभूतेनत्वंचतुर्भिःपादैर्वर्त्तसे यत्रचसत्यादयोगुणानक्षीयंतेतेनश्री निवासेनरहितंलोकंशोचामीतिषष्ठेनान्वयः २५ सत्यंयथार्थभाषणम् शौचंशुद्धत्वम् दयापरदुःखासहनम् क्षांतिः क्रोधप्राप्तौचित्तसंयमनम् त्यागःअर्थिषुमुक्तहस्तता संतोषःअलंबुद्धिः आर्जवमवक्रता शमोमनोनैश्चल्यम् दमोबाह्येंद्रियनैश्चल्यम् तपःस्वधर्मः साम्यमरिमित्राद्यभावः तितिक्षापरापराधसहनम् उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यम् श्रुतंशास्त्रविचारः २६ ज्ञानमात्मविषयम् विरक्तिर्वैतृष्ण्यम् ऐश्वर्यंनियंतृत्वम् शौर्यंसंग्रामोत्साहः

धरण्युवाच भवान्हिवेदतत्सर्वंयन्मांधर्मानुपृच्छसि चतुर्भिर्वर्तसेयेनपादैर्लोकसुखावहैः २५ सत्यंशौचंदयाक्षांतिस्त्यागःसंतोषआर्जवम् शमोदमस्तपःसाम्यंतितिक्षोपरतिश्श्रुतम् २६ ज्ञानंविरक्तिरैश्वर्य्यंशौर्यंतेजोबलंस्मृतिः स्वातंत्र्यंकौशलंकांतिर्धैर्यंमार्दवमेवच २७ प्रागल्भ्यंप्रश्रयःशीलंसहओजोबलंभगः गांभीर्यंस्थैर्य्यमास्तिक्यंकीर्त्तिर्मानोऽनहंकृतिः २८ एतेचान्येचभगवन्नित्यायत्रमहागुणाः॥ ३६ ॥

तेजःप्रभावः बलंदक्षत्वम् स्मृतिःकर्त्तव्यार्थानुसंधानम् स्वातन्त्र्यमपराधीनता कौशलंक्रियानिपुणता कांतिःसौंदर्यम् धैर्यमव्याकुलता मार्दवंचित्ताकाठिन्यम् २७ प्रागल्भ्यंप्रतिभाऽतिशयः प्रश्रयोविनयः शीलंसुस्वभावः सह ओजोबलानिमनसःज्ञानेंद्रियाणांचपाटवानि भगःभोगास्पदत्वम् गांभीर्यमक्षोभ्यत्वं स्थैर्यमचंचलत्वम् आस्तिक्यंश्रद्धा कीर्त्तिर्यशः मानःपूज्यत्वम् अनहंकृतिःगर्वाभावः २८ एतेएकोनचत्वारिंशत् अन्येचब्रह्मण्यत्वशरण्यत्वादयो

सहजाः नवियंति नक्षीयंतेस्म २९ तेनगुणपात्रेणगुणालयेन पाप्मनापापहेतुना ३०।३१।तस्यविरहोदुःसहइत्या
हचतुर्भिः ब्रह्मादयोयस्याः श्रियः अपांगमोक्षःस्वस्मिन्दृष्टिपातःतत्कामाःसंतःबहुतिथंबहुकालंतपः समचरन्
सम्यक्चरंतिस्म भगवद्भिरुत्तमैःप्रपन्ना आश्रिताअपि साश्रीः यस्यपादलावण्यमलमनुरक्तासतीसेवते ३२ तस्य
भगवतः श्रीमद्भिःपदैःकेतुर्ध्वजः अब्जादयःकेताश्चिन्हानियेषान्तैः यद्वा अब्जादीनामाश्रयैःसम्यगलंकृतमंगंय।

प्रार्थ्यांमहत्वमिच्छद्भिर्नवियंतिस्मकर्हिचित् २९ तेनाहंगुणपात्रेणश्रीनिवासेन।
सांप्रतम् शोचामिरहितंलोकंपाप्मनाकलिनेक्षितम् ३० आत्मानंचानुशोचामिभवं
तंचामरोत्तमम् देवान्पितॄनृषीन्साधून्सर्वान्वर्णांस्तथाश्रमान् ३१ ब्रह्मादयोबहुति।
थंयदपांगमोक्षकामास्तपःसमचरन्भगवत्प्रपन्ना साश्रीःस्ववासमरविंदवनंविहा
ययत्पादसौभगमलंभजतेऽनुरक्ता ३२ तस्याहमब्जकुलिशांकुशकेतुकेतैः श्रीमत्प
दैर्भगवतःसमलंकृतांगी त्रीनत्यरोचउपलभ्यततोविभूतिंलोकान्समांव्यसृजदुत्
स्मयतीन्तदन्ते ३३ योवैममातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतंत्रः

स्याःसाऽहंततोभगवतोविभूतिंसंपदमुपलभ्यप्राप्यत्रीन्लोकान् अतिक्रम्यअरोचे शोभितवत्यस्मि पश्चात्त
स्याविभूतेरंतेनाशकालेप्राप्तेसंतिउत्स्मयंतींगर्वंकुर्वाणांमांसव्यसृजत्त्यक्तवान् ३३ किंच योवैआसुरोवंशोयेषां
तेषांराज्ञामक्षौहिणीशतरूपंममातिभरंभारमपनीतवान् त्वांचऊनपदत्वाद्दुस्थंसंतंपौरुषेणपुरुषकारेणात्मनि

खस्मिन् संपूर्णपदं स्वस्य संपादयन् लक्षणहेतोः क्रियाया इति हेतौ शतृप्रत्ययः संपादयितुमित्यर्थः अविभ्रतधु तवानित्यर्थः ३४ तस्य विरहं कावा सहेते प्रेमावलोकश्च रुचिरस्मितं च वल्गु जल्पश्चैतैः मधुमानिनीनां सस्मभो मोत्सवो भवति ३५ कथयतोः सतोः प्राची पूर्ववाहिनी कुरुक्षेत्रे ३६ ॥ इति प्रथमे टीकायां षोडशोऽध्यायः १६ ॥ ततः

त्वां दुस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण संपादयन्यदुषु रम्यमबिभ्रदंगम् ३४ कावा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदंघ्रिविटंकितायाः ३५ तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्म्मयोस्तदा परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे पृथ्वीधर्मसंवादो नाम षोडशोऽध्यायः १६ ॥ सूत उवाच तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् दण्डहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलांछनम् १ वृषं मृणालधवलं मेहंतमिव बिभ्यतम् वेपमानं पदैकेन सीदंतं शूद्रताडितम् २ ॥ ॥

सप्तदशे राज्ञा कलेर्निग्रह उच्यते तस्यैवं वीर्यभाजोऽपि वैराग्यं वक्तुमद्भुतम् १ ॥ हन्यमानं ताड्यमानम् १ मृणालपद्मकंदः तद्वद्धवलम् भयात् मेहं तं मूत्रयंतम् इवेत्यनेन पारावशेषो धर्मो भयात् मूत्रयन्निव चलति स्म पादं क्षीयमाणांशः तस्याप्यनिर्वाहात् कंपमानः इवेति दर्शितम् २ ॥ २ ॥ २ ॥ श्रीभगवान् विष्णुरूपी ॥

धर्मदुघां हविर्दोग्ध्रीम् क्षामां कृशाम् यवसं तृणम् अत्र सस्यादि प्रसवक्षयाद्धि वत्सो वयज्ञाद्यभावात्कृशा अत एव
यज्ञभागमिच्छंती पृथ्वीति सूचितम् ३ कार्त्तस्वरं स्वर्णं तत्कृतः परिच्छदः परिकरो यस्य स्वर्णनिबद्धमित्यर्थः स
ज्जीकृतकार्मुकः ४ हंसि घातयसि राजाहमिति चेत्तत्राह नटवद्वेषमात्रेण नरदेवोऽसि कर्मणा तु अद्विजः शूद्रः ५
अशोच्यान्निरपराधान् रहसि यस्त्वं प्रहरन् प्रहरसि स शोच्यः सापराधोऽसि अतो वधमर्हसि ६ वृषं प्रत्याह त्वं वा कः

गां च धर्मदुघां दीनां भृशं शूद्रपदाहताम् विवत्सां साश्रुवदनां क्षामां यवसमिच्छतीम् ३
पप्रच्छ रथमारूढः कार्त्तस्वरपरिच्छदम् मेघगंभीरया वाचा समारोपितकार्मुकः ४
कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धंस्यबलान्बली नरदेवोऽसि वेषेण नटवत्कर्मणाद्विजः ५
कस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गाण्डीवधन्वना शोच्योऽस्यशोच्यान्रहसि प्रहरन्वधमर्हसि ६
त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चरन् वृषरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिखेदयन् ७
न जातु पौरवेन्द्राणां दोर्दण्डपरिरंभिते भूतलेऽनुपतंत्यस्मिन् विना ते प्राणिनां शुचः
८ मा सौरभेयानुशुचो व्येतु ते वृषलाद्भयम् मा रोदीरंब भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ९

स्वयमेव संभावयति किं कश्चिद्देवो वृषरूपेणास्मान्परिखेदयन्वर्त्तसे ७ दोर्दण्डैः परिरंभिते विधिवत्संरक्षिते
ते शुचः अश्रूणि विनान्येषामश्रूणि नानुपतंतीति खेदहेतुत्वं दर्शितम् ८ एवमुक्ते पुनरपि शोचंतं प्रत्याह भो सौरभेः
पुत्र मा शुचः शोकं मा कुरु व्येतु अपयातु गां प्रत्याह अंब मातः शास्तरि मयि जीवति सति ते भद्रमेव अतो मा रोदीः ९॥

मद्धितार्थमेवैनं हनिष्यामि न तवोपकारायेत्याह यस्येति द्वाभ्याम् हे साध्वि सर्वाः याः काश्चिदपीत्यर्थः असाधुभिः त्र-
स्यंते पीड्यंत इत्यर्थः भगो भाग्यम् गतिः परलोकः १०।११ पुनरपि शोचंतं वृषं प्रत्याह कः अवृश्चत् विच्छेदत्वादृशाः
त्वद्विधाः दुःखिताः १२ वो भद्रमस्तु आत्मनस्तव पादच्छेदेन वैरूप्यं कृतवंतम् कीर्त्तिं दूषयतीति तथा तमाख्या
हि ननु तदाख्याने कृते कथं भद्रं स्यादित्यत आह यस्मादनागसि जने यः अघं दुःखं युंजन् कुर्वन् भवति अस्य एव

यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यंते साध्व्यसाधुभिः तस्य मत्तस्य नश्यंति कीर्त्तिरायुर्भगो गतिः
१० एष राज्ञां परो धर्मो ह्यार्त्तानामार्त्तिनिग्रहः अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमम् ११
कोऽवृश्चत्तव पादांस्त्रीन्सौरभेय चतुष्पद माभूवंस्त्वादृशा राष्ट्रे राज्ञां कृष्णानुवर्त्तिनाम्
१२ आख्याहि वृष भद्रं वः साधूनामकृतागसाम् आत्मवैरूप्यकर्त्तारं पार्थानां कीर्त्तिदू-
षणम् जनेनागस्यघं युंजन्सर्वतोऽस्य च मद्भयम् १३ अनागःस्विह भूतेषु य आगस्कृन्
निरंकुशः आहर्त्ताऽस्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्यापि सांगदम् १४ राज्ञो हि परमो धर्मः स्वध-
र्मस्थानुपालनम् शासतोऽन्यान्यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह १५॥ ऽभूतस्य मत्तः सकाशात्।

सर्वत्रापि भयं भवति ततः साधूनां भद्रं भवेदेवेति १३ एतस्य दण्डे अहमसमर्थ इति मा शंकीरित्याह अनागःस्वि-
ति आगस्कृत् अपराधकर्त्ता तस्यामर्त्यस्य देवस्यापि भुजमाहर्त्ताऽस्मि आहरिष्यामि सांगदमित्यनेन मूलत उत्सा-
द्याहरिष्यामीति दर्शितम् १४ नन्वेकस्य निग्रहेणान्यस्यानुग्रहेण तव किं प्रयोजनं तत्राह राज्ञो हीति अन्यान् अधर्मि-

आर्त्तानामभयंयस्मात्तद्वचोवोयुष्माकंयुक्तमुचितमेव १६ वयंतुयतःपुरुषास्त्राणिनांक्लेशहेतवोभवेयुःतंपुरु
षंनविजानीमःयतःवादिनांवाक्यभेदैर्विमोहिताः १७ वाक्यभेदानेवाह विकल्पभेदंवसनेआच्छादयंतियेयो
गिनः तेआत्मानमेवात्मनःप्रभुंसुखदुःखप्रदमाहुःतदुक्तम् आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनइतियद्वा
विकल्पैःकुतर्कैःप्रावृतःनास्तिकाःएवंहितेवदंतिननावदेवनादीनांप्रभुत्वंकर्माधीनत्वात्नचकर्मणःस्वाधीन

धर्मउवाच एतद्वःपाण्डवेयानांयुक्तमार्त्ताभयंवचः येषांगुणगणैःकृष्णोदौत्यादौभ
गवान्कृतः १६ नवयंक्लेशबीजानियतःस्युःपुरुषर्षभ पुरुषंतंविजानीमोवाक्यभे
दविमोहिताः १७ केचिद्विकल्पवसनाआहुरात्मानमात्मनः दैवमन्येपरेकर्मस्वभा
वमपरेप्रभुम् १८ अप्रतर्क्यादनिर्देश्यादितिकेष्वपिनिश्चयः अत्रानुरूपंराजर्षेविमृ
शस्वमनीषया १९ एवंधर्मेप्रवदतिससम्राड्द्विजसत्तम समाहितेनमनसाविखे
दःपर्य्यचष्टतम् २० धर्मंब्रवीषिधर्मज्ञधर्मोसिवृषरूपधृक् यदधर्मकृतःस्थानंसूच
कस्यापितद्भवेत् २१॥ त्वात् अतःस्वयमेवप्रभुर्नचान्यःकश्चिदिति अन्येदैवज्ञाःदैवंग्रहादिरूपांदेव
ताम् परेतुमीमांसकाःकर्म अपरेलोकायतिकाःस्वभावम् १८ केष्वपिसेश्वरेषुमध्ये केषांचिन्निर्दुःखत्वंदर्शितं
निश्चयइतिसिद्धांतस्त्वम् अप्रतर्क्यात् मनोऽगोचरा दनिर्देश्यात् वचनागोचरात्सरमेश्वरात्सर्वंभवतीतिविमृश्य
विचारयस्वबुद्ध्या १९ विखेदःगतमोहःपर्यचष्टतंप्रत्यभाषत ज्ञातवानितिवा २० अनिर्धारितमिवब्रुवन् घातकंज्ञा

नन्तापिनस्त्वयेद्दित्सेवंरूपंधर्मंब्रवीषि अतोधर्मोसिस्त्व
नैकोदोषस्त्वतआह येहीतिस्थानंनरकादि २१॥ ६१॥

यद्वा अज्ञानादप्यकथनंभवतीत्याह अथवेति देवस्यमाययागतिर्बध्यघातकलक्षणाद्वृत्तिर्भूतानांचेतसो
वचसश्चागोचरास्तज्ज्ञेयानभवतिइतिनिश्चयः २२ धर्मोसाविति ज्ञात्वा तस्यपादानुवादेनव्यवस्थामाह तप
इतिद्वाभ्यां अधर्मपादैस्तवत्रयःपादास्त्रिभिरंशैर्भग्नाःस्मयोविस्मयः २३ इदानींकलौहेधर्मतेपादः चतुर्थो
ऽशः तत्रापिसत्यमेवास्ति यतःसत्यात् भवानात्मानंनिवर्त्तयेत् कथंचिद्धारयेत् यद्वापुरुषस्त्वांसाधयेत् तमपि

अथवादेवमायायानूनंगतिरगोचरा चेतसोवचसश्चापिभूतानामितिनिश्चयः २२ त-
पःशौचंदयासत्यमितिपादाःप्रकीर्त्तिताः अधर्मांशैस्त्रयोभग्नाःस्मयसंगमदैस्तव २३।
इदानीधर्मपादस्तेसत्यंनिर्वर्त्तयेद्यशः तंजिघृक्षत्यधर्मोयमनृतेनैधितःकलिः २४।
इयंचभूर्भगवतान्यसितोरुभरासती श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैःसर्वतःकृतकौतुका २५
शोचत्यश्रुकलासाध्वीदुर्भगेवोज्झिताऽधुना अब्रह्मण्यानृपव्याजाःशूद्राभोक्ष्यंतिमा
मिति २६ इतिधर्मंमहींचैवसांत्वयित्वामहारथः निशातमाददेखड्गंकलयेधर्महेतवे २७

पादमनृतेनसंवर्द्धितःकलिरूपोऽयमधर्मः ग्रहीतुमिच्छति तत्रेयंस्थितिः कृतयुगेप्रथमंसंपूर्णश्चतु
ष्पाद्धर्मः त्रेतायांचतुर्णामपिपादानांमध्येस्मयेनतपः संगेनशौचं मदेनदया अमृतेनसत्यमिति एवंचचतु
र्थोऽंशोहीयतेद्वापरेत्वद्धर्मम् कलौचतुर्थोऽंशोऽवशिष्यतेऽसोपिअंतेनश्यतीति २४ न्यासितःअन्योन्यद्वा
रेणावतारितःउरुर्भरोभारोयस्याःकृतंकौतुकम् मङ्गलंयस्याःसा २५ अश्रूणिकलयतिमुंचतीत्यश्रुकलातेन

अभिप्रेत्य ज्ञात्वा २८ शरण्यः आश्रयार्हः श्लोक्यः सत्कीर्त्यर्हः २९ गुडाकेशोऽर्जुनः तस्य यशोधरा ये वयं तेषाम् तान् प्रति बद्धोऽञ्जलिर्येन न तस्य ते किंतु कथंचन केनाप्यंशेन न वर्त्तितव्यम् यस्मात्त्वमधर्मस्य बंधुः ३० तदेवाह राजदेहेषु वर्त्तमानं त्वामनु सर्वतः प्रवृत्तः अनार्यं दौर्जन्यम् अंहः स्वधर्मत्यागः ज्येष्ठा अलक्ष्मीः मायाकपटम् ३१ तत्तस्मा

तं जिघांसुमभिप्रेत्य विहाय नृपलांछनम् तत्पादमूलं शिरसा समगाद्भयविह्वलः॥ २८ पतितं पादयोर्वीरः कृपया दीनवत्सलः शरण्यो नावधीच्छ्लोक्य आह चेदं हसन्निव २९ राजोवाच न ते गुडाकेशयशोधराणां बद्धांजलेर्वै भयमस्ति किंचित् न वर्त्तितव्यं भवता कथंचन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबंधुः ३० त्वां वर्त्तमानं नरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दंभः ३१ न वर्त्तितव्यं तदधर्मबंधो धर्मेण सत्येन च वर्त्तितव्ये ब्रह्मावर्त्ते यत्र यजंति यज्ञैर्यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ३२ यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमान इज्यामूर्त्तिर्यजतां शं तनोति कामानमोघान् स्थिरजंगमानामंतर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ३३॥ २९ ह्न र्त्तितव्ये वर्त्तितुमर्हे ब्रह्मावर्त्ते देशे यज्ञस्य वितानं विस्तारः तत्र विज्ञाः निपुणाः ३२ इज्या यागस्तद्रूपा मूर्त्तिर्यस्य शं क्षेमम् कामांश्च नन्विंद्रादयो देवा इज्यंते न तु हरिस्तत्राह एषः स्थावरादीनामात्मेति तथाऽपि जीववन्न परिच्छिन्न इत्याह अंतर्बहिरिति यथा वायुः प्राणरूपेणांतस्था ऽपि बहिरप्यस्ति न हूतत्सर्वान्तर्यामीश्वरोऽपीति ३३

९७
भा०प्र० उद्यतासिं सुहृत्तरवड्गं दंडपाणिं यममुद्यतसुद्युक्तम् ३४ अत्र न वस्तव्यमिति यातवाज्ञातया यत्र क्कापि वत्स्यामि
टी० किंतु तत्र तत्रापि आत्तः गृहीतः इषुः शरासनं च येन तं त्वामेव लक्षये ३५ तत्तस्मान्नियतो निश्चलो वत्स्यामि ३६ पानं
६९ मद्यादेः सूनाः प्राणिवधाः द्यूते अनृतम् पाने मदः पूर्वं मदोदयानाशकत्वेनोक्तः अत्र तु गर्वद्वारा तपोनाशकत्वेन स्त्रीषु
संगः हिंसायां क्रौर्यं दयानाशकमिति ज्ञेयम् यद्यपि सर्वं सर्वत्र संभवति तथाऽपि प्राधान्येनानृतादीनां द्यूतादिषु यथासं
ख्यं ज्ञेयम् द्वादशस्कंधे तु सत्यदयातपोदानमिति पादविभागेऽपि यत्र दानशब्देन शौचमेवोक्तम् मनःशुद्धिरूपलाञ्छ

सूत उवाच परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः तमुद्यतासिमाहेदं दंडपाणिमि
वोद्यतम् ३४ यत्र क्क च न वत्स्यामि सार्वभौम तवाज्ञया लक्षये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषुः
शरासनम् ३५ तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठंस्ते
नुशासनम् ३६ सूत उवाच अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ द्यूतं पानं स्त्रियः
सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ३७ पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः ततोऽनृतं मदं का
मं रजो वैरं च पंचमम् ३८॥ एतामभयदानस्यैतेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः अधर्मपादैरनृत।

हिंसाऽसंतोषविग्रहैरित्यत्र च असंतोषशब्देन तस्य हेतुर्गर्वो लक्ष्यते विग्रहशब्देन च तद्धेतुः स्त्रीसंग इत्यविरोधः
३७ चतुर्विधस्याप्येकत्रैवावस्थानं देहीति पुनर्याचमानाय जातरूपं सुवर्णं दत्तवान् ततः सुवर्णदानात् अनृतं मदं एमः
कामं मिति स्त्रीषु संगम् रज इति रजोमूलां हिंसाम् एतानि चत्वारि पंचमं वैरं चाददादिति ३८ ॥ ३८ ॥ ৬ ॥ ६९

⊗

औत्तरेयेणपरीक्षिताअमूनिअमूषुस्थानेषुन्यवसदित्यर्थः ३९ अथइतिहेतोःबुभूषुःउद्भवितुमिच्छुःस्त्रीसुव
र्णयोरसेवनंनामतयोरनासक्तिः ४० एवंकलिंनिगृह्यवृषस्यपादानात्प्रतिसंदधेतपआदीनिप्रव र्तितवानि
त्यर्थः ४१ युष्माद्दीयसत्रप्रवृत्तिरपितत्प्रभावादेवेत्याह त्रिभिःएतर्हिइदानींयुधिष्ठिरेणारण्यप्रवेष्टुमिच्छताउपन्य

अमूनिपंचस्थानानित्यधर्मप्रभवःकलिः औत्तरेयेणदत्तानिन्यवसत्तन्निदेशकृ
त् ३९ अथैतानिनसेवेतबभूषुःपुरुषःक्कचित् विशेषतोधर्मशीलोराजालोकपति
र्गुरुः ४० वृषस्यनष्टांस्त्रीन्पादांस्तपःशौचंदयामिति प्रतिसंदधआश्वास्यमहींचसम
वर्द्धयत् ४१ सएषएतर्ह्यध्यास्तेआसनंपार्थिवोचितम् पितामहेनोपन्यस्तंराज्ञारण्यंवि
विक्षता ४२ आस्तेऽधुनासराजर्षिःकौरवेंद्रश्रियोल्लसन् गजाह्वयेमहाभागश्चक्रव
र्तीबृहच्छ्रवाः ४३ इत्थंभूतानुभावोऽयमभिमन्युसुतोनृपः यस्यपालयतःक्षोणींयूयंस
त्रायदीक्षिताः ४४ ॥ इतिश्रीभा०प्रथ०कलिनिग्रहोनामसप्तद०१७॥ सूतउवाच योवै
द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टोनमातुरुदरेमृतः अनुग्रहाद्भगवतःकृष्णस्याद्भुतकर्मणः १॥ तस्तंसगर्पि

तमासनमध्यास्ते ४२ अधुनासांप्रतमास्तेपालयतइतिवर्त्तमानसामीप्येवर्त्तमानवन्निर्देशःस्येत्यध्याहारोवा
४३ सत्त्रायसत्त्रंकर्त्तुंदीक्षिताःदीक्षांकृतवंतः ४४ ॥ इतिप्रथ०सप्तदशो०१७॥ राज्ञस्त्वष्टादशेतस्यब्रह्मशापोनिरू
प्यते सचानुग्रहएवास्यजातोवैराग्यमावहन् १ परीक्षितोनिर्याणमत्याश्चर्यंवक्तुंतत्संभावनायजन्माश्चर्यमनुस्मार

ब्रह्मकोपादुत्थितात्तक्षकाद्यः प्राणविप्लवः प्राणनाशः तस्माद्यदुरुभयं तस्मान्न संमुमोह तत्र हेतुः यस्तु भगवत्ये-
वार्पिताशय इति २ किंतु उत्सृज्येति वैयासकेः शुकस्य शिष्यः सन् विज्ञाता अजितस्य हरेः संस्थितिस्तत्त्वं येन सः ३ न
चैतच्चित्रमित्याह उत्तमश्लोकस्यैव वार्ता येषु अत एव नित्यं तत्कथारूपममृतं जुषतां सम्भ्रमो न स्यात् ४ तस्मिन्राज्ञि स्व-
तरां तन्न चित्रमित्याशयेनाह तावदिति अभिमन्योः पुत्रः एकराट् चक्रवर्ती ईशः पतिः यावत् ५ ननु तदा कलेः प्रवेशः ए-

ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात्। न संमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः॥२॥
उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाताजितसंस्थितिः। वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगायां स्वं कलेवरम्॥
३ नोत्तमश्लोकवार्त्तानां जुषतां तत्कथामृतम्। स्यात्संभ्रमोऽन्तकालेऽपि स्मरतां तत्पदाम्बु-
जम्॥ ४ तावत्कलिर्न प्रभवेत्प्रविष्टोऽपीह सर्वतः। यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट्।
५ यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गाम्। तदैवेहानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः॥
६ नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारंग इव सारभुक्। कुशलान्याशु सिद्ध्यन्ति नेतराणि कृतानि
यत् ७॥ ७॥ रामकृष्णाभ्यां नमः॥ ५ वास्तु प्रविष्टोऽपि न प्राभवदिति कुतस्तत्राह यस्मिन्नहनि
यर्हि यस्मिन्नेव क्षणे गां पृथ्वीम् अनुवृत्तः प्रविष्टः अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन् ६ नन्वधर्महेतुं कलिं सर्वथा किं न हत-
वांस्तत्राह नानुद्वेष्टीति सारंगो भ्रमर इव सारग्राही सारमाह यद्यस्मिन्कुशलानि पुण्यानि आशु संकल्पमात्रेण फ-
लन्ति इतराणि पापानि आशु न सिद्ध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव सिद्ध्यन्ति न तु संकल्पितमात्राणीति ७॥ ७॥ ६॥

ननुदोषाधिक्यात्द्वेषएवयुक्तः नधीरेषुतस्याकिंचित्करत्वात्इत्याह किन्विति किंतुतेनभवेत् बालेषअधीरेषुअ
प्रमत्तः अवहितःसन् योवृकइववर्त्तते ८ पारीक्षितमाख्यानंअपृच्छत पृष्ठवंतोयूयम् ९ किंबहुनामैरैव तावदेव
कर्त्तव्यमितिसर्वशास्त्रार्थसारंकथयति यायाइति कथनीयान्युरूणिकर्माणियस्यतस्य गुणकर्मविषयाःबुभूषु
भिः सद्भावमिच्छद्भिः १० पुनर्विस्तरेणकथनार्थंसूतोक्तिनत्संगंचाभिनंदति सूतेतित्रिभिःशाश्वतीःसमाःअनंतान्

किंतुबालेषुशूरेणकलिनाधीरभीरुणा अप्रमत्तःप्रमत्तेषुयोवृकोनृषुवर्त्तते ८ उ
पवर्णितमेतद्वःपुण्यंपारीक्षितंमया वासुदेवकथोपेतमाख्यानंयदपृच्छत ९ या
याःकथाभगवतःकथनीयोरुकर्मणः गुणकर्माश्रयाःपुंभिःसंसेव्यास्ताबुभूषुभिः।
१० ऋषयऊचुः सूतजीवसमाःसौम्यशाश्वतीर्विशदंयशः यस्त्वंशंससिकृष्णस्यम
र्त्यानाममृतंहिनः ११ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासेधूमधूम्रात्मनोभवान् आपाययतिगो
विंदपादपद्मासवंमधु १२ तुलयामलवेनापिनस्वर्गंनापुनर्भवम् भगवत्संगिसंगस्य
मर्त्यानांकिमुताशिषः १३ ॥ एवत्सरान्जीव अत्यंतसंयोगेद्वितीया विशुद्धंयशः कीर्त्तयसि नचास्मा
कंमर्त्यानाममृतंमरणनिवर्त्तकम् ११ किंच अस्मिन्कर्मणिसत्रे अनाश्वासे अविश्वसनीयेवैगुण्यबाहुल्येन
फलनिश्चयाभावात् धूमेनधूम्रःविवर्णआत्माशरीरंयेषांतानस्मान् कर्मणिषष्ठीआसवंमकरंदम् मधुमधुरम्
१२ भगवत्संगिनोविष्णुभक्ताः तेषांसंगस्ययोलवः अत्यल्पकः कालः तेनापिस्वर्गंनतुलयाम समंनपश्याम नचापव

एवंसत्संगमभिनंद्यश्रवणोत्कण्ठामाविष्कुर्वन्ति कोनामेति रसवित् रसज्ञः महत्तमानामेकान्तेन परमयनमा-
श्रयोयः तस्यकथायाम् अगुणस्यप्राकृतगुणरहितस्यकल्याणगुणानामनंतयेयोगेश्वरास्तेपिनजग्मुःएतावंतइ-
ति नपरिगणयांचक्रुः भवःशिवःपाद्मोब्रह्माचमुख्यायेषांते १४ नोऽस्माकंमध्येभगवान्प्रधानंसेव्योयस्यसभवा-
न्नः शुश्रूषतांहरेश्चरितंविस्तारयतु १५ तच्चशुकपरीक्षित्संवादेनकथयेत्याहुः सवाइतिद्वाभ्याम् वैयासकिनाश-
ब्दितेनयेनज्ञानेनज्ञानसाधनेन अपवर्गइत्याख्यायस्ततत् खगेन्द्रध्वजस्यहरेःपादमूलंभेजे १६ ततअसंवृतार्थे

कोनामतृप्येद्रसवित्कथायांमहत्तमैकांतपरायणस्य नांतंगुणानामगुणस्यजग्मु-
र्योगेश्वरायेभवपाद्ममुख्याः १४ तन्नोभवान्वैभगवत्प्रधानोमहत्तमैकांतपरायण-
स्य हरेरुदाराचरितंविशुद्धंशुश्रूषतान्नोवितनोतुविद्वन् १५ सवैमहाभागवतःपरी-
क्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ज्ञानेनवैयासकिशब्दितेनभेजेखगेंद्रध्वजपादमूल-
म् १६ तन्नःपरंपुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् आख्यात्यनंताचरितो-
पपन्नंपारीक्षितंभागवताभिरामम् १७॥ १७ ॥ ७ ॥ श्रीभगवान्परब्रह्मणे॥

तथातयो आख्याहितदेवनिर्दिशति परीक्षितेकथितंपारीक्षितं आख्यानंश्रीभागवतंपुराणंपरंपुण्यंसत्वशो-
धकम् अत्यद्भुतेयोगेनिष्ठायस्य अनंतस्याचरितैरुपपन्नंयुक्तम् अतएवभागवतानामभिरामंप्रियम् एतैर्वि- समः
शेषणैः कर्मज्ञानभक्तियोगप्रकाशकत्वंदर्शितम् १७ ॥ १७ ॥ ७ ॥ श्रीवासुदेवायनमः ॥ ७ ॥ ७१

श्रीभागवतव्याख्यानेलब्धप्रसंगंमहतामादरपात्रमात्मानंश्लाघतेद्वाभ्याम् अहोइत्याश्चर्येहइतिहर्षे वयमि
तिबहुवचनंश्लाघायाम् प्रतिलोमजा अपि अद्यजन्मभृतः सफलजन्मानः आस्मजोनाः वृद्धानामनुवृत्त्या आ
दरेणज्ञानवृद्धःशुकःतस्यसेवयेतिवा यतोदुष्कलत्वनिमित्त माधिंच मनःपीडांमहत्तमानामभिधानयोगः लौ
किकोऽपिसंभाषणलक्षणःसंबंधःविधुनोति अपनयति १८ कुतःपुनर्वक्तव्यम् तस्यानंतस्यनामगृणतःपुंसोम
हत्तमानामभिधानयोगोदौष्कुल्यंविधुनोतीति यद्वा नामगृणतःपुनर्दौष्कुल्यमिति यद्वा गृणतःपुंसः तस्यनामदौ

सूतउवाच अहोवयंजन्मभृतोऽद्यहास्मवृद्धानुवृत्त्यापिविलोमजाताः दौष्कुल्यमा
धिंविधुनोतिशीघ्रंमहत्तमानामभिधानयोगः १८ कुतःपुनर्गृणतोनामतस्यमहत्त
मैकांतपरायणस्य योऽनंतशक्तिर्भगवाननंतोमहद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः १९ एताव
ताऽलंननुसूचितेनगुणैरसाम्यानतिशायनस्य हित्वेतरान्प्रार्थयतोविभूतिर्यस्यां
घ्रिरेणुंजुषतेऽनभीप्सोः २० अथापियत्पादनखावसृष्टंजगद्विरिंचोपहृतार्हणांभः ॥ २८ ॥

ष्कुल्यंविधुनोतीतिकिंवक्तव्यमितिकैमुत्यन्यायमेवाह अनंताःशक्तयोयस्यस्वतोऽप्यनंतः किंचमहत्त्वगु
णायस्यसमहद्गुणःतस्यभावःतस्मात्यंगुणतोऽप्यनंतमाहुः १९ एतत्प्रपंचयतित्रिभिःएतावतेति तस्ययद
साम्यमनतिशायनंच गुणैस्तत्साम्यनदाधिक्यंचान्यस्यनास्तीत्यस्यार्थस्यज्ञाने एतावतासूचितेनालंपर्याप्तम्
कस्तर्हिस्तरतोवक्तुंशक्नोतिनदेवाह इतरान्ब्रह्मादीन्प्रार्थयमानान्हित्वाविभूतिर्लक्ष्मीःअनभीप्सोरपियस्यांघ्रि

अघौघदकमीशसहितं जगत्पुनाति विरंच्योपहृतं सेशमिति चनयोरप्युपासकत्वमुक्तम् तस्मान्मुकुंदव्यतिरि-
क्तः कोनाम भगवत्पदस्यार्थः सर्वेश्वरइत्यर्थः २१ धीराः संतः ऊढं धृतं मत्यं परमकाष्ठापन्नम् तदाह यस्मि
न्नहिंसाउपशमश्च स्वाभाविकोधर्मः २२ एवं स्वभाग्यमभिनंद्यपरीक्षितोपाख्यानं वक्तुमाह अहंहीति अर्य
मणः हे सूर्याः त्रयीमूर्त्तयः अत्रयावानात्मावगमः ममज्ञानेनावरो चक्षे प्रवक्ष्यामि तथाहि यथापक्षिणोन

सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुंदात्कोनाम लोके भगवत्पदार्थः २१ यत्रानुरक्ताः सहसैव धी
रा व्यपोह्य देहादिषु संगमूढम् व्रजंति तत्पारमहंस्यमंत्यं यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वध
र्मः २२ अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोत्रयावान् नभः पतंत्यात्मसमं
पतत्रिणस्तथासमं विष्णुगतिं विपश्चितः २३ एकदाधनुरुद्यम्य विचरन्मृगयां व
ने मृगाननुगतः श्रांतः क्षुधितस्तृषितो भृशम् २४ जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमा
श्रमम् ददर्श मुनिमासीनं शांतं मीलितलोचनम् २५ प्रतिरुद्धेंद्रियप्राणमनोबुद्धिमु
पारतम् स्थानत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियम् २६ ॥ २६ ॥ ९ ॥

॥ ९ ॥ भः आत्मसमं स्व-
शक्त्यनुरूपमेवोत्पतंति नत्वनंतम् तथाऽविपश्चितोऽपि विष्णोर्गतिं लीलां समं स्वमत्यनुरूपमेव वदंतीत्य-
र्थः २३।२४ अचक्षाणः अपश्यन् तं प्रसिद्धमाश्रमम् तस्मिंश्च मुनिं शमीकम् २५ प्रतिरुद्धाः प्रत्याहृताइंद्रि-
यादयो येन तम् अतएवोपरतं स्थानत्रयात् जाग्रदादिलक्षणात्परं तुरीयं परं प्राप्तम् अतएव ब्रह्मभूतत्वादवि-

विप्रकीर्णाभिर्जटाभिराच्छन्नम् रुरुर्मृगविशेषः तस्य चर्मणा चाच्छन्नम् विशेषेण शुष्यत्तालुर्यस्य सः तथाभूतं मुनिम् २७ न लब्धं तृणं तृणासनं भूमिरुपवेशस्थानं च येन सः न संप्राप्तः अर्घः सूनृतं प्रियवचनं च येन सः २८ मत्सरः न उत्कर्षासहनम् २९ गतासुम् मृतम् धनुष्कोट्या चापाग्रेण ३० सर्पनिधाने राज्ञोऽभिप्रायमाह एष किमि-

विप्रकीर्णजटाच्छन्नं रौरवेणाजिनेन च । विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत २७
अलब्धतृणभूम्यादिरसंप्राप्तार्घसूनृतः । अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानश्चुकोप ह
२८ अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः । ब्राह्मणं प्रत्यभूद्ब्रह्मन्मत्सरो मन्युरे-
व च २९ स तु ब्रह्मऋषेरंसे गतासुमुरगं रुषा । विनिर्गच्छन्धनुःकोट्या निधाय पु-
रमागमत् ३० एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः । मृषासमाधिराहोस्वित्किं
नु स्यात्क्षत्रबन्धुभिः ३१ तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विहरन्बालकोऽर्भकैः । राज्ञाघं प्रापितं
तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ३२ अहो अधर्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव । स्वामिन्यघं
यद्दासानां द्वारपानां शुनामिव ३३ ॥

प्रत्याहृतसर्वेन्द्रियः सन्मीलितेक्षणः स्थितः यद्वा क्षत्रबंधुभिरागतैर्वा किंनु स्यादित्यवज्ञया मृषासमाधिः सन्निति जिज्ञासयेत्यर्थः ३१ तस्य पुत्रः शृंगीनामा अघं दुःखम् तत्र अर्भकमध्ये ३२ पालानां राज्ञां पीव्नां पुष्टानां अधर्ममेव निर्दिशति स्वामिनि दासानां यदघं पापाचरणम् बलिभुजां काकानामिव शुनामिव चेति ३३ ॥ ३३ ॥

दासत्वं दर्शयति ब्राह्मणैरिति सभांडं भांडे एव स्थितम् ३४ तत्तदनंतरम् अहं शास्मि दंडयामि ३५ इति वयस्यानुक्त्वा रोषेण ताम्रे अक्षिणी यस्य सः कौशिकी नदी तस्याः अपः संधिरार्षः वाग्वज्रं शापम् ३६ इति एवं सर्पनिक्षेपेण दंक्ष्यति भक्षयिष्यति पाठांतरे भस्मीकरिष्यति स्मेति पादपूरणे कुलस्यांगारतुल्यम् मे मया तते निद्रुहं स्वमार्षम् ३७ गले सर्पकलेवरं य

ब्राह्मणैः क्षत्रबंधुर्हि द्वारपालो निरूपितः सकथं तद्गृहे द्वास्थः सभांडं भोक्तुमर्हति ३४ कृष्णे गते भगवति शास्तर्युत्पथगामिनाम् तद्भिन्नसेतूनद्याहं शास्मि पश्यत मे बलम् ३५ इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकान् कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ३६ इति लंघितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि दंक्ष्यति स्म कुलांगारं चोदितो मे ततद्रुहम् ॥ ३७ ततोऽभ्येत्याश्रमं बालो गले सर्पकलेवरम् पितरं वीक्ष्य दुःखार्तो मुक्तकंठो रुरोद ह ३८ स वा आंगिरसो ब्रह्मन्श्रुत्वा सुतविलापनम् उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा स्वांसे मृतोरगम् ३९ विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ वत्स कस्माद्धि रोदिषि केन वा ते प्रतिकृतमित्युक्तः स न्यवेदयत् ४० निशम्य शप्तमतदर्हं नरेंद्रं स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनंदत् अहो बतांहो महदद्य ते कृतं स्वल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो धृतः ४१॥ ॥ ॥ रामः ॥

स्येत्यलुक्समासः मुक्तकंठः उच्चैरित्यर्थः ३८ । ३९ ते सर्पं विसृज्य केनापकारः कृतः ४० अनभिनंदनवाक्यमहं इत्यादि बत कष्टम् ते त्वया महसापं कृतम् द्रोहे अपराधे दमो दण्डः ४१ ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

परो विष्णुरित्याख्याख्यातिर्यस्य तं नरदेवं नृभिः समातुं समं द्रष्टुम् ४२ अलक्ष्यमाणे अदृश्यमाने अविवरूथव-
त् मेषसंघवत् ४३ नष्टो नाथो यस्य लोकस्य तस्य वसोः वसुनो धनस्य विलुंपकादपहर्त्तुश्चोरादेर्हेतोर्यत्पापं भवि-
ष्यति तदस्मान्निमित्तत्वादस्मानुपैष्यति अनन्वयं संबंधशून्यमेव नदेवपापं दर्शयति परस्परमिति शपंति परुषं

न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं संमातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता विंदंति भ-
द्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ४२ अलक्ष्यमाणे नरदेवनाम्नि रथांगपाणावयमंग लोकः तदा
हि चोरप्रचुरो विनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्क्षणात् ४३ तदद्य नः पापमुपैत्यनन्व-
यं यन्नष्टनाथस्य वसोर्विलुंपकात् परस्परं घ्नंति शपंति वृंजते पशून् स्त्रियोऽर्थान्पुरुद-
स्यवो जनाः ४४ तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ततोऽ-
र्थकामाभिनिवेशितात्मनां शुनां कपीनामिव वर्णसंकरः ४५ धर्मपालो नरपतिः
स तु सम्राड् बृहच्छ्रवाः साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट् क्षुत्तृट्श्रमयुतो
दीनो नैवास्मच्छापमर्हति ४६॥ ४६ ॥ ६ ॥ ५ वृंजते पश्वादीन्वृंजते अपहरंति पुरु-

दस्यवः चोरबहुलाः ४४ आर्यधर्मः सदाचारः शुनां कपीनामिव वाऽर्थकामयोरेवाभिनिवेशितचित्तानाम् ४५
एवं राजमात्रस्य शापानर्हत्वमुक्त्वा प्रस्तुते विशेषमाह धर्मपाल इति सार्द्धेन हयमेधयाट् अश्वमेधयाजी नन्वे-
वंभूतश्चेत्कुतोऽपकृतवांस्तत्राह क्षुत्तृडिति स्वागतप्रश्नाद्यभावेनावज्ञातः प्रत्युत शापं कथमर्हतीत्यर्थः ४६ ॥६

अस्यमहापापस्यानुरूपप्रायश्चित्तमदृष्ट्वापापमावेदयन् भगवंतंप्रार्थयते अपापेष्विति ४७ राजाचेत्सुतिशापं दद्यात्तर्हिनिष्कृतिर्भवेदपितत्तुनसंभवति तस्यमहाभागवतत्वादित्याह तिरस्कृताः विप्रलब्धाः वंचिताः क्षिप्ताः अवज्ञाताः हताः ताडिताः अस्यतिरस्कारादिकर्तुः नतस्यप्रतीकारंकुर्वन्ति तद्भक्ताः विष्णुभक्ताः प्रभवःस मर्थाअपि ४८ विप्रकृतः अपकृतः अघमपराधम् ४९ युक्तंचैतदित्याह प्रायशइति द्वंद्वेषुसुखदुःखादिषु॥

अपापेषुस्वभृत्येषुबालेनापक्वबुद्धिना पापंकृतंतद्भगवान्सर्वात्माक्षंतुमर्हति ४७ तिरस्कृताविप्रलब्धाःशप्ताःक्षिप्ताहताऽपिवा नास्यतत्प्रतिकुर्वंतितद्भक्ताःप्रभवोऽपिहि ४८ इतिपुत्रकृताघेनसोऽनुतप्तोमहामुनिः स्वयंविप्रकृतोराज्ञानैवाघंतदचिंतयत् ४९ प्रायशःसाधवोलोकेपरैर्द्वंद्वेषुयोजिताः नव्यथंतिनहृष्यंतियतआत्मागुणाश्रयः ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कन्धेविप्रशापोपलंभनंनामाष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ सूतउवाच महीपतिस्त्वथतत्कर्मगर्ह्यंविचिंतयन्नात्मकृतेसुदुर्मनाः अहोमयानीचमनार्यवत्कृतंनिरागसिब्रह्मणिगूढतेजसि १ ॥

अगुणाश्रयःसुखदुःखाद्याश्रयोनभवति ५० ॥ इतिप्रथमेटीकायामष्टादशोऽध्यायः १८ ॥ प्रायोपविष्टंगंगायांराज्ञियोगजनावृते शुकस्यागमनंतत्रप्रोक्तमेकोनविंशके १ स्वकृतंतत्कर्ममुनिस्कंधेसर्पप्रक्षेपणंगर्ह्यंनिंद्यंचिंतयन्सुदुर्मनाजातः चिंतामेवाहसार्द्धाभ्याम् अहोइति नीचंपापम् अमीवमितिपाठेसएवार्थः ब्रह्म

कृतंयद्देवहेलनमीश्वरावज्ञापापमित्यर्थः तस्मान्मेव्यसनंभविष्यति तच्चनातिदीर्घात्कालात् अचिरादेवास्तु
तत्रापिअद्धोसाक्षान्नपुत्रादिद्वारेणेति प्रार्थनाकामस्यसंकोचतः एवंप्रार्थनायाः प्रयोजनमघस्यनिष्कृतायप्राय
श्चित्ताययथापुनरेवंनकुर्यामितिच २ एवंसाक्षात्स्वस्यैवव्यसनंसंप्रार्थ्यतत्त्यागेवकिंचित्प्रार्थयते अद्यैवमेरा
ज्यादिदहतुप्रकोपितंब्रह्मकुलमेवानलः पुनर्द्विजान्पीडायितुंधीर्मेमाभूत् नभवेदित्यर्थः ३ इत्थंचिंतयन्सरा

ध्रुवंततोमेकृतदेवहेलनाद्दुरत्ययंव्यसनंनातिदीर्घात् तदस्तुकामंह्यघनिष्कृतायमे
यथानकुर्यांपुनरेवमद्धा २ अद्यैवराज्यंबलमृद्धकोशंप्रकोपितब्रह्मकुलानलोमे।
दहत्वभद्रस्यपुनर्नमेभूत्पापीयसीधीर्द्विजदेवगोभ्यः ३ सचिंतयन्नित्थमथाशृणोद्य-
थामुनेःसुतोक्तोनिर्ऋतिस्तक्षकाख्यः ससाधुमेनेनचिरेणतक्षकानलंप्रसक्तस्य
विरक्तिकारणम् ४ अथोविहायेमममुंचलोकंविमर्शितौहेयतयापुरस्तात् कृष्णा-
ङ्घ्रिसेवामधिमन्यमानउपाविशत्प्रायममर्त्यनद्याम् ५॥ ५॥

जामुनेःसुतेनोक्तः
सप्तमेहनिनिर्ऋतिर्मृत्युर्यथाभविष्यतितथाऽशृणोत् शमीकप्रेषितशिष्यात् श्रुत्वाचतक्षकस्यविषाग्निंसाधु
मेनेयतोविषयेषुप्रसक्तस्यविरक्तिकारणम् ४ अथोऽनंतरममुंभौलोकौपुरस्ताद्राज्यमध्यएवहेयतयाविचारि
तौविहायश्रीकृष्णाङ्घ्रिसेवामेवाधिमन्यमानः सर्वपुरुषार्थाधिकांजानन् प्रायमनशनंतस्मिन्नित्यर्थः तत्संकल्प
नोपाविशदितियावत् यद्वा प्रायंप्रकृष्टमयनंशरणम् यथाभवतितथा ५॥ ५॥ ७॥ रामः॥

अमर्त्यनद्यामिति विशेषणस्य फलमाह यागंगा लसंती श्रीर्यस्यास्तुलस्याः तया विमिश्रायेकृष्णांघ्रिरेणवः तैर
भ्यधिकं सर्वोत्कृष्टं यदंबु तस्य नेत्री तद्वाहिनी उभयत्र अंतर्बहिश्च सेशान् लोकपालैः सहितान् लोकान् पुनाति
मरिष्यमाणः आसन्नमरणः मरणस्यानियतकालत्वात् सर्वोऽपि तथा अतस्तां कोन सेवेत ६ इति एवं विष्णुपद्यां

याचैलसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री पुनातिलोकानुभयत्र
सेशानकस्तांनसेवेतमरिष्यमाणः ६ इतिव्यवच्छिद्यसपांडवेयः प्रायोपवेशंप्रतिवि
ष्णुपद्याम् दध्यौमुकुंदांघ्रिमनन्यभावोमुनिव्रतोमुक्तसमस्तसंगः ७ तत्रोपजग्मुर्भु
वनंपुनानामहानुभावामुनयः सशिष्याः प्रायेणतीर्थाभिगमापदेशैः स्वयंहितीर्थानि
पुनंतिसंतः ८ अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनः शरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरंगिराश्च पाराशरोगाधि
सुतोऽथरामउतथ्यइंद्रप्रमदेध्मवाहौ ९ मेधातिथिर्देवलआर्ष्टिषेणोभारद्वाजोगौतमः
पिप्पलादः मैत्रेयऔर्वः कवषः कुंभयोनिर्द्वैपायनोभगवान्नारदश्च १० अन्येचदेवर्षि
ब्रह्मर्षिवर्याराजर्षिवर्याअरुणादयश्च ॥ ११ ॥ ९ गंगायां प्रायोपवेशं प्रतिव्यवच्छिद्य निश्चि
त्य पांडवेय इति तत्कुलोचितत्वं दर्शयति नास्त्यन्यस्मिन् भावो यस्य सः कुतः मुनिव्रतः उपशांतः तत्कुतः मुक्तः
समस्तसंगो येन सः ७ तत्र तदा तद्दर्शनार्थं मुनय उपागताः ननु तीर्थस्नानार्थम् कृतार्थत्वात् ननु तादृशानामपि रामः
तीर्थयात्रा दृश्यते तत्राह प्रायेणेति तीर्थयात्राव्याजैः ८। ९। १० अरुणादयः कोऽडर्षित्व विशेषेण पृथक् निर्दिष्टाः ७५

नानायान्यार्षेयाणि ऋषीणां गोत्राणि तेषु प्रवरान् श्रेष्ठान् शिरसा भुवं स्पृष्ट्वा ववंदे ११ विज्ञापनार्थं पुनः कृतप्रणा
मः विविक्तं शुद्धं चेतो यस्य अभिगृहीतौ संयोजितौ पाणी येन सः स्वचिकीर्षितं प्रायोपवेशनादि युक्तमयुक्तं वेति
विज्ञापयामास अनुमोदनेनानुग्रहमालक्ष्यात्मानं श्लाघते अहो इति नृपाणां मध्ये महत्तमैरनुग्रहणीयं शीलं व
त्तं येषां ते एतच्च राज्ञामतिदुर्लभमित्याह ब्राह्मणानां पादशौचात् पादक्षालनोदकात् दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादां
भांसि समुत्सृजेदिति स्मृतेः दूरे हि तैस्तद्धि सृज्यते ततोऽपि दूरादेव विसृष्टं क्षिप्तम् तत्रापि स्यात्तु मयोग्यमित्यर्थः ग-

नानार्षेयप्रवरान्समेतानभ्यर्च्य राजा शिरसा ववंदे ११ सुखोपविष्टेष्वथ तेषु भूयः कृ-
तप्रणामः स्वचिकीर्षितं यत् विज्ञापयामास विविक्तचेता उपस्थितोऽग्रेऽभिगृहीत
पाणिः १२ राजोवाच अहो वयं धन्यतमा नृपाणां महत्तमानुग्रहणीयशीलाः राज्ञां
कुलं ब्राह्मणपादशौचाद्दूराद्विसृष्टं बत गर्ह्यकर्म १३ तस्यैव मेऽघस्य परावरेशो व्यास
क्तचित्तस्य गृहेष्वभीक्ष्णम् निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो यत्र प्रसक्तो भयमाशु धत्ते १४

र्ह्यं कर्म यस्येत्यात्मानमुद्दिश्योक्तम् १३ आस्तां तावदनुग्रहः ब्रह्मशापोऽपि भगवत्प्रसादादेव जात इत्याह तस्य
गर्ह्यकर्मण एव अतः अघस्य पापात्मनो गृहेष्वासक्तचित्तस्य मे स्वप्राप्तये परावराणामीश एव द्विजशापतया ब
भूव यत्र यस्मिन् शापे सति गृहेषु प्रसक्तो भयं धत्ते निर्विण्णो भवति यतो निर्वेदमूलः निर्वेदो वैराग्यं मूलं प्राप्ति-
कारणं यस्मिन् स्वस्य वैराग्यप्राप्यत्वात्तस्य च भयमूलत्वात्तदर्थं द्विजशापं कारितवानित्यर्थः १४ ॥ १५ ॥ ६

तान् प्रार्थयते तमिति द्वाभ्याम् तं मा माम् उपयातं शरणागतं प्रतियन्तु जानन्तु देवी देवता रूपा गंगा च प्रत्येतु वा शब्दः प्र
तिक्रियानादरे गाथाः कथाः १५ स आश्रयो येषां तेषु प्रकृष्टः सङ्गो भूयात् तस्यां तस्यां सृष्टौ जन्मनि १६ अध्यवसायो नि

तं मोपयातं प्रतियन्तु विप्रा गंगा च देवी धृतचित्तमीशे द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा द
शत्वलं गायत विष्णुगाथाः १५ पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसंगश्च तदाश्रयेषु ॥
महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः १६ इति स्म राजाऽध्यवसाय
युक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुत
न्यस्तभारः १७ एवं च तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः प्रशस्य भूमौ व्यकि
रन्प्रसूनैर्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः १८ महर्षयो वै समुपागता ये प्रशस्य साध्वित्यनु
मोदमानाः ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसारा यदुत्तमश्लोकगुणानुरूपम् १९ न वा इदं रा
जर्षिवर्य चित्रं भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भग
वत्पार्श्वकामाः २० सर्वे वयं तावदिहास्महेऽद्य कलेवरं यावदसौ विहाय ॥ अध्यवसायः प्राची

नानि प्रागग्राणि मूलानि येषां तेषु प्रागग्रेषु कुशेषु आस्तेऽस्म स्वसुते जनमेजये न्यस्तो भारो राज्यं येन सः १७ ।
मुदा व्यकिरन् देवसंघैर्वादिता नेदुः १८ प्रजाऽनुग्रहे शीलं स्वभावः सारो बलं च येषाम् उत्तमश्लोकगुणैरभिरूपं सु

तत्रहेतुः विरजस्कं निर्मायम् विशोकंचयास्यतीतिकुतस्तत्राह अयमिति २१ आश्रुत्य आकर्ण्य समंप क्षपातघ्न न्यम् मधुच्युत् अमृतस्रावि गुरुगंभीरार्थम् अव्यलीकं सत्यम् २२ त्रयाणांलोकानांपृष्ठेउपरि सत्यलोकेवेदायथा मूर्त्तिधराभवंतितत्तुल्याः ज्ञानातिशयमुक्त्वाकृपालुतामाह नेहेति भवतांप्रयोजनंपरानुग्रहंविनानास्ति तर्हिस एवार्थःस्यात् नआत्मशीलंस्वस्वभावम् २३ पृष्ट्यंप्रष्टव्यम् विस्रभ्य विश्वासंकृत्वा एवंकर्त्तव्यस्यभावइतिकृत्यंना

लोकंपरंविरजस्कंविशोकंयास्यत्ययंभागवतप्रधानः २१ आश्रुत्यतदृषिगणवचः
परीक्षित्समंमधुच्युद्गुरुचाव्यलीकम् आभाषतैनानभिवंद्ययुक्तंशुश्रूषमाणश्चरि
तानिविष्णोः २२ समागताःसर्वतएवसर्वेवेदायथामूर्त्तिधरास्त्रिपृष्ठे नेहाथवाऽमु
त्रचकश्चनार्थऋतेपरानुग्रहमात्मशीलम् २३ ततश्चवःपृच्छ्यमिमंविपृच्छेविस्र
भ्यविप्राइतिकृत्यतायाम् सर्वात्मनाम्रियमाणैश्चकृत्यंशुद्धंचतत्रामृशताभियुक्ताः
२४ तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रोयदृच्छयागामटमानोऽनपेक्षः अलक्ष्यलिंगोनिज
लाभतुष्टोवृतश्चबालैरवधूतवेषः २५ तंद्व्यष्टवर्षंसुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपो

तस्मिन्विषये सर्वात्मनासर्वावस्थासु यत्कृत्यम् विशेषतश्चम्रियमाणैः तच्चशुद्धंपापसंपर्करहितं अमृशत विचारयत अभियुक्ताः एकमतयः २४ तत्रतेषुयागयोगतपोदानादिभिर्विवदमानेषुसत्सुयदृच्छयागांपर्य्यटन् व्यासपुत्रः तत्रअभवत् प्राप्तः नलक्ष्यमाश्रमादिलिंगंयस्य अवधूतः अवज्ञायजनैस्त्यक्तोयःतस्यैववे ((लगात्रम्

पोयस्यसः २५ तमित्यादीनांप्रस्तुस्थितानाइतितृतीयश्लोकेना न्वयः द्विगुणान्यष्टौवर्षाणियस्य सकुमारौपादौकरौऊरूबा

अंसौकपोलौगात्रंचयस्य चारुणीआयते अक्षिणीयस्मिन् उन्नतानासायस्मिन् लंबह्रस्वादिवैषम्यंविनातुल्यौक
र्णौयस्मिन्उन्नतानासायस्मिन् लंबह्रस्वादिवैषम्यंविनातुल्यौकर्णौयस्मिन् शोभनेचभ्रुवौयस्मिन् एवंभूतमान
नंयस्यकंबुवत् रेखात्रयांकितःसुजातःकंठोयस्य २६ कंठस्याधोभागयोःस्थिते अस्थिनीजत्रुणीमांसेननिगू
ढेजत्रुणीयस्य पृथुविस्तीर्णंतुंगमुन्नतंचवक्षोयस्य आवर्त्तवन्नाभिर्यस्य बलिभिस्तिर्य्यक् निम्नरेखाभिर्वल्गु

चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णसुभ्व्राननंकंबुसुजातकंठम् २६ निगूढजत्रुंपृथुतुंग
वक्षसमावर्त्तनाभिंबलिवल्गूदरंच दिगंबरंवक्त्रविकीर्णकेशंप्रलंबबाहुंस्वमरो
त्तमाभम् २७ श्यामंसदाऽपीच्यवयोंऽगलक्ष्म्यास्त्रीणांमनोज्ञंरुचिरस्मितेन प्रत्युत्
थितास्तेमुनयःस्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञाअपिगूढवर्चसम् २८ सविष्णुरातोऽतिथय
आगतायतस्मैसपर्यांशिरसाजहार ततोनिवृत्ताह्यबुधास्त्रियोऽर्भकामहासनेसोप
विवेशपूजितः २९ ससंवृतस्तत्रमहान्महीयसांब्रह्मर्षिराजर्षिदेवर्षिसंघैः॥

रम्यमुदरंयस्यदिशएव अंबरंयस्य वक्त्रेविकीर्णाःकेशायस्य प्रलंबौबाहूयस्यस्व मरेषुश्रेष्ठदेवेषु उत्तमोहरिः।
तद्वत् आभायस्यतम् २७ सदाअपीच्यमत्यंतोत्तमंयद्वयोयौवनंतेनया अंगलक्ष्मीर्देहकांतिस्तयारुचिरस्मितेन
नचगूढवर्चसमपिप्रत्युत्थिताः तंदृष्ट्वाप्रत्युद्गमंकृतवंतइत्यर्थः। २८ शिरसैवसपर्यामाजहार आत्मनिवेदनंकृत
वान् तेनसहागताः स्त्र्यपत्यादयोनिवृत्ताः सचापविवेशसेधिरार्षः २९ सभगवान्ब्रह्मर्ष्यादिसंघैः संवृतःसन्॥
⊗

अलंव्यरोचनग्रहाः शुक्रादयः ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि अन्यास्तारा: ३० नकुंठा सर्वार्थेषु मेधा यस्य तम् प्रश्नार्थेषु नत्वा ३१ सूनृतां गिरमाह अहो इति पंचभिः सतां सेव्या जाताः यतः अतिथिरूपेण हेतुना तीर्थकाः योग्याः कृताः ३२। ३३ विष्णोः सान्निध्यादेस्करादय इव ३४ पांडुसुतानां प्रियः अतस्तेषां पैतृष्वस्रेयानां प्रीत्यर्थं तद्गोत्र

व्यरोचतालं भगवान्यथेंदुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः ३० प्रशांतमासीनमकुंठमेधसं मुनिं नृपो भागवतोऽभ्युपेत्य प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृतांजलिर्नत्वा गिरा सूनृतयाऽन्वपृच्छत ३१ अहो अद्य वयं ब्रह्मन्सत्सेव्याः क्षत्रबंधवः कृपयातिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः ३२ येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुद्ध्यंति वै गृहाः किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ३३ सान्निध्यात्ते महायोगिन्पातकानि महान्त्यपि सद्यो नश्यंति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः ३४ अपि मे भगवान्प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः पैतृष्वसेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबांधवः ३५ अन्यथा तेऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणाम् नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः ३६॥

९ स्यमे आत्तः स्वीकृतः बांधवः बंधुकृत्यं येन सः ३५ अन्यथा श्रीकृष्णप्रसादं विना अव्यक्तागतिर्यस्य म्रियमाणानां नितरां कथं स्यात् वनयिता याचयिता वनयितृतमो वनीयान् तस्य अत्युदारतया याचेथा इति प्रवर्तकस्येत्यर्थः ३६। ३६। रामकृष्ण।

सम्यक्सिद्धिर्यस्मात्तंकार्य्यंकर्त्तुंयोग्यंकर्त्तव्यंतु आवश्यकमितिभेदः अतएवसर्वथाम्रियमाणस्यपुरुष
स्ययस्मिन्कृतेसंसिद्धिर्मोक्षलक्षणासिद्धिर्भवति त्वांयोगिनांगुरुंपृच्छामि ३७ यत्श्रोतव्यंयत्जाप्यंयत्क
र्त्तव्यंयत्स्मर्त्तव्यंयदाराध्यंतद्ब्रूहि विपर्ययमश्रोतव्यादि ३८ तवदर्शनस्यपुनर्दुर्लभत्वादिदानीमेवकथनीय
मित्याशयेनाह नूनमिति गोदोहनमात्रकालमपि ३९ एवमहोइत्यादिकयाश्लक्ष्णयामधुरयागिरा आभा

॥अतःपृच्छामिसंसिद्धिंयोगिनांपरमंगुरुम् पुरुषस्येहयत्कार्यंम्रियमाणस्य
सर्वथा ३७ यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यंयत्कर्त्तव्यंनृभिःप्रभो स्मर्त्तव्यंभजनीयंवाब्रू
हियद्वाविपर्ययम् ३८ नूनंभगवतोब्रह्मन्गृहेषुगृहमेधिनाम् नलक्ष्यतेह्यव
स्थानमपिगोदोहनंक्वचित् ३९ सूतउवाच एवमाभाषितःपृष्टःसराज्ञाश्लक्ष्णया
गिरा प्रत्यभाषतधर्मज्ञोभगवान्बादरायणिः ४० ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
पारमहंस्यांसंहितायांप्रथमस्कन्धेशुकागमनंनामएकोनविंशोऽध्यायः १९ ॥ ॥

षितःअभिमुखीकृतःपृष्टश्च ४० आर्य्यंधर्मजमाहतारिमवनौकृत्वापरीक्षिन्नृपंब्रह्मास्त्रादभिरक्षितंकलि
जयख्यातंचकृत्वाभुवि अंतेयःशुकरूपतःस्वपरमज्ञानोपदेशेनतंशापाद्वावरदंमुन्नमामिपरमानंदाकृतिंमा
धवम् १ ॥ ॥इतिश्रीभागवतभावार्थदीपिकायांश्रीधरस्वामिविरचितायांप्रथमस्कंधेएकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥

अथश्रीभागवतेप्रथमस्कन्धः स माप्तः